

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
FELSEFE TARİHİ BİLİM DALI

ARISTOTELES'İN FELSEFE TARİHÇİLİĞİ

SÜMEYYE HASBİYE TAŞ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN:
PROF. DR. NAİM ŞAHİN

KONYA-2025

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
FELSEFE TARİHİ BİLİM DALI

ARISTOTELES'İN FELSEFE TARİHÇİLİĞİ

SÜMEYYE HASBİYE TAŞ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN:
PROF. DR. NAİM ŞAHİN

KONYA-2025

YÜKSEK LİSANS TEZİ KABUL FORMU

Öğrencinin	Adı Soyadı	Sümeyye Hasbiye TAŞ
	Numarası	22810201358
	Programı	Yüksek Lisans
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Naim ŞAHİN
	Tezin Adı	Aristoteles'in Felsefe Tarihçiliği

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan “**Aristoteles’in Felsefe Tarihçiliği**” başlıklı bu çalışma 03/ 01/ 2025 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Sıra No	Danışman ve Üyeler		
	Unvanı	Adı ve Soyadı	İmza
1	Prof. Dr.	Naim ŞAHİN	
2	Doç. Dr.	Ömer Faruk ERDEM	
3	Doç. Dr.	Yakup AKYÜZ	

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Sümeyye Hasbiye TAŞ		
	Numarası	22810201358		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı / Felsefe Tarihi Bilim Dalı		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	☒	
		Doktora	☐	
	Tezin Adı	Aristoteles'in Felsefe Tarihçiliği (Aristotles' Historiography of Philosophy)		

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Sümeyye Hasbiye TAŞ

İmzası

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Sümeyye Hasbiye TAŞ		
	Numarası	22810201358		
	Ana Bilim / Bilim	Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı / Felsefe Tarihi Bilim		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Naim ŞAHİN		
Tezin Adı	Aristoteles'in Felsefe Tarihçiliği			

ÖZET

Aristoteles, MÖ 4. yüzyılda Yunanistan'da yaşamış, her konuyu derinlemesine incelemiş, deney ve gözleme öncelik vermiş bir filozoftur. Çalışmaları sadece yaşadığı dönemi etkilemekle kalmamış, sonraki dönemleri de etkilemiştir. Bu etki yüzyıllar boyunca devam etmiştir. Onun araştırmacı yönünü günümüze kadar ulaşan eserlerinde görebiliyoruz.

Aristoteles'in günümüze ulaşan eserlerinde felsefenin problemleri adına her konu üzerinde çalıştığını görmekteyiz. Problemlere çözüm odaklı yaklaşarak, kendi çağı ve kendinden önceki çağlarda yaşamış düşünürleri ve onların çözüm yollarını incelemiştir. Amacı felsefe tarihinin sunmuş olduğu amaç ile aynıdır. Olan bir problem üzerine yapılmış çalışmaları inceleyerek, her bir problem için düşünce tarihi oluşturmaktır. Bu yöntemi sonucunda Aristoteles bir felsefe tarihi araştırması dizini ortaya çıkarmaktadır.

Çalışmamız Aristoteles'in günümüze ulaşmış eserleri incelenerek oluşturuldu. Bu eserlerde Aristoteles'in filozoflardan bahsetme yöntemi incelenerek felsefe tarihi kapsamında değerlendirildi. Sonuç olarak çalışmamız, Aristoteles'in, önceki filozofların görüşlerini dikkate alarak, doxografik felsefe tarihi çalışmasının ilk örneğini ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Aristoteles, Felsefe Tarihi, Felsefe Tarihçiliği, Doxografik felsefe Tarihçiliği, Biografik Felsefe Tarihçiliği, Felsefenin Problemler, Doxa.

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	Sümeyye Hasbiye TAŞ		
	Student Number	22810201358		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	X	
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	Prof. Dr. Naim ŞAHİN		
	Title of the	Aristotles' Historiography of Philosophy		

ABSTRACT

Aristotle was a philosopher who lived in Greece in the 4th century BC, who examined every subject in depth and prioritized experimentation and observation. His studies not only influenced the period he lived in, but also influenced the following periods. This influence had been going on for centuries. We can see his investigative side in his works that have survived to the present day.

In Aristotle's works that have survived to the present day, we see that he worked on every subject on behalf of the problems of philosophy. By approaching the problems with a solution-oriented approach, he examined the philosophers who lived in his era and the ages before him and their solutions. His shared the same goal as the history of philosophy. It is to create a history of philosophy for each problem by examining the studies on a problem. As a result of this method, Aristotle creates an index to the study of the history of philosophy.

Our study was created by examining Aristotle's extant works. In these works, Aristotle's method of mentioning philosophers was analyzed and evaluated within the scope of the history of philosophy. As a result, our study reveals that Aristotle is the first example of doxographic history of philosophy by taking into account the views of previous philosophers.

Keywords: Aristotle, History of Philosophy, Historiography of Philosophy, Doxographic Historiography of Philosophy, Biographical Historiography of Philosophy, Problems of Philosophy, Doxa.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	1
ABSTRACT	5
İÇİNDEKİLER	ii
ÖNSÖZ	v

GİRİŞ

FELSEFE TARİHİ, FELSEFE TARİHÇİLİĞİ ve FELSEFE TARİHİNİN PROBLEMLERİNE GENEL BİR BAKIŞ

1. Felsefe Tarihi.....	2
2. Felsefe Tarihçiliği	4
2.1. Biyografik Felsefe Tarihçiliği	6
2.2. Doxografik Felsefe Tarihçiliği.....	9
3. Felsefe Tarihinin Problemleri.....	11

1.BÖLÜM

ANTİKÇAĞ ÖNCESİ FELSEFENİN KAYNAKLARI

1. Mısır Felsefesi	20
2. Hint Felsefesi.....	18
3. Çin Felsefesi	23
4. İran Felsefesi	27
5. Mezopotamya Felsefesi.....	26

2.BÖLÜM

ARISTOTELES'İN FELSEFE-FİLOZOFLAR İLİŞKİSİ BAĞLAMINDA ELE ALDIĞI MÜNFERİD PROBLEMLER

1. Arkhe	34
1.1. Oluş ve Yok Oluş Anlayışı	40
1.2. Bir ve İlk Anlayışı.....	47
1.3. Madde ve Form	49
1.4. Sayı Anlayışı.....	52
1.5. Kendi Başına Var Olma	54
2. Varlık.....	56

2.1. Etkinlik ve Olanak Açısından	57
2.2. Öncelik ve Sonralık Açısından	59
2.3. Varlık Olarak İnsan ve Doğa	61
3. Bilgi	64
3.1. Bilginin İmkânı	65
3.2. Bilginin Kaynağı	68
3.3. Bilginin Sınıflandırılması.....	70
3.4. Bilgelik.....	72
4. Zaman, Boşluk, Mekân, Sonsuzluk ve İmkân	75
4.1. Zaman	77
4.2. Boşluk	80
4.3. Mekân	82
4.4. Sonluluk- Sonsuzluk	86
4.5. İmkân	88
5. Tanrı ve Nous	90
5.1. Tanrı'nın Mahiyeti ve Varlığı	91
5.2. Tanrı'nın Sıfatları.....	93
5.3. Tanrı- Âlem- İnsan İlişkisi.....	95
6. Ahlak ve Logos	98
6.1. Ahlak ve Akıl İlişkisi	99
6.2. Akıl ve Ölçülülük İlişkisi.....	102
6.3. Erdem.....	104
6.4. Logos.....	108
7. Ölüm ve Sonrası	110
7.1. Bedenin Ölümü	110
7.2. Ruhun Ölümü.....	113
7.3. Ölümsüzlük	117
SONUÇ	120
KAYNAKÇA	122

KISALTMALAR

Bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
Dr.	: Doktor
MÖ	: Milattan Önce
MS	: Milattan Sonra
Prof.	: Profesör
S.	: Sayı
s.	: Sayfa
ss.	: Sayfa sayıları
vb.	: Ve benzeri
yy.	: Yüzyıl

ÖNSÖZ

Aristoteles; meraklı, araştırmacı, bilgilerini deney ve gözleme dayandıran bir doğa filozofudur. Bir filozofta olabilecek tüm özellikleri Aristoteles'te görmekteyiz. Bu özelliklerden en dikkat çeken araştırmacı yanıdır. Özellikle bu yanını felsefi konuları araştırırken göstermiş, kendinden önceki filozofların görüşlerine katılsın yahut katılmasın önem vermiştir.

Bu çalışmamız; bir felsefe tarihçisinde bulunması gereken özelliklerin Aristoteles'de olduğunu göstererek onun ilk felsefe tarihçisi olduğunu ve bunu da filozofların hayat hikâyelerinden bahsederek değil, onların problemlere ait görüşlerine yer vererek yaptığını sunmaktadır. Aristoteles sadece filozofların görüşleri değil yaşamları hakkında da bilgi sahibidir. Her iki alanda da bilgi birikimi bulunmasına rağmen, Aristoteles'in biyografik olarak değil doxografik olarak konuları ve filozofları incelemeyi tercih ettiğini görüyoruz.

Felsefe ve felsefe tarihi kitaplarında Aristoteles'in bilinen ilk felsefe tarihçisi olduğu söylenmektedir. Fakat bu konuda bir çalışma yapılmamıştır. Amacımız Aristoteles'in ilk felsefe tarihçisi olduğunu araştırmalarımız neticesinde bir çalışma olarak sunmaktır.

Çalışmamızın daha sağlam temellere dayanması açısından; Aristoteles'in Metafizik, Fizik ve etiği konu alan eserleri başta olmak üzere günümüze ulaşmış eserlerinden faydalandık. Bu eserlerde arkhe, varlık, bilim, devinim, boşluk, sonsuzluk, imkân, Tanrı, ölüm, ahlak ve erdem gibi çalışmamızda yer verdiğimiz konuların yanında siyaset, sanat, estetik vb. gibi değinmediğimiz konular da mevcuttur. Metafizik ve Fizik adlı eserlerinde bu konulara fazlaca yer vermesi sebebi ile çalışmamız ağırlıklı olarak bu konular çerçevesinde kurulmuştur. Aristoteles; siyaset, sanat ve estetik konularına özellikle Poetika, Atinalıların Devleti ve Politika adlı eserlerinde fazlaca yer vermiştir.

Aristoteles'in günümüze ulaşmış tüm eserleri üzerinde kapsamlı bir araştırma yaparak onun felsefe tarihine ait çalışmalarını ve felsefe tarihçiliği rolünü ortaya çıkarmaya çalıştık.

Çalışmamız; giriş, iki bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Giriş bölümümüze felsefe tarihi ve felsefe tarihçiliği konuları ile devam etmenin çalışmamız açısından daha açıklayıcı olacağını düşündük. Bu bölümde felsefe tarihi ve felsefe tarihçiliği günümüze kadar nasıl anlaşıldı ve nasıl anlaşılması gerekir, bu konular nelerden bahsetmektedir ve sistemleri nelerdir gibi sorular cevaplandırılmaya çalışıldı. Felsefe tarihçiliğinin çeşitleri, felsefe tarihinin problemleri, kaynakları, sistemleri ve diğer ilimlerle olan ilişkileri detaylı bir şekilde ele alındı.

Birinci bölümde felsefe tarihinin Antik çağdan önce hangi kaynaklara dayandığını inceledik. Elde ettiğimiz veriler ışığında bu kaynakların daha çok doğu medeniyetlerinde bulunabileceğini gördük. Bunun için Mısır, İran, Çin, Hint ve Mezopotamya medeniyetlerinde felsefenin gelişimini incelemeye çalıştık. Bu gelişimin Antik çağ ve Antik çağ filozofları ile etkileşiminin olup olmayacağını tespit etmeye çalıştık.

İkinci bölümde incelediğimiz konular felsefenin problemleri olup Aristoteles ile çağdaş yahut onun zamanından önce yaşamış olan tüm filozofların üzerinde durdukları konulardır. Konu incelemelerimizde Aristoteles'in felsefe tarihi yöntemini örnek alarak çalıştık. Aristoteles, konuları günümüzde belirlenen felsefe tarihinin yöntemlerine uygun olarak ele almasının yanında kendine has bir yöntem ile de birleştirmiştir. Bu konuları adı geçen bölümlerde daha ayrıntılı bahsettik.

Çalışmamız sırasında konu araştırmalarımın yanı sıra tecrübelerinden istifade ettiğim; sabır ve anlayış ile akademik bir yol çizmeye vesile olan; bizlerden yardımını esirgemeyen, teşvik ve destekleri ile yanımda olan değerli hocam ve danışmanım Prof. Dr. Naim ŞAHİN'e, ders ve tecrübelerinden istifade ettiğim saygıdeğer hocalarım Prof. Dr. Hüsameddin ERDEM, Prof. Dr. Bayram DALKILIÇ, Prof. Dr. Osman Zahid ÇİFTÇİ, Doç. Dr. Ömer Faruk ERDEM, Doç. Dr. Yakup AKYÜZ'e teşekkürü bir borç bilir ve saygılarımı sunarım.

Sümeyye Hasbiye TAŞ

KONYA- 2025

GİRİŞ

FELSEFE TARİHİ, FELSEFE TARİHÇİLİĞİ ve FELSEFE TARİHİNİN PROBLEMLERİNE GENEL BİR BAKIŞ

İnsan, doğasında bulunan merak duygusu ile hareket etmiş ve bu duygu neticesinde yeni bilgiler öğrenmiştir. İnsanda bulunan bu merak; bilgiyi elde etmek için çevreye olan ilgiyi arttırarak onu izlemeye, gözlem yapmaya ve araştırmaya sebep olan temel unsur olmuştur. Felsefe, çevresindeki her olayı irdeleyen, olayların künhüne vakıf olmaya çalışan filozofların ortaya attığı düşüncelerdir. Bu düşünceleri merak ortaya çıkarmış ve böylece merak felsefeyi doğurmuştur. Bazı filozoflar ortaya attıkları fikirleri sebep-sonuç bağlantısı içerisinde açıklarken bazı filozoflar ise mistik olaylara, dini ve mitolojik öğelere bağlamıştır. Bu farklı yaklaşımlar, felsefi düşüncenin hem mistik ve idealist hem de materyalist yönlerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Böylece bazı filozoflar fikirlerini akıl, deney ve gözlem ile işlerken bazı filozoflar ise teolojik bir çerçevede ele almışlardır.

Felsefe, her daim kendini geliştirerek bir sonraki çağa ve nesle aktarılmıştır. Bir sonraki nesil geçmiş dönemin düşünceleri ışığında kendi fikirlerini şekillendirmiş ve kendinden sonraki nesil ve çağa aktarmıştır. Böylece ortaya çıkan felsefi düşünce, ortaya çıktığı dönemde kalmayarak bir tarih oluşturur. Bu tarih, filozofların hayatı, eserleri ve görüşlerini kronolojik bir sıra içerisinde ele alan, felsefenin bir disiplini olarak felsefe tarihidir. Felsefe tarihçileri, tarih boyunca ortaya çıkmış olan felsefi düşünceleri inceleyerek belirli bir disiplin içinde kronolojik olarak sıralarlar. Bu düşünceleri objektif olarak aktarmaya çalışırlar. Böylece filozofun bakış açısını ve katkısını anlamamıza yardımcı olurlar. Bu disiplin ile var olan felsefi düşüncelerin günümüz düşünce dünyasına nasıl etki ettiğini görebiliriz.

Felsefe tarihi, felsefeyi izlediği yol boyunca gelişir. Bu nedenle, felsefe tarihi öncelikle felsefi meselelerin sınırlarını ve sistemlerini incelemeye başlar. Felsefenin kendi içinde belirli sınırları vardır ve her filozof, bu sınırlar içinde kalarak düşüncelerini ifade eder. Eğer bir filozofun görüşleri bu sınırları aşmazsa, o görüşler tutarlı kabul

edilir. Felsefe tarihi de bu sistematik yaklaşımı takip ederek, filozofların görüşlerini ele alır ve değerlendirir.¹

Felsefe tarihçisinin sadece geçmiş vesikaları derleyip aktaran bir aktarmacı olmaktan çok felsefeden anlayan bir filozof olması da gerekmektedir.² Ülken, felsefenin Eski Yunan geleneğinden yayılarak birçok coğrafyaya yayıldığını ve felsefe tarihçisinin konulara hâkim olabilmesi için farklı diller konusunda kendisini geliştirmesi gerektiğini ifade eder.³

Felsefe sistemlerinin sınırları vardır. Bu sınırları felsefe tarihi de takip ederek bir sistem oluşturur. Sadece filozoflar ve görüşleri üzerine değil, akımlar, felsefi okullar ve konular üzerine de farklı yaklaşımlar gerçekleştirir. Felsefe tarihi sistematığı oluşturmak için birincil kaynak olarak filozofun kendi eserine ulaşmayı hedefler. Birincil kaynaklara ulaşmak Aristoteles ve sonrası için mümkün olsa da, daha önceki filozoflar hakkında bilgi edinebilmek için ikincil kaynaklardan faydalanmak gerekmektedir.⁴

Aristoteles bilinen ilk felsefe tarihçisi olarak birçok kaynakta geçmektedir. O hem belli bir sistematik oluşturmuş hem de kendi oluşturmuş olduğu bir kronoloji ile objektif olarak filozofların münferit meselelere ait görüşlerine eserlerinde yer vermiştir. Onun sistematığı bilinenden farklı olarak kendine ait bir tarzda ortaya çıkmaktadır. Aristoteles'in ele aldığı konuları, filozofların görüşlerini ve filozoflardan bahsetmelerini dikkate aldığımızda bir sistematik içinde ilerlediği açık bir durumdur.

Aristoteles'in bir felsefe tarihçisi olduğunu daha net ifade etmemiz için felsefe tarihi nedir? Felsefe tarihinin kaynakları nelerdir? Bir sistematığı var mıdır? Felsefe tarihçiliği nedir? Konumuz bağlamında felsefe tarihçiliği çeşitleri nelerdir ve farkları nedir?

1. Felsefe Tarihi

Felsefe, düşünen ve sorgulayan bir varlık olan insanın anlam veremediği olguları irdelemesi ile başlamıştır.⁵ İnsanın sorularının cevabını bulmasında din öncülük etse de

¹ Hüsameddin Erdem, **İlkçağ Felsefe Tarihi**, 8.Baskı, Hü-er Yayınları, Konya, 2014, ss.42-43

² Karl Vorlander, **Felsefe Tarihi**, çev. Mehmet İzzet-Orhan Saadeddin, 1.Baskı, İz Yayıncılık, İstanbul, 2004, s.23

³ Hilmi Ziya Ülken, **Felsefeye Giriş**, C.1-2, 3.Baskı, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2022, s.55

⁴ Vorlander, **Felsefe Tarihi**, ss.23-24

⁵ Alwin Diemer, **Felsefe**, der. Doğan Özlem, **Günümüz Felsefe Disiplinleri**, 2.Baskı, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1997, s.11; Erdem, **İlkçağ Felsefe Tarihi**, s.13; Ernst Von Aster, **İlkçağ ve Ortaçağ Felsefe Tarihi**, 2.Baskı, İm Yayın Tasarım, İstanbul, 2000, s.5

insan bir süre sonra dini de sorgulamaya başlamıştır. Bu süreç, din, mitler ve törelerin sorgulanmasıyla birlikte felsefenin ortaya çıkışını sağlamıştır.⁶ Felsefe tarihi, insanın bu sorgulamalarından doğan problemlere dayanmaktadır ve çıkış noktası da bu problemlerdir. Felsefe, bu problemlerin çözümüne yönelik kurulan sistematik bir yapı içinde hareket eder.⁷ Dolayısıyla, problemlerin sistematik bir şekilde ele alınmaya başlandığı dönem, felsefe tarihinin başlangıç noktası olarak kabul edilir. Felsefe tarihi asırlar boyunca bir savunucu bulmuş felsefi düşünceleri bir araya toplayarak, savunucuların fikirlerini incelemenin yanında, birbirlerinin etkisinde kalan düşünce ve şartları objektif bir şekilde yansıtmaya çalışmaktadır.

Felsefe tarihi felsefi meseleleri bir tarih seyri içerisinde alarak felsefe araştırmalarında katkıda bulunmuştur. Ernst, başka bilimlerin tarihini okumadan o bilimler anlaşılabilirken felsefe de, felsefe tarihi okumadan kişinin derinleşemeyeceği, bu durumun felsefe için yararlı olmanın yanında zorunlu olduğunu ifade eder.⁸ Çünkü felsefe tarihi geçmişteki düşünceleri günümüze taşıyarak geçmişte böyle düşüncelerin olduğunu bize haber vermektedir. Eskiden var olan bir düşünceyi sanki yeni bir keşifmiş gibi sunmamızı engeller. Bir düşünce üzerinden ilerlenecekse düşünce hakkında nasıl çalışmalar yapılmış, ne sonuçlar elde edilmiş, nasıl savunulmuş gibi onun hakkında her bilgiyi bize sunarak felsefe ve felsefecilerin işini kolaylaştırmıştır.

Felsefe tarihi konusunda bazı kimselerin tereddütlü yaklaşıklarını görüyoruz. Brehier; böyle düşünenlerden Emerson ve Descartes'in felsefe tarihinin insan aklını bulandırdığını ve eski konuları yeniden ortaya çıkararak insanın yeni bir fikir üretmesine engel olarak gördüklerini ifade eder.⁹ Ancak felsefe tarihi, iddia edildiği gibi akıl bulandırmaz aksine görüş zenginliği sunar. Çünkü felsefe tarihinde konular gelip geçici değil süregelen bir yapıdadır. Felsefe tarihi, bu konuları sınıflandırarak ve konuların bütünlüğünü sağlayarak bir düşünce tarihi oluşturur. Bu tarih, milattan önceki düşüncelerden başlayarak günümüze kadar zaman içindeki gelişimini ve değişimini anlatır.

---

⁶ Ernst Von Aster, **İlkçağ ve Ortaçağ Felsefe Tarihi**, s.6

⁷ Hüsameddin Erdem, **İlkçağ Felsefe Tarihi**, 8.baskı, Hü-er Yayınları, Konya, 2014, s.42

⁸ Ernst Von Aster, **İlkçağ ve Ortaçağ Felsefe Tarihi**, s.4

⁹ Emile Brehier, **Felsefe Tarihi Cilt 1 İlkçağ ve Ortaçağ**, çev. Miraç Katırcıoğlu, 1.Baskı, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1969, ss.1-2

Felsefe tarihi durağan bir tarih olmayıp üretken bir yapıdadır. Felsefe tarihi, siyasal tarihten farklıdır. Siyasal tarihte olayın olduğu döneme inilir, incelenir ve konu genellikle o dönemle sınırlı kalır. Felsefe tarihinde bir konu belirlendiğinde 3000 yıl öncesine inmesinin nedeni konu bütünlüğünü sağlayabilmektir.¹⁰

Hegel (1770-1831) felsefe tarihi için; bu güne kadar ortaya çıkmış tüm felsefelerin arkasında yalnızca bir felsefe olduğunu ve ortaya çıkan tüm sistemlerin de arkada duran bu felsefenin dalları olduğunu söyler. En son ortaya çıkan felsefe, kendinden önce ortaya çıkmış olan felsefelerden elde edilmiş felsefe olup kendinden önce ortaya çıkan felsefelerin ilkelerini de içermek zorundadır.¹¹ Bu ilkeler onun kimliğini oluşturduğu gibi aynı zamanda onun için bir kaynaktır.

Felsefe tarihi için bazı filozoflar yöntem değişikliğine gidilmesi gerektiğinden bahsederler. Felsefe tarihinin, felsefi görüşlerin dizimi ve felsefe ekollerin anlatımı olmasının yanında felsefi problemler için çözüm odaklı görüşleri ve çözüm şekillerini de konu alan bir yapıda olmalıdır. N. Hartmann (1882-1950) felsefe tarihinin, sistemci felsefe tarihi metodunu terk ederek problem ve çözüm odaklı arayışa geçmesi düşüncesindedir. Problem ve çözüm odaklı felsefe tarihi için bir problemin çözümü her filozofta arayarak yapılmamalıdır. Çünkü bu zorlama ve kurgusal bir sonuç ortaya çıkarır. N. Hartmann bu konu üzerinde durmuş ve mücadele etmiştir.¹²

Felsefe tarihi, sistematik bir felsefe ile karşılaştığı için kavramsal ifadeler üretebilmektedir. Aynı zamanda felsefi sistemleri tanıma ve felsefi problemleri pekiştirme imkânı sunar. Bu bilgilerin yanında önemli bir husus da felsefe tarihçiliğidir. Felsefe tarihçiliği nedir? Bir felsefe tarihçisi tasnif yapabilmekte midir? Felsefe tarihinin çeşitleri nelerdir? Aristoteles bu tasniflerin içinde nerede yer almaktadır?

2. Felsefe Tarihçiliği

Felsefe tarihi, felsefenin doğuşundan günümüze kadar gelen konuları, filozofları ve sistemlerini ele alırken, felsefe tarihçiliği bu konuları kronolojik olarak sıralar ve yorumlarda da bulunabilir. Felsefe tarihçisinin elde ettiği bilgilere yorum katması konusunda ümitsizliğe düşülebileceği hususunda endişe duyanlar olduğu gibi felsefe tarihçisinin de felsefeden anlayan bir filozof olduğu için onun yorumlamasını isteyenler

¹⁰ Georg Wilhelm Friedrich Hegel, **Felsefe Tarihi Cilt 1 Thales'ten Platon'a Grek Felsefesi**, çev. Doğan Barış Kılınc, 1.Baskı, NotaBene Yayınları, İstanbul, 2018, ss.25-26

¹¹ Brehier, **Felsefe Tarihi Cilt 1 İlkçağ ve Ortaçağ**, s.19

¹² Erdem, **İlkçağ Felsefe Tarihi**, s.45

de vardır. N. Hartmann sistemci felsefenin değişmesi ile birlikte bu durumu felsefe tarihinde de gerçekleştirmek istemiştir.¹³

Felsefe tarihçisinin yorumlama ya da eleştiri yapmadan, hiçbir sistemi içinde olmadan sadece tarih bilgisi ile ilgilenen birisi olmasını isteyenler için bu donanımı bir felsefe tarihçisi için yeterli görürler. Böylece felsefe tarihçisi konu hakkında herhangi bir bilgisi olmadığı için yorum yapamayacak, tarafsız bir şekilde araştırmış olduğu bilgileri salt bilgi şeklinde verebilecektir. Bu durumun örneklerini bir tarihi olan Thukydides (M 472- 400) ve Herodot'ta (M 484-425) görebiliriz. Thukydides kendi eseri için masallar kitabı olmadığını ama insanların tarih için eserini incelemeye başladıklarında istediklerine ulaşabileceklerini söyler. O, eserinin gösterişli bir ss olmadığını, süreklilik vaadeden bir mal olduğunu söyler. Hegel ise bir felsefe tarihçisinin görüşlerini yansıtmadan felsefe tarihini baştan sona irdelemesinin mümkün olmadığını belirtir.¹⁴ Kendisinden bahsettiğimiz Thukydides bir tarihçidir ve siyasal bir tarihten bahsetmektedir. Siyasal tarih için bahsettiğimiz bu tarafsızlık mümkün olabilir nk sadece olaylar anlatılacaktır. Felsefe tarihi için tamamen bir tarafsızlıktan bahsedilemez. nk felsefe tarihçisi bir konuyu incelediğinde onu derinlemesine irdelemektedir. Bu irdeleme sonucunda da yorumdan kaçınmak g bir durumdur.

Felsefe tarihçisi bir konu yahut kişi hakkında araştırma yapacağında, o kişinin yaşadığı dönemi gz önünde bulundurması gerekir. Bir filozofu konu edindiğinde filozofun dönemine inmeli, dönemin siyasal, sosyal, kültürel ve ekonomik tüm şartlarının yanında filozofun psikolojik yapısı ve kullandığı dili de bilmeli ve araştırmalı, araştırmasında yer vermeli yahut bu şartları değerlendirerek yorumlamalıdır. Felsefe alanı dönemin problemlerine zmler arayan ve dönemin şartlarından etkilenen, yaşayan bir ilimdir. Bu nedenle felsefe tarihi bir konu ile ilgilenecekse dönemin tarihini de bilmelidir.

Felsefe tarihçisinin görevlerini iki madde altında toplayabiliriz. İlk olarak felsefe tarihçisi tarihsel bir bağlantı ile filozofları, filozofların görüşlerini, görüşlerinin incelenmesini ve bunların eleştirilmesini de içerir. Burada felsefe tarihçisi öykücü bir tarzda hareket edebilir. Diğer bir görevi ise; görüşler, felsefi ekoller ve okullar

¹³ Erdem, **İlkğ Felsefe Tarihi**, s.44-45

¹⁴ Hegel, **Felsefe Tarihi Cilt 1 Thales'ten Platon'a Grek Felsefesi**, s.118

arasındaki etkileşimi ortaya çıkararak bu etkileşimin doğurabileceği fikirleri tahmin etmektir. Bir felsefe tarihçisinin en önemli görevi budur.¹⁵

Felsefe tarihinin tasniflenmesi, konuların belirli kategorilere ayrılması ve sınıflandırılması olup, felsefe tarihini daha anlaşılır ve açık kılar. Belli bir düzene, plana göre tasniflerin yapılması ve konuların ayrılmasının birçok çeşidi vardır. Bu tasnifler; felsefe tarihçisinin kendine has yöntem belirlemesi ile olduğu gibi coğrafi bölgelere göre doğu- batı felsefesi gibi, konularına göre etik, estetik, siyaset felsefesi gibi, dönemlere göre Antik Çağ, Orta Çağ, Modern Çağ gibi, bazı filozoflara göre Sokrates öncesi-sonrası gibi, felsefi akımlara göre empirizm, agnostisizm, idealizm, materyalizm vb. gibi tasnifler yapılabilir. Bunun yanında özgün bir şekilde tasnif yapılabilir ki, Erdem'in tasnifini buna örnek verebiliriz.¹⁶

Felsefe tarihi birçok farklı şekilde tasnif edilebilir. Bunun örnekleri yukarıda verilmiştir. Çalışmamızın içeriğine göre felsefe tarihi alanında felsefe tarihçilerinin çalışmalarını iki başlık altında çeşitlendirebiliriz; doxografik ve biyografik felsefe tarihçiliği. Bu iki çeşit konumuz itibari ile oldukça önemlidir. Doxografik ve biyografik felsefe tarihçiliği nedir? Doxografik ve Biyografik felsefe tarihçiliğinde ilk hangi filozoflar eser vermiştir?

2.1. Biyografik Felsefe Tarihçiliği

“Bio” kelimesi Fransızca olup Fransızcaya da Eski Yunancadan geçmiştir. “Bio” kelimesi sözlükte, “yaşam, hayat” anlamına gelmektedir.¹⁷ “Grafı” kelimesi ise “çizmek, kazımak, yazı yazmak” anlamında Eski Yunancadan alınan Fransızca bir sözcüktür.¹⁸ “Biografi” kelimesi ise “yaşam öyküsü, hayat öyküsü” anlamına gelmektedir.¹⁹ Biyografik felsefe tarihçiliği ise filozofların yaşamlarını, öğretilerini ve eserlerini konu edinerek, bu başlıklar altında ele alınan bir felsefe tarihçiliğidir.²⁰ Bu

¹⁵ William Turner, **Felsefenin Tarihi**, çev. Adnan Akdağ- Merve Menekşe, 1.Baskı, Retorik Yayınları, İstanbul, 2022, ss.13-15

¹⁶ Erdem, **İlkçağ Felsefesi Tarihi**, s.46

¹⁷ Ahmet Cevizci, “Biyo”, **Felsefe Terimler Sözlüğü**, 2. Basım, Paradigma Yayınları, İstanbul, 2003, s.74; “bio”, **Nişanyan Sözlük**, <https://www.nisanyansozluk.com/kelime/bio>, (25/11/2024)

¹⁸ “Graphie”, **Fransızca Türkçe Sözlük**, Milliyet Tesisleri, 1990, s.300; “Graf”, **Nişanyan Sözlük**, <https://www.nisanyansozluk.com/kelime/grafi>, (25/11/2024)

¹⁹ Mustafa Nihat Özön-Sabri Günay Akarsu, “Biyo”, **Ansiklopedik Sözlük Din Ve Genel Kültür Ansiklopedisi**, 2. Basım, Milliyet Gazetecilik Basımevi, C.1, 1967, s. 298

²⁰ Macit Gökberk, **Felsefe Tarihi**, 17.Basım, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2007, s.17

felsefe tarihinde sınıflandırma, konu ya da problem sınıflandırması değildir; bahsedilecek dönemde yaşamış olan filozofların sınıflandırılmasıdır.

Biyografik felsefe tarihçilerinin bir filozofu anlamak için özellikle incelemesi gereken hususlar vardır. Bunlardan ilki filozofun doğumundan ölümüne değin tüm hayatıdır ki; onun doğduğu çevre, aldığı eğitimler, evlilik ve çocuklarına değin hayatını incelemelidir. Diğer olarak filozofun bulunduğu ortamdaki sosyal, siyasal, ekonomik ve kültürel şartları değerlendirmelidir. Böylece filozofun bu düşünceye hangi çevresel faktörlerden etkilenerek sahip olduğu bilinecektir. Üçüncü olarak filozofların yazdıkları eserler ve görüşleri incelenmelidir. Böylece bu eserleri hangi şartlarda yazmış, yaşantısı bu eserleri vermesinde ne kadar etkili olmuş gibi soruların cevabı bulunacaktır. Dördüncü olarak bahsedilen filozofun etkilendiği başka bir filozofu ve görüşlerini ele aldığı gibi ondan etkilenenleri de tespit edip çalışmasının içerisine dâhil etmesi gerekir.²¹

İnsan kendisi ve kendisi dışındaki varlıklarla etkileşim halinde olan bir varlıktır. Yaşantısında olan her şeyden etkilenebilir ve bu durum bir filozofun eserlerine yansiyabilir. Filozofun toplum içerisinde bir kimliği vardır. Bir hayatı ve hayatında karşılaştığı zorluklar, sıkıntılar, siyasal ve sosyal engeller vardır. Onun savunduğu görüş bu etkenlerin yanında kültürel etkilenişler sonucunda da ortaya çıkan bir felsefi görüştür. Biyografik felsefe tarihçiliğinde ise filozofun görüşlerinin oluşmasında birçok faktör önemli olduğu gibi yaşam koşulları ve yaşam öyküsünde neler yaşadığı da önemlidir. Mesela Sokrates kendini ne kadar ifade etse de onu anlamayan bir toplumla iç içedir. Bu topluma çevresini sorgulaması için sorular yöneltmiştir. Sokratik yöntem düşündürmeye yönelten sorular sorarak kişinin cevabı kendisinin bulmasını amaçlar. Sokrates de kendini anlamayan Atina toplumuna böyle yaparak cevapları kendileri bulmasını hedeflemiştir.²²

Biyografik felsefe tarihçiliğinin ilk örneklerine baktığımızda karşımıza Laertli Diogenes çıkmaktadır. Laertli Diogenes MS 2.yy.da yaşamış bir felsefe tarihçisidir. Laertli Diogenes'in eserinde, bazı filozoflara ve eserlerine atıf yaptığından hareketle günümüze ulaşmamış felsefe tarihi kaynaklarından faydalandığı söylenebilir.²³ Bundan

²¹ Ahmet Arslan, **İlkçağ Felsefe Tarihi 1 Sokrates Öncesi Yunan Felsefesi**, 1.Basım, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul,2006, ss.14-17

²² Bkz. Platon, **Sokrates'in Savunması**, 2.Baskı, Elips Kitabevi, Ankara, 2005

²³ Ernst Von Aster, **İlkçağ ve Ortaçağ Felsefe Tarihi**, s.15

dolayı Diogenes'in eserine şüphe ile bakılmıştır. Zaman bakımından ondan önce yaşamış Aristoteles Okulu öğrencilerinden Aristoksenes'i ilk biyografik felsefe tarihçisi olarak görenler de vardır.²⁴ Aristoksenes MÖ 4.yy.da yaşamış bir felsefe tarihçisi olmasının yanında müzik ile ilgili birçok çalışmalarda bulunmuş müzik teorisyenlerinden biridir. Yazmış olduğu filozofların hayatları ve öğretileri hakkında eseri kendinden sonra gelen birçok felsefe tarihçisine kaynak olmuştur. Başka bir isim ise İskenderyeli Sotiondur. Sotion filozofların hayatlarını incelemiş ve felsefi görüşlerini açıklamalarının yanında felsefe okullarına da eserinde yer vermiştir.²⁵ Felsefe okullarının kendi içlerindeki gelişimlerini konu almıştır. Sotion MÖ 1.yy.da yaşamıştır. Konu edilen eseri ise "Mirasçılar" anlamına gelen "Diadochai"dır. Eserinde felsefe okullarının tarihçesinden bahsetmiştir. Bu eser günümüze ulaşmasa da kendinden sonraki yazarlar ve felsefe tarihçileri tarafından alıntı yapıldığını görürüz. Laertli Diogenes'in bahsettiğimiz filozoflardan dönem olarak daha sonra yaşamış olması ve eserlerinde bahsettiğimiz eserlere atıflar yapması bu alanda ilk olmadığını gösterir. Laertli Diogenes'in "Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri" adlı eseri günümüze ulaşmış ilk biyografik felsefe tarihçiliğine ait bir eserdir.²⁶

Çalışmamız sonucunda şunu ifade edebiliriz ki, biyografik felsefe tarihçiliğine dair ilk eserler günümüze ulaşmamıştır. Biz bu eserlerin varlığını sonraki yıllarda yazılmış olan felsefe tarihi eserlerinden anlıyoruz. Eserler şuan elimizde olmasa da onların günümüze kadar ulaşmış etkilerini görüyoruz. Biyografik felsefe tarihi eserleri yazıldığı dönem ve daha önceki dönemlerde bulunan filozoflar ve öğretileri; felsefi okullar ve onların sistemleri hakkında bilgi verir. Bunun yanında filozoflar arasındaki etkileşimden bahsedip bu etkileşim aracılığı ile yeni görüşlerin ortaya çıktığını gösterir. Biyografik felsefe tarihçiliği, filozofların sadece felsefi görüşlerden ibaret olmadığını bize gösterir.

Biyografik felsefe tarihçiliği felsefi düşünceler, okullar ve ekolleri için önemlidir. Felsefe tarihinin diğer bir tasnifi olan doxografik felsefe tarihçiliği nedir? Felsefede yeri ve önemi nedir? Doxografik felsefe tarihçiliğinde ilk eserler kimler tarafından verilmiştir?

²⁴ Erdem, **İlkçağ Felsefesi Tarihi**, s.60

²⁵ Erdem, **İlkçağ Felsefe Tarihi**, s.60

²⁶ Diogenes Laertius, **Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri**, çev. Candan Şentuna, 3.Basım, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2007

2.2. Doxografik Felsefe Tarihçiliği

Yukarıda bahsettiğimiz gibi, biyografik felsefe tarihçiliği filozofların hayat hikâyelerinden başlayarak filozofların öğretilerini, mensup oldukları felsefi akımları kronolojik bir sıra ile verirken doxografik felsefe tarihçiliği konuları ve filozofları daha farklı bir şekilde ele alır.

Doxografik kelimesi; “doxa” ve “grafi” kelimelerinden oluşmaktadır. Doxa; sanı, inanç, görüş, kanaat anlamlarına gelirken, grafi; kelimesi yazmak, betimlemek anlamlarına gelmektedir. Yunancadan gelen bu iki kelime birleştiğinde “doxography” kelimesini oluştururlar ve etimolojik olarak “sanıları, görüşleri yazmak” anlamına gelmektedir.²⁷ Terim anlamı olarak felsefe tarihçileri farklı anlamlar verseler de ortak anlam aynıdır. Doxografi; filozofların öğretilerinin yazılması anlamına gelmektedir. Doxa ve graphein kelimelerinden türetilmiş bir başka kelimesi ise doxograf kelimesidir. Doxograflar; felsefe tarihçiliğine kaynak konumunda önemli bir yere sahiptir. Doxograflar felsefi problemleri incelerken, bu konuda görüş beyan etmiş filozofların görüşlerini problem başlıkları altında incelerler.²⁸

Erdem, doxografları “Âlemin ve hayatın başlangıcı, Tanrı ve O’nun sıfatları, bilgi meselesi, ahlak veya sanat vb. gibi münferit meseleleri ele alır ve bu hususta her filozofun görüşlerini, kanaatlarını sistematik olarak anlatmaya çalışırlar.”²⁹ şeklinde ifade etmektedir.

Doxograflar birer felsefe tarihçileridir. Doxografik felsefe tarihçileri; bir problemi konu edinirken daha önce bu konu hakkında çalışma yapmış filozofları görüşleri ile ele alır. Filozofların hayat hikâyelerine onların görüşlerini etkileyen bir konu olmadıkça değinmezler.³⁰

Doxografik felsefe tarihçiliğinde ilk olarak karşımıza Aristoteles (MÖ 384-322) çıkmaktadır. Aristoteles kendi araştırmacı kimliğinin verdiği bir amaç ile ele aldığı herhangi bir problemle ilgili olarak önceki filozofların bu konudaki düşüncelerini araştırmış ve bunları kendi belirlemiş olduğu bir kronoloji içerisinde yer vermiştir. Kendisi ele aldığı bütün konular üzerine düşünürken belli bir yöntem ve sistem

²⁷ Ahmet Cevizci, “Doxa”, **Felsefe Terimler Sözlüğü**, 2. Basım, Paradigma Yayınları, İstanbul, 2003, s.110

²⁸ Jaap Mansfeld, **Antik Felsefenin Ansiklopedisi**, ed. Edward Nouri Zalta, Stanford Felsefe Ansiklopedisi, <https://plato.stanford.edu/entries/doxography-ancient/>, (26/11/2024)

²⁹ Erdem, **İlkçağ Felsefesi Tarihi**, s.61

³⁰ Ernst Von Aster, **İlkçağ ve Ortaçağ Felsefe Tarihi**, s.16

belirlemiş ve o sistematığı her konu başlığı altında uygulamıştır. İlk önce konu yahut problemi açıklayıp kendi görüşünü ve yorumunu yapmadan önce bu konu üzerine düşünce üreten tüm filozoflardan bahsedip daha sonra yorumlamasını yapıp kendi görüşünü belirtmiştir. Filozofların görüşlerini; filozoflar tarafından yapılmış araştırmaları ve kaynaklarını göstererek değerlendirmiştir.³¹

Aristoteles'in felsefe tarihçiliği söz konusu olduğunda çoğu yazar onun sadece "Metafizik" adlı eserini konu etmiştir.³² Çalışmalarımız sonucunda Aristoteles'in tek bir eserinde değil, tüm eserlerinde her bir yeni konuda önceden görüş beyan etmiş filozof var ise onların görüşlerini aktarmaktan geri durmadığımızı tespit ettik.³³

Aristoteles'ten sonra felsefe tarihi çalışmalarında bulunanlar olmuştur. Çalışma yapanların başında Aristoteles'in öğrencisi, çağdaşı ve halefi olan Theophrastos (MÖ 371-287) gelmektedir.³⁴ Theophrastos "Doğa Üzerine Görüşler" adlı çalışmasında Antik Çağda bulunan doğa filozoflarının görüşlerine yer vermiştir. Maalesef bu eserden sadece fragmanlar kalmıştır.³⁵ Kendisi bir doğa bilimci olarak botaniğin kurucusu sayılır. Kendi eserleri günümüze ulaşamamış olsa da onun hakkındaki birçok bilgiyi Laertli Diogenes'in eserinde bulabiliriz.³⁶

Elimizdeki veriler ışığında tespit edebildiğimiz kadarıyla Aristoteles'ten önce yazılmış bir felsefe tarihi ve doxografik felsefe tarihi ile ilgili bir eser yoktur. Aristoteles'in Metafizik ve Fizik adlı eserleri başta olmak üzere diğer eserlerinde de felsefe tarihçiliği kimliği ortaya çıkmaktadır. Çalışmamızın ilerleyen kısımlarında konu ile ilgili daha detaylı bilgi vereceğiz.

³¹ Bkz. Aristoteles, **Fizik**, çev. Saffet Babür, 2.Basım, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001,184b 15, 185a 5-10, 185b 15-20, 203a 5-15, 203b 10; Aristoteles, **Metafizik**, çev. Y.Gurur Sev, 2.Basım, Pinhan Yayıncılık, İstanbul, 2016, 984b 23 984b 31, 985b 5, 986b 8; Aristoteles, **Nikomakhos'a Etik**, çev. Furkan Akderin, 7.Basım, Say Yayınları, İstanbul, 2023, 1105, 1155b; Aristoteles, **Hayvanların Hareketleri Üzerine**, çev. Furkan Akderin, 3.Basım, Say Yayınları, İstanbul, 2021, 700a; Ernst Von Aster, **İlkçağ ve Ortaçağ Felsefe Tarihi**, s.16

³² Macit Gökberk, **Felsefe Tarihi**, s.17; Ernst Von Aster, **İlkçağ ve Ortaçağ Felsefe Tarihi**, s.205

³³ Bkz. Aristoteles, **Parva Naturalia**, çev. Furkan Akderin, 1.Basım, Say Yayınları, İstanbul, 2019, 438a, 441a; Aristoteles, **Metafizik**, 1080b 16, 1088b 35, 1009b 12- 1010a 1; Aristoteles, **Fizik**, 356b 24-25, 222b 15-20; Jaap Mansfeld, **Antik Felsefenin Ansiklopedisi**, ed. Edward Nouri Zalta, Stanford Felsefe Ansiklopedisi, <https://plato.stanford.edu/entries/doxography-ancient/>,(26/11/2024), Ernst Von Aster, **İlkçağ ve Ortaçağ Felsefe Tarihi**, s.200

³⁴ Erdem, **İlkçağ felsefesi Tarihi**, s.61; Ernst Von Aster, **İlkçağ ve Ortaçağ Felsefe Tarihi**, s.16

³⁵ Macit Gökberk, **Felsefe Tarihi**, s. 17. Erdem, **İlkçağ felsefesi Tarihi**, s.60, Ernst Von Aster, **İlkçağ ve Ortaçağ Felsefe Tarihi**, s.232-233; Diogenes Laertios, **Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri**, ss.226-252

³⁶ Diogenes Laertios, **Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri**, ss.223-234

Her bir bilim dalının kendine has problemi olduğu gibi felsefe tarihinin de problemleri vardır. Acaba felsefe tarihinin problemleri nelerdir? Felsefe tarihinin problemleri felsefe tarihinin ortaya çıkışında rol oynamış mıdır?

3. Felsefe Tarihinin Problemleri

Felsefe tarihi söz konusu olan bir yerde ilk önce onun problemlerinden bahsedilir. Önce onlara çözüm aranır ki, felsefe tarihinin amacı anlaşılabilir. Felsefe tarihinin özü, ele alınan problemlerin üzerine inşa edilmiştir.³⁷ Problemler aydınlandıkça felsefe tarihi tam olarak amacına varacaktır.

Felsefe tarihinin başlıca problemleri şunlardır;

1. Felsefenin kaynağı, menşei ve sınırları nelerdir? Felsefenin temelleri Thales (MÖ 625-550) ile beraber Eski Yunanda mı atılmıştır? Felsefe Greklerin icadı mıdır? Yoksa felsefe Yunan dışında barbarlarda, Mısır, Mezopotamya, Uzakdoğu, Çin ve Hint gibi başka milletlerde de var mıdır? Diğer milletlerde felsefe daha eski tarihlere mi dayanmaktadır?
2. Felsefenin gelişimi ve ilerlemesini nasıl anlamalıyız? Felsefede gerçekten bir gelişimden bahsedebilir miyiz? Tüm konular birbirini mi tekrarlar yoksa gerçekten eski düşüncenin üzerine yeni bir şeyler katarak mı ilerler? Felsefe tekrarların tarihi midir?
3. Felsefi düşünceler acaba kendi başına müstakil midir? Diğer disiplinlere ne kadar bağlıdır? Konuları ve sistemleri gereği diğer bilimlerden ayrılarak özerk midir? Yoksa kökleri itibari ile dine, mitlere, sanata ve siyasete bağlı mıdır?³⁸

Genel olarak üç mesele felsefe tarihinin genel problemleridir. Bu meselelere, yazılan her felsefe tarihi eseri değinir. Çalışmamızın içeriğine uygun olarak bu problemlere değinmek yerinde olacaktır.

Felsefe tarihinin ilk problemi olarak kaynak ve menşei problemi ile ilgili husus; felsefe Yunanlılardan önce başka milletlerde var mıydı yoksa bu bir “Yunan Mucizesi” mi? Bu hususta İlk Çağ’dan itibaren felsefe tarihçileri iki farklı iddiada

³⁷ Ernst Von Aster, *İlkçağ ve Ortaçağ Felsefe Tarihi*, s.5

³⁸ Brehier, *Felsefe Tarihi Cilt 1 İlkçağ ve Ortaçağ*, s.2; Erdem, *İlkçağ Felsefesi Tarihi*, s.46; Ahmet Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi 1: Sokrates Öncesi Yunan Felsefesi*, ss.5-6; Hegel, *Felsefe Tarihi Cilt 1 Thales’ten Platon’a Grek Felsefesi*, s.64; ss.102-105; s.106

bulunmaktadırlar. Başta Aristoteles geleneğine bağlı felsefe tarihçileri felsefenin Yunanlıların bir eseri olup başka bir medeniyetten alınmadığını söylerken, felsefenin sadece Yunan medeniyetinde birden bire ortaya çıkmasının mümkün olmadığı iddiasında bulunan başka felsefe tarihçileri de vardır.³⁹

Felsefe sadece bir kültürde doğmamıştır. MÖ 6.-5. yüzyıllarda Akdeniz etrafındaki kültürler başta olmak üzere Hint ve Çin kültürlerinde de felsefe adına çalışmalar yapan çeşitli bilge insanlar vardır.⁴⁰ Bu tarih genel olarak dünyadaki çoğu millette felsefenin başlangıç tarihi olarak alınmıştır. Bu tarihte konunun ilerleyen kısmında bahsedeceğimiz milletlerde felsefe adına çalışmalar olmuştur. Bu çalışmalara herkes felsefe adını vermemiştir. Yunanlılar felsefeye “bilgelik sevgisi” anlamına gelen “philosophia” terimini kullanmışlardır.⁴¹

Bu bilge insanlardan kimileri ülkelerindeki dini inanç, kültür ve düzen ile çatışan bir anlayış getirirken kimileri ise buldukları düzeni destekler nitelikte çalışmalarda bulunmuştur. Rejimi destekleyen Konfüçyüs’ün (MÖ 551-479) amacı, toplumdaki huzur ortamını sağlamaktır. Bu amacı gerçekleştirebilmek için; insanlara erdemi, erdemli olmayı ve devlette görev alacak kişilerin nasıl erdemli yetiştirileceğini anlatır. Bunun içinde ona göre insan önce kendini yetiştirmelidir.⁴² Sokrates’in (MÖ 469-399) sorgulama, düşünme ve eleştirel üslubu sistemi, otoriter ve yerleşik düzeni korkutmuş ve bu durumu başlamadan bitirmek istemişlerdir. Bitmemiş daha da çoğalmıştır.⁴³

Hint ve Çin uygarlıkları yanında İran-Mezopotamya uygarlığında da bilge insanların çıktığı bilinmektedir. Mezopotamya’daki bu bilgelerin başka uygarlıklardan etkilendiği de bilinmektedir. İlgilenip etkilendiği uygarlık, mesafenin de yakın olması nedeniyle Mısır uygarlığıdır. Mısır uygarlığı birçok açıdan zengin bir kültüre sahiptir.⁴⁴

İyonya şehrinin ticaret merkezi olduğundan diğer medeniyetler ile bir bağlantı halinde olduğu ortadadır. Bu bağlantıdan dolayı Yunanlıların; Mezopotamya ve Mısır

³⁹ Bertrand Russell, **Batı Felsefesi Tarihi**, çev. Erol Esençay, 1.Basım, İlya Basım Yayın, İzmir, 2001, ss.27-35

⁴⁰ Ahmet Cevizci, **İlkçağ Felsefesi**, 9.Baskı, Say Yayınları, İstanbul, 2014, s.13, s.22; Ernst Von Aster, **İlkçağ ve Ortaçağ Felsefe Tarihi**, ss.7-11; Hüsameddin Erdem, **İlkçağ Felsefesi Tarihi**, s.46-55

⁴¹ Ernst Von Aster, **İlkçağ ve Ortaçağ Felsefe Tarihi**, s.1; Alwin Diemer, **Felsefe**, der. Doğan Özlem, s.12; Erdem, **İlkçağ Felsefesi Tarihi**, s.17; Faruk Yılmaz, **İlkçağ Düşünce Tarihi**, 1.Baskı, Berika Yayınevi, Ankara, 2011, s.23

⁴² Yılmaz, **İlkçağ Düşünce Tarihi**, s.119; Cevizci, **İlkçağ Felsefesi**, s.16

⁴³ Bknz, Platon, **Sokratın savunması**; Ernst Von Aster, **İlkçağ ve Ortaçağ Felsefe Tarihi**, s.123; Yılmaz, **İlkçağ Düşünce Tarihi**, ss.261-262; Cevizci, **İlkçağ Felsefesi**, s.137

⁴⁴ Ahmet Cevizci, **İlkçağ Felsefesi**, ss.14-18, s.24;

gibi medeniyetlerle bir bağlantısı olması ve muhakkak ki bilgi alışverişi olması beklenebilir bir şeydir.⁴⁵

Aristoteles ve onu takip edenler; Thales'i ilk filozof sayarken Laertli Diogenes Mısırlılarda ve İrânlılarda felsefenin çok eskiden beri var olduğunu belirtir. Thales'in görüşü olan; eşyanın yaratılmış olduğu düşüncesinin özgün olmadığı Mezopotamya'da yazılmış olan Yaratılış Manzumesi incelendiğinde fark edilmektedir. Bunun yanında İrânlıların astronomide oldukça ileri bir noktada oldukları bilinen bir gerçektir. Mısırlılar, matematik ve geometri konusuna ileri derecede hâkimdiler. Peki, neden hala felsefe tarihini Thales'ten başlatıyoruz. Bunun nedeni eski medeniyetlerin kitabelerinin anlaşılır olmamasından ve onların da kitabelerinde Yunan medeniyetinden bahsetmemeleri etkili olmuştur.⁴⁶ Aristoteles felsefe tarihini Thales'ten başlatsa da Homeros ve Hesiodos'dan sürekli alıntılar yaparak onların görüşlerinden bahsetmektedir. Bu durum da Aristoteles'in onların görüşlerine önem verdiğini göstermektedir.

Bir diğer problemimiz felsefede gerçekten bir ilerlemeden, gelişmeden bahsedebilir miyiz yoksa felsefe sürekli birbirlerini tekrarlayan görüşler topluluğu mudur? Bunun için ilk ve son felsefeyi karşılaştırmakla başlayalım. İlk felsefe için Antik Çağ düşüncelerini anımsayarak diyebiliriz ki soyuttur, ifadeler zengin değildir. Son felsefeye baktığımızda düşüncede soyuttan somuta doğru bir ilerleme olduğunu, daha zengin bir dile sahip, daha gelişmiş ve daha derin anlamlar taşımakta olduğunu söyleyebiliriz.⁴⁷ Filozofların ifadesi daha net ve söylemek istedikleri kesindir. Filozofların ifadeleri gelişmiştir çünkü kendinden önce gelen filozofların düşüncelerini incelemiş, onlardan gelen hataları tekrar etmezler. Böylece son felsefenin filozofları kendinden önce gelen filozoflardan derledikleri en iyi düşüncüyü yansıtacaktır. En son ortaya çıkan düşüncede felsefe kendini daha iyi göstermiş olacaktır. Bu değişmeyecek bir kural olarak karşımıza çıkar. Felsefede bir geriye dönüş değil daima bir ilerleme vardır. Kimilerinin söylediği gibi kendi kendini tekrar eden bir disiplin değildir. Her felsefi görüş sonrası kendini yeniler. Düşünce canlı olup sürekli gelişir ve değişir. Zihnin düşünceleri ortaya koymasından dolayı zihin de sürekli değişir. Bu zihin gelişimi

⁴⁵ Cevizci, **İlkçağ Felsefesi**, s.19-21

⁴⁶ Brehier, **Felsefe Tarihi Cilt 1 İlkçağ ve Ortaçağ**, ss.3-4

⁴⁷ Hegel, **Felsefe Tarihi Cilt 1 Thales'ten Platon'a Grek Felsefesi**, ss.56-57

sadece tek millet ile kalınsa bir duraklama olur. Tüm milletlerin zihnini gelişimi olarak değerlendirebiliriz.⁴⁸

Erdem, felsefe tarihini 18.yy. öncesinde beşer zihninin gerilemesi tarihi gibi nitelendirildiğini ifade eder. Bu düşünceye ise felsefi ekollerin, okulların, mezheplerin çatışması ve insan zihninin yanılgıları sebebiyet vermiştir. 18. Yüzyılda bu alan üzerine çalışan felsefe tarihi düşünürleri insan zihninin yanılgılarını bertaraf edecek bir birlik ve süreklilik kurmaya çalışmışlardır. Böylece felsefe sistemlerinin oluşmasında bir sistemin takip edildiğini göstermiştir.⁴⁹

Felsefe tarihinin bir diğer problemi olan felsefenin diğer disiplinlerle ilişkisi çerçevesinde diyebiliriz ki, felsefe dogmatik bir bilgi türünü barındıran bir bilim değildir. O felsefenin problemleri üzerine düşünce, eleştiri geliştirip, fikir alışverişinde bulunduğu gibi aynı zamanda çevresinde olup bitenden ayrı kalamaz, sorgulamaya devam eder. Onun bu sistemi diğer bilimlerle bağlantısının kopmasına izin vermez. Filozof da yaşadığı ortamdaki ayrı düşünülemez. Çünkü insan yaşadığı çevreden, kültürden, dinden, onun siyasal yapısından ayrı düşünülemez. Düşünceleri dahi bu çevreye göre oluşur. Filozof ve düşüncelerini çevresel faktörlerden ve diğer tüm bilimlerden ayrı düşünemeyiz. Bu bilimleri onun hayatından çıkardığımız zaman düşünceleri dahi yarım kalır.

Bir filozofu ve düşüncelerini konu olarak ele alacaksa onu etkileyen çevresel unsurları, döneminin bilimsel gelişmelerini, dinsel faktörleri, siyasal gelişmeleri gibi birçok unsurları da değerlendirmek gerekir. Böyle bir değerlendirme yapıldığı takdirde filozofu ve düşüncelerini tam manası ile anlamak mümkün olur.

Felsefenin de diğer bilimlerin gelişmesine olan katkısı kaçınılmazdır. Felsefe diğer bilimlerin; temel kavramlarını, yöntemlerini ve sonuçlarını sorgulayarak, onları tasvip ve tenkit etmiş, teorik temellerini güçlendirmiş ve genişletmiştir. Diğer ilimlerden kendisini geliştirmek isteyenler; felsefenin yanında yer alarak onun değerlendirmelerine önem vermiş ve değerlendirmeler ölçüsünde kendisini yenilemiştir.

Erdem, bu konuda akla uygun bir düşünce var ise orada felsefe vardır demektedir. Çünkü felsefe bir zihin disiplini. Zihin ile bağlantısı olan her düşünce ile felsefenin de bağlantısı vardır. Erdem, felsefenin diğer zihin disiplinlerinden

⁴⁸ Hegel, **Felsefe Tarihi**, ss.23-25

⁴⁹ Hüsameddin Erdem, **İlkçağ Felsefesi Tarihi**, s.57

ayrılmasının mümkün olmayacağını, bunun felsefeden çok diğer disiplinlere zarar vermek demek olduğunu açıklar. Böylece bir düşünceden felsefeyi, sorgulayıp eleştirmeyi çekip alınca geriye kuru, yalın bir düşünce kalır.⁵⁰

Hegel'in de bahsettiği üzere, Aristoteles "İlkin yaşamın gereksinimleri sağlandığı zaman insan felsefe yapmaya başlar"⁵¹ demiştir. Biz bu sözden hareket edecek olursak, insanın yaşam içerisinde belli gereksinimleri tamamlansın ki o kişi zihni rahat bir şekilde düşünebilsin. Bu durumda insanın gereksinimleri sadece yemek değildir. İçinde bulunduğu ortamın güvenilirliği, siyasal şartlar, sanat ve bilimin belli bir noktaya gelmesi, ahlaklı ve herkesin hür bir şekilde inançlarını yaşayabildiği bir toplumsal yaşam sağlanmalı ki kişi felsefe yapabilmelidir. Hegel, felsefe başka bir bilim içerisinde olmazsa o bilim olmaz yahut felsefenin içerisinde başka bilimlerin eksikliği onun var olmasına engeldir demiyor. Eksik kalır, çağından geride kalır. Felsefe diğer bilimler, ahlak, toplumsal yaşam, siyasal yaşam, din ile çağdaştır. Bir felsefe tarihçisi de tüm bunları hesaba katarak filozofu ve düşünceyi ele alması gerekmektedir.⁵²

Felsefe tarihi, felsefenin sistematik bir şekilde problemleri ele almasıyla ortaya çıkmıştır. Her felsefi sistemin, önceki sistemleri takip ederek kendi özgün yapısını oluşturması, felsefe tarihini diğer tarih disiplinlerinden ayırarak ona özgün bir nitelik kazandırır. Felsefe tarihçisi, farklı felsefi sistemler hakkında bilgi sahibi olmalı ve bu bilgileri eserlerinde kullanmalıdır. Bu bağlamda, biyografik ve doxografik yaklaşımlar felsefe tarihçiliğinde önemli bir yere sahiptir. Biyografik yaklaşım, filozofların yaşam öykülerini, entelektüel gelişimlerini ve eserlerinin tarihsel bağlamını ele alırken; doxografik yaklaşım, filozofların görüşlerini sistematik bir şekilde derleyip sunmayı amaçlar.

Felsefe tarihi, yalnızca felsefi problemleri ele aldığı gibi felsefenin kökenlerini, gelişim süreçlerini ve diğer bilim dallarıyla olan ilişkisini de inceler. Bu yönüyle, felsefe tarihi hem felsefenin temel sorunlarıyla ilgilenir hem de felsefenin amaçlarını tutarlı bir şekilde anlamaya ve açıklamaya katkıda bulunur. Böylece, felsefe tarihi disiplini, felsefi düşüncenin sistematik bir perspektifle ele alınmasında vazgeçilmez bir rol üstlenir.

⁵⁰ Hüsameddin Erdem, **İlkçağ Felsefesi Tarihi**, ss.55-56

⁵¹ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 981b 23; Hegel, **Felsefe Tarihi Cilt 1 Thales'ten Platon'a Grek Felsefesi**, ss.64-65

⁵² Hegel, **Felsefe Tarihi**, ss.64-67

Çalışmamız bağlamında, felsefe tarihinin temel problemlerinden biri olan "felsefenin menşei" sorununu daha ayrıntılı bir şekilde ele almak faydalı olacaktır. Peki, felsefenin menşei nedir? Felsefenin kökenini tek bir milletle sınırlamak mümkün müdür? Yoksa Hint, Mısır, Mezopotamya, Çin ve İran gibi farklı kültürlerde de felsefi düşüncenin izlerini görebilir miyiz?

1.BÖLÜM

ANTİKÇAĞ ÖNCESİ FELSEFE TARİHİNİN KAYNAKLARI

Eski çağlardaki insanlar çevresinde olan biten ile uyumlu yaşamaya çalışmışlardır. Onu anlamlandırma ve yönlendirmek için zihin yeteneklerini kullanmışlar. Bu sebepten felsefe tarihi için zihin tarihi de denmektedir.⁵³ Felsefe tarihini zihnin gelişmesine uygun olarak sistemleştirmek mümkün gözükmemektedir. Felsefe tarihi fikirlerin yazı ile ifade edildiği çağlardan başlatılabilir.⁵⁴

Mısır, Hint, Çin, İran ve Mezopotamya medeniyetlerinin düşüncelerini yazılı metinlerde bulabiliyoruz. Bu yazılı metinler medeniyetlerin düşüncelerin tam olarak anlayabileceğimiz vesikalardan ziyade tabletler şeklindedir. Mısır medeniyetinde yazılı metinler basit tabletler olarak bulunurken Hint medeniyetinde din ve inançlarını yansıtan güçlü yazılı kaynaklar bulunmaktadır. Hint medeniyetini Çin, İran ve Mezopotamya medeniyetleri takip etmektedir.⁵⁵

Bu medeniyetlerin bıraktığı vesika, tablet ve yazılı metinleri incelendiğinde onların felsefelerinde dini, mitolojik ve efsanevi öğeler bulunmaktadır. Hint ve Çin yazılı metinlerinde de bu öğelere rastlanmaktadır. İran medeniyetinde ise ahlaksal öğeler dini öğeler ile birleşmiş durumdadır. Bilimsel gelişmeleri Mısır ve Mezopotamya gibi medeniyetler bir ihtiyaç ve zorunluluk sonucunda elde etmişlerdir. Mısır geometriyi Nil nehrinin taşmalarını hesaplamak ve tarımsal verim elde etmek için geliştirmiştir.⁵⁶ Elde ettiği bu başarı sonucunda sonuca odaklanmış, bu başarıya neyin sebep olduğunu incelememiştir. Mezopotamya'da ise astronominin gelişmesine sebep dinsel öğeler olmuştur. Bu da demektir bilim için değil din ile iç içe olan astroloji niteliğindedir.⁵⁷

Yunan medeniyetini, Mısır, Hint, Çin, İran ve Mezopotamya gibi diğer medeniyetlerden farklı kılan, bu medeniyetlerden etkilenmesinin yanı sıra elde ettikleri bilgileri kullanarak bunları sorgulayıp araştırmalarıdır.⁵⁸ Yunanlılar, refah içinde yaşayan bir toplum olarak, bilimi Mısırlılar gibi zorunluluklardan değil, pratik kaygılardan uzak bir şekilde, özgür bir merak ve araştırma arzusu ile geliştirmişlerdir.

⁵³ Hasan Yücel Başdemir, **Felsefe Tarihi**, "Felsefi Düşünce Ve Eski Toplumlar", Ed. Celal Türer, 3.Baskı, Bilay Yayınları, Ankara,2020 s.53

⁵⁴ Başdemir, "Felsefi Düşünce Ve Eski Toplumlar", ss.53-54

⁵⁵ Başdemir, "Felsefi Düşünce Ve Eski Toplumlar", , s.54

⁵⁶ Ahmet Cevizci, **İlkçağ Felsefesi**, ss.24-26

⁵⁷ Ernst von Aster, **İlkçağ ve Ortaçağ Felsefe Tarihi**, s.10

⁵⁸ Cevizci, , **İlkçağ Felsefesi**, s.24

Yunanlılar için artık dini, mitolojik ve efsanevi açıklamalar yeterli gelmemekteydi; bunun yerine doğa olaylarının nedenlerini anlamaya ve merak ettikleri soruların yanıtlarını akıl yoluyla bulmaya yöneldiler.⁵⁹ Yunan medeniyetini diğer medeniyetlerden ayıran bir başka özellik ise, yazılı kaynaklar bırakmalarıdır. Bu yazılı gelenek, Atinalıların, özellikle Platon'un, felsefi düşüncelerini yazıya geçirme isteği ile başlamıştır. Bununla birlikte, bu çağdan önce Antik Yunan'da düşünsel aktarım daha çok sözlü gelenek yoluyla gerçekleşiyordu.⁶⁰

Bu medeniyetlerde felsefi öğeler taşıyan metinler ne zaman ortaya çıkmıştır? Bu metinlerde ne anlatılmaktadır? Adı geçen medeniyetlerdeki bilge insanlar kimlerdir? Medeniyetler arası bir bağlantı olmuş mudur?

1. Mısır Felsefesi

Mısır, Nil nehrini içine alan büyük bir bölümü çöl olan, yarı Tanrı insanlar tarafından yönetilen bir yerdir. Tarihi MÖ 4000'li yıllara kadar giden eski bir uygarlıktır. Tarihi geçmişi uzun ve kültürü yoğun bir uygarlık olup, günümüze kadar gelmiş olan eserlere bakarak dahi matematik ve geometri alanında olan başarıları yadsınamayacak kadar büyüktür.⁶¹

Bu uygarlık ziraat ile uğraştığı için sosyal sınıf içinde bölünmelere uğramış ve Tanrılarını da bu duruma göre tasvir etmişlerdir. Uzun bir süre bu Tanrılara tapınırken kısa bir süre için Güneş Tanrı'sının dini olan Monoteizme bir ilgileri olmuştur. Bu kısa süren geçici bir durum olup, Monoteist Güneş Tanrı'sı dini MÖ 14.yy.da yaşayan ve başa geçen Firavun tarafından kurulmuş ve onun ölümünden sonra hızlıca bu din terk edilip Mısır'ın kendi yerli dinine geçilmiştir.⁶² Onlar kendi dinlerinde diğer dinlerin aksine göğü dışı, yeri erkek olarak görmektedirler. Günümüze ulaşan metinlerde görüyoruz ki, onlara göre kainatta hiçbir şey yok iken kaos vardı ve bu kaostan karalar ve sular oluşmuştur.⁶³

Yukarıdaki ifadelerin bir benzerine de Antik Çağda rastlıyoruz. Aslında bu benzerlik bize aralarında bir bilgi alışverişi olduğunu da gösteriyor. Eski Mısırın birçok

⁵⁹ Ahmet Cevizci, **İlkçağ Felsefesi**, ss.24-25

⁶⁰ Cevizci, **İlkçağ Felsefesi**, s.19

⁶¹ Ernst von Aster, **İlkçağ ve Ortaçağ Felsefe Tarihi**, s.9-10; Tarık Yılmaz, **İlkçağ Düşünce Tarihi**, s.90

⁶² Yılmaz, **İlkçağ Düşünce Tarihi**, s.90; Cemil Sena Ongun, **Şark Kavimlerinde Filozof: Buda ve Konfoçyus**, 1.Baskı, Tefeyyüz Kitapevi, İstanbul, 1941, ss.9-11

⁶³ Yılmaz, **İlkçağ Düşünce Tarihi** ss.88-92

kültürü etkilediği bilirse de müstakil bir eseri günümüze ulaşmış olarak bulmak mümkün olmamıştır. Yazılmış olsa da bu eserler zamanla kaybolmuş olabilir. Herodot, Plutarque (MS 50-125), Porphyre (MS 234-305) ve Jamblique (MS 250-330) gibi bazı düşünce adamları çalışmalarında Eski Mısır'ın ilerlemelerine, düşüncelerine ve Mısır medeniyeti hakkındaki bilgilere yer vermişlerdir. Her ne kadar aktardıkları bilgiler tam anlamıyla doğru olmasa da, bu eserler Eski Mısır'ın etkisini ve felsefi mirasını anlamak açısından önemli bir kaynak teşkil etmektedir.⁶⁴

Mısırlılar Tanrılarının bazı varlıkları temsil ettiklerini düşünürler. Mesela “Ay Tanrısı” olarak isimlendirdikleri “Toth” vardır. Bu Tanrı, Yunan medeniyetine Hermes adı ile geçmiştir. Dini inançları gereği, tenasüh, ceza ve mükâfat anlayışlarının yanı sıra kıyamet ve ölümden sonra dirilme inançlarına da sahiptirler.⁶⁵

Nil nehri onlar için ve ziraatları için önemli bir yere sahiptir. Onlar Nil nehrinin taşkınlarını hesaplayıp ondan daha fazla faydalanabilmek için geometri, matematik, mekanik alanlarında büyük ilerleme kat etmişlerdir.

Aristoteles felsefenin başlangıcını Thales ile başlatarak, felsefenin Yunan kültürüne ait olduğunu göstermiştir. Laertli Diogenes ise Mısırlılarda da ve Perslerde de felsefenin olduğunu söylemektedir.⁶⁶ Bu iki felsefe tarihçisini de destekleyen düşünce adamları vardır. Burnet gibi felsefenin Yunanlılar ile başladığını söyleyenler olduğu gibi İskenderiyeli Numenius (MS 2.yy.) gibi doğuda da felsefe olduğunu hatta milletler arası etkileşim ile bu felsefenin Yunanlılara geçtiğini söyleyenler de vardır.⁶⁷

İskenderiyeli Numenius, felsefenin ilk örneklerini Mısır ve Mezopotamya'da görebileceğimizi, bu sebeple felsefenin varlığından da ilk olarak Mısır ve Mezopotamya'da bahsedebileceğimizi söyler.⁶⁸ Numenius hakkında çok fazla bir bilgimiz olmasa da onun Suriye'de doğup, İskenderiye'de eğitim almış olduğunu biliyoruz. Kendisi Platon'un öğretileri üzerine çalışmış ve doğu felsefesi ile onun öğretilerini birleştirmeye çalışmıştır. Platon'un görüşleri ile Eski Mısır'ın felsefe anlayışı arasında oldukça fazla benzerlik bulmuş ve Platon'u “Yunanca konuşan bir

⁶⁴ Hasan Yücel Başdemir, “Felsefi Düşünce Ve Eski Toplumlar”, s.56; Faruk Yılmaz, **İlkçağ Düşünce Tarihi**, s.90; Cemil Sena Ongun, **Şark Kavimlerinde Filozof: Buda ve Konfoçyus**, ss.9-11

⁶⁵ Yılmaz, **İlkçağ Düşünce Tarihi**, ss.90-92

⁶⁶ Diogenes Laertios, **Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri**, s.13; Necati Demir, “Felsefe'nin Menşei Üzerine Bazı Düşünceler”, **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.2, 1998, s.5

⁶⁷ Demir, “Felsefe'nin Menşei Üzerine Bazı Düşünceler”, ss.6-7

⁶⁸ Hüsameddin Erdem, **İlkçağ Felsefesi Tarihi**, ss.48

Musa'dır"⁶⁹ diye tanımlamıştır. Platon'un ve Eski Mısır'ın düşüncelerine kısaca baktığımızda; Platon'un düalist evren anlayışı ile Eski Mısır'ın evrenin hem ruhunun hem de maddi yönünün olduğuna dair inancın ve Platon'da bulunan ruhun ölümsüzlüğü anlayışı ile Eski Mısır'da bulunan ruhun ölümsüzlüğüne dair bir inanın birbirlerine benzediklerini görebiliriz.

Burnet ise Yunan kültürü uzmanı olduğu halde, Platon'un ele aldığı konuları teorik olarak alırken Eski Mısır'ın bunu pratikte almış olduğunu, Mısır'ın dini, felsefi ve sanatsal unsurların somut iken Yunanlıların bu alandaki çalışmalarının soyut olduğunu söyleyerek bu iki millet hakkında herhangi bir etkilenmeden bahsedilemeyeceğini söylemektedir.⁷⁰

Her ne kadar Burnet Yunan felsefesi ile Eski Mısır felsefeleri arasındaki benzerlikleri inkâr etse ve Yunan felsefesinin Mısır felsefesinden etkilenmiş olabileceği fikrini kabul etmese de Mısır'ın ilerleme ve düşüncelerini inkâr edemez. Onun fikri de felsefenin Yunan mucizesi olduğu yönündedir ki, birçok felsefe tarihçisi ve filozof bunun aksi yönde görüşlerini belirtmiştir.⁷¹

2. Hint Felsefesi

Hint felsefesi aslında Hintlilerin dini ve mistik düşünceleridir. Bu kültürde bilginin saklı olduğuna dair bir inanç vardır. Bilgi saklıdır ve çıkarılmalıdır. İnsan bilgiyi çıkarmak için varlıklar, yaşam ve yaşamın anlamı üzerine düşünmelidirler. Bu da insanı mistisizme götürür. Mistik öğeler Hint kültüründe yoğundur çünkü ahlaklı olmanın gereği, insanın ahlakını Tanrı'ya göstermek istemesidir. Hintlilerde Tanrı için ahlaklı olunur.⁷²

Hintlilerin felsefeleri belli öğretiler eşliğinde ilerler. Bu öğretilerde din ve ahlak ağırlıklıdır. Felsefeleri; Buda'nın öğretilerinin yanında, geçmişi MÖ 1500-1200'lü yıllara kadar dayanan Rig-Vedalar'dır.⁷³ Rig-Vedalar, Vedalar döneminin en eski kaynaklarını ifade eder. Bu eser içerisinde ilahiler, dini düşünceler, Tanrı, kurban ve adaklar adama, doğa ve kozmoloji hakkında da bilgilere rastlanmaktadır. Vedalar dönemi, Rig-Vedalar da dâhil olmak üzere 4 tane kitap ve dönemden oluşmaktadır. Bu

⁶⁹ Erdem, **İlkçağ Felsefesi Tarihi**, s.48

⁷⁰ Erdem, **İlkçağ Felsefesi Tarihi**, s.47

⁷¹ Konu ile ilgili olarak bkz. Necati Demir, **Felsefe'nin Menşei Üzerine Bazı Düşünceler**; John Burnet, **Erken Yunan Felsefesi**, çev. Aziz Yardımlı, 4.Basım, İdea Yayınevi, İstanbul, 2013, ss.9-11

⁷² Ayhan Aydın, **Felsefe Düşünce Tarihi**, 6.Baskı, Pegem Yayınları, Ankara, 2011, ss.69-70

⁷³ Faruk Yılmaz, **İlkçağ Düşünce Tarihi**, s.94;

kitapların hepsini Aryanlar yazmıştır. Dilleri Sanskritçedir. Sanskritçe en eski dil olarak geçmektedir. Aryan kelimesi “asil, soylu” anlamına gelmektedir. Bazı eserlerde de Aryanlar adlı bir ırkın varlığından bahsedilir.⁷⁴

Rig-Vedalarda dini düşünceler olduğu kadar felsefi çıkarımlar da yer almaktadır. Genel anlamda Rig-Vedalarda her şeyi yaratan, herkesten ve tüm Tanrılardan da önce var olan bir Tanrı'nın varlığından bahsedilir. Bu Tanrı kendisinin her şeyi yaratmaya muktedir olup olmadığını merak etmiş ve bu merakı arzuya dönüşmüştür. Bu arzudan da diğer her şeyin doğduğu anlatılır. Bu anlatılan ilk nazariyedir. Bir diğer nazariyede ise; varlık tektir ve var olan çoğalmayı arzu etmiştir. Arzusu sonrasında ışığı yaratmıştır. Işığında arzusu olmuş ve sular yaratılmıştır. Suların arzusu neticesinde de arzı yaratmıştır.⁷⁵

Vedalar döneminde halk sınıflara ayrılmış, bir kast sistemi oluşmuştur. Hem kast sisteminde hem de genel anlamda en üstün ırk⁷⁶ Aryan ırkı olarak görülür. Aryanlar üstün bir ırk olduğu için devlet içerisinde yüksek makamları kendileri üstlenir. Bunlara Aryan olmayanlar ulaşamaz. Bilgiye ulaşma, toplumsal yaşam kurallarını denetleme, uygulama ve belirleme görevleri Brahman rahiplerin elindedir. Bilgi ve Tanrı ile iletişim rahiplerin sayesinde ve aracılığı ile olur. Aslında Tanrı ve insan öz olarak aynıdır ama herkes tanrısal bir kurtuluşa eremez.⁷⁷

Hindistan'da birçok din mevcuttur. Bunlardan bir kaçı; Jainizm⁷⁸, Budizm⁷⁹, Brahmanizm⁸⁰ ve Gosala'nın felsefesi olan Ajivik⁸¹'dir. Bu kadar çok din doğu kültürlerinde bulunmaktadır. Hintliler birçok dinin varlığını hoşgörü ile karşılasalar da, herkes sadece tek bir dine bağlı kalabilir.⁸²

Hint felsefesinde Buda'nın da içinde olduğu birkaç tane filozofu sıralayabiliriz.

1. Siddhartha Gautama (Buda, MÖ 563-483)⁸³

⁷⁴ Hasan Yücel Başdemir, “Felsefi Düşünce Ve Eski Toplumlar”,ss.58-59; Ongun, **Şark Kavimlerinde Filozof: Buda ve Konfoçyus**, ss.25-35

⁷⁵ Ongun, **Şark Kavimlerinde Filozof: Buda ve Konfoçyus**, ss.25-35

⁷⁶ Irk diye bahsediyoruz, çünkü çoğu kaynakta ırk olarak alınmaktadır.

⁷⁷ Ayhan Aydın, **Felsefe Düşünce Tarihi**, ss.69-85

⁷⁸ Kurucusu Nataputta Vardamana (MÖ 599) diğer adı ile Mahaviradır. Münzevilige dayanan katı ahlaki kurallara sahip Hintlilere ait bir dindir.

⁷⁹ Kurucusu Siddhartha Gautamadır.(Buda)

⁸⁰ Hintlilerin Kast sisteminin en üst tabakasında yer alan Brahmanların kurmuş olduğu bir dini anlayıştır.

⁸¹ Makkhali Gosala'nın kurmuş olduğu felsefi bir okuldur.

⁸² Aydın, **Felsefe Düşünce Tarihi**, ss.69-70

⁸³ Buda hakkında daha geniş açıklamalarda bulunacağımız için maddelerken açıklama yazmaya gerek duymadık.

2. Sankhyade Capila; Sansualizmin kurucusudur.
3. Gosala (MÖ 523); Mantıkçıdır.
4. Kanada(MÖ 6.–2.yy.); Bütün varlıkları altı prensip içerisinde açıklar.
5. S.Patandjali (MS 2.–4.yy.); Yoga Sutra adlı eseri vardır ve yoganın kurucusudur.⁸⁴

Buda'nın gerçek adı Siddhartha Gautamadır. Kendisi MÖ 6.yy.da bir prens olarak dünyaya gelmiştir. Varlıklı, refah dolu bir hayatı olmuş ama bir süre sonra bir arayışa girmiştir. Sonunda aradığını bulmuş ve onu bir öğreti haline getirmiştir. Onun öğretisinin temel amacı; insan bir yok oluş ile yok olmadan önce yaşamının amacı olarak ruhi bir olgunluğa erip Nirvana'ya ulaşmak ve özgürleşmektir.⁸⁵

Buda'ya göre bir varlığın hem maddi hem de manevi yönü bilgiye bağlıdır. Varlığın altı unsuru vardır; toprak, su, ateş, hava, esir ve bilgi. Bu unsurların yanında varlığın sonu ölüm değildir. Ölüm ile bitmez, hem bedenlen hem zihnen yeniden doğar. Ruh temizlenene kadar bu devam edecek ve temizlenince Nirvana'ya ulaşacak, bedenleri terk edecektir. Ruhun mahiyeti dünyadaki insanların anlayamayacağı derecede üstün bir yapıdadır. Elem onlara göre ruhu temizleyen bir şeydir. Ruh, elem ve ıstırap çekerek gerçek kurtuluşa erecektir.⁸⁶ İnsanlara ruh temizlenene kadar devam edecek bu tenasüh inancı aynı zamanda ahlaklı olmayı da öğütler. Ahlaklı olmak çok önemlidir. Ahlak hakkında da kaideleri vardır.

Yukarıda bahsettiğimiz tenasüh inancı aynı zamanda insanlara ölüm sevgisi de aşılacaktır. Tenasüh fikri ruha ağır gelmekte ve ruh ölümü arzulamaktadır. Ölümünden sonra hayatın varlığı konusunda net ifadeler olmamakla birlikte, ruh kurtuluşa erdikten sonra ölecek ve tüm dünyevi sıkıntılardan uzak olarak dinlenecektir.⁸⁷ W. Ruben "Felsefenin Başlangıcı" adı ile vermiş olduğu konferanslarda Hint felsefesinin MÖ 700'lü yıllarda ortaya çıktığını ve Yunan felsefesinin kendisinin gösterdiği tarihe kadar, 150 yıl boyunca 5 nesil filozof çıkardığını ifade etmektedir. Bu 5 nesil filozoflarını incelediğimizde Yunan felsefesinin Hint felsefesinden etkilendiği açıktır.⁸⁸

⁸⁴ Cemil Sena Ongun, **Şark Kavimlerinde Filozof: Buda ve Konfoçyus**, ss.89-90

⁸⁵ Faruk Yılmaz, **İlkçağ Düşünce Tarihi**, ss.100-102

⁸⁶ Cemil Sena Ongun, **Şark Kavimlerinde Filozof: Buda ve Konfoçyus**, ss.65-88

⁸⁷ Hasan Yücel Başdemir, "Felsefi Düşünce Ve Eski Toplumlar",ss.60-62

⁸⁸ Hüsameddin Erdem, **İlkçağ Felsefesi Tarihi**, ss.50-51

Hint düşüncesindeki bir filozof ile Yunan felsefesindeki filozof arasında 100 ila 150 yıllık bir zaman farkı Hint felsefesinden etkilendiğini gösterir. Fakat Hint felsefesi dinden bağımsız bir felsefe değildir. Dinden kendini soyutlayamadığı için aslında rahip felsefesi olarak kalmıştır.⁸⁹ Dinden kendini soyutlayarak bilim için felsefe yapanlar Yunan filozoflarıdır. Bu da Yunanlıların felsefelerini bu anlamda orijinal yapar.

3. Çin Felsefesi

Çin’de birçok filozof ile karşılaşmak mümkündür. Özellikle felsefenin başlangıç döneminde efsaneler ile dolu olmasına rağmen Çin filozofları tarafından başlangıç dönemindeki efsanelerde tasnif edilmiştir. Bu dönemde yüz okul dönemi olmuş ve birçok düşünürün yetiştirildiğinden bahsedilir. Diğerlerinden öne çıkmış iki düşünürden bahsedeceğiz. Bu düşünürler hem düşünceleri ile hem de kurdukları okullar ile birçok filozof yetiştirmiş ve halkın değişimine sebep olmuşlardır. Hatta bir süre sonra onların öğretileri devletin resmi dini haline gelmiştir.⁹⁰

Bu iki düşünürden bahsetmeden önce Çin’de efsanevi bir kahraman olan MÖ 3300 yıl önce yaşamış Fohi’den bahsedelim. Fohi mitolojik bir karakter olup bir Tanrıça ile evlenmiş ve bu Tanrıça ile beraber insanlığı büyük bir sel felaketinden kurtarmış. Fohi; ilk kanun yapan ve devlet kuran olup insanlığa avcılık, hayvancılık, balıkçılık gibi temel yaşam becerilerini öğretmiştir. Ona göre yüce zekâ olan Tao, zıtlar ile bu âlemi yaratmış. Onun felsefesinde ruhun ebediliği ve öteki dünya anlayışı vardır.⁹¹

Çin’deki iki büyük düşünürden biri olan Lao Tzu hakkında net bilgiler olmamakla birlikte, yaşadığı dahi net değildir. Lao Tzu hakkında efsaneler uydurulmuş ve ona efsanevi bir kimlikte verilmiştir. Lao Tzu’nun MÖ 6.yy.da ya da 4.yy.da yaşamış olabileceğini söylenir. Gerçek adı Lao Tzu değildir. Zannediyoruz ki bu onun lakabı olup “yaşlı bilge” anlamına gelmektedir. Kendisi oluşturmuş olduğu öğretileri yaymamış, onları derleyip bir kitap oluşturmuştur.⁹²

Lao Tzu’nun görüşlerine göre göğün manevi anlamları yoktur ve Tao her şeyi yaratmıştır. Her şey ondan meydana gelmiştir. Bilge olmak isteyenler bilgeliğe ulaşmak için Tao’ya yükselmelidir. Tao’ya ise bilgiden uzak kalarak ve inzivaya çekilerek

⁸⁹ Ernst Von Aster, **İlkçağ ve Ortaçağ Felsefe Tarihi**, s.8

⁹⁰ Ongun, **Şark Kavimlerinde Filozof: Buda ve Konfoçyus**, ss.91-92;

⁹¹ Cemil Sena Ongun, **Şark Kavimlerinde Filozof: Buda ve Konfoçyus**, ss.91-96; Hasan Yücel Başdemir, “Felsefi Düşünce Ve Eski Toplumlar”, s.63

⁹² Faruk Yılmaz, **İlkçağ Düşünce Tarihi**, s.105

ulaşılabilir.⁹³ Lao Tzu'nun insanların bilgiden uzak kalmalarındaki amacı onları cahil bırakmak değildir. Halkın huzur içinde bir yaşamı ancak böyle elde edebileceklerini düşünür. Lao Tzu'ya göre insan saf hali ile Tao'ya ulaşabilir, bu saf halini koruyabilmek için insan bilgiden uzak durmalıdır. İnsanın bilgisi artıkça aklının yoğunluğu artarak ihtirasları güçlenir böylece iç huzuru onu terk etmeye başlar. Hâlbuki insan saf bir çocuk gibi istekleri basit ve ulaşılabilir olmalıdır.⁹⁴

Taoizm'de her şeyi Tao yarattığına göre her şeyin birden, Tao'dan çıktığını savunan bir Vahdeti Vücut anlayışı vardır.⁹⁵ Hem bu anlayış hem de insanın bilgeliğe ulaşmak için bilgiden, ihtiras ve isteklerden uzaklaşıp, dünyadan soyutlanarak Tao'ya ulaşmayı amaçlamak Taoizm'in mistik yönünün olduğunu gösterir. Aynı Hint kültüründe olduğu gibi bilgi saklıdır ve soyutlanmak gerekir, bu ise mistik bir durumdur.⁹⁶

Bir prensip daha var ki bu prensip hem Taoizm'de hem de efsanevi karakter Fohi'de bulunur. Yang ve yin prensipleri; doğada olan her şeyin farklı oranda birleşerek oluştuğunu ifade etmektedir. Fohi, her şey zıtlar aracılığı ile oluşmaktadır demiştir. Bu prensip ve Lao Tzu'nun öğretileri bir din haline getirilmeye çalışılsa da dini boyutu yoktur. Taoizm'de Tanrı'ya inanç yoktur. Onun için ne bu prensibe ne de diğer öğretilere dini değer atfetmek doğru değildir. Lao Tzu ahlaka önem vermiş ve insanlara tekrar bu değeri kazandırabilmeyi amaçlamıştır.⁹⁷

Konfüçyüs; MÖ 551 yıllarında yaşamış ve düşüncelerini Lao Tzu'dan almıştır. Ona göre insanlar mutlu olabilmek için kâinatı değiştirmek yerine kendilerini değiştirmelidirler. İnsan kendisini eğitmeyi öğrenmelidir. Kendini eğitmek ise ödevler aracılığı ile olur. Ödevler ise insana, atalara ve semaya yapılmalıdır. Sema Konfüçyüs'ün öğretilerinde önemli bir yere aittir. İnsan semadan çıkmıştır. Sema Tanrı'dır.⁹⁸ Konfüçyüs'e göre herkes üzerine düşen vazifeyi tam anlamı ile yerine getirmelidir. Annenin anne, babanın baba, evladın evlat, hükümdarın hükümdar gibi davranması, görev ve vazifelerini yerine getirmesi gerekir. Eğer bunu yapmıyorsa, onlar vazifelerini yerine getirmeye davet edilmelidir. O ahlaki prensiplere önem vermiştir.

⁹³ Ayhan Aydın, **Felsefe Düşünce Tarihi**, s.93

⁹⁴ Yılmaz, **İlkçağ Düşünce Tarihi**, ss.111-112

⁹⁵ Aydın, **Felsefe Düşünce Tarihi**, s.93

⁹⁶ Yılmaz, **İlkçağ Düşünce Tarihi**, ss.113

⁹⁷ Hasan Yücel Başdemir, "Felsefi Düşünce Ve Eski Toplumlar", s.63

⁹⁸ Cemil Sena Ongun, **Şark Kavimlerinde Filozof: Buda ve Konfoçyus**, ss.91-96

Hatta sürekli çevresindekilere özür dilemeyi tavsiye etmiştir. Ahlaklı, erdemli bir halkın ve devlet adamlarının nasıl yetiştirilebileceği üzerine de eğitim vermiştir.

Konfüçyüs'ün felsefi görüşü maddecidir. Konfüçyüs Tanrı tanımaz⁹⁹ aynı zamanda ruhun ölümsüzlüğünü kabul etmez. Ona göre insan önce insanlarla olan ilişkisini düzeltmeli ki, daha sonra kabul ettiği Tanrı ile olan ilişkisine baksın. Onun mistik-dini öğelerle uğraşmadığını daha çok insan ve toplum üzerine çalışmalarda bulunduğunu görüyoruz. Onun amacı insana toplum içerisinde insan olmayı öğretmektir. Her şey sevgi ile başlar ve başlaması için sevgi yeterlidir. Varoluşun sebebi dahi sevgidir. Sevgi gökteki Tanrı'da dahi bulunur. Konfüçyüs bu sevme gücünü ilke haline getirmiş ve bu ilkeye "REN" demiş. İkinci ilke ise "Lİ" dir. Bu ise daha çok saygıyı ifade eden bir ilkedir. İnsan REN ve Lİ prensiplerine uyarak, üstün insan olmak demek olan "Junzi"ye ulaşmayı hedefler.¹⁰⁰

Konfüçyüs kendine hiçbir zaman kutsiyet atfetmemektedir. O daha çok akla hitap etmektedir. Metafiziğin her türüsünde uzak durmakta, bu konuda konuşmayı dahi tercih etmemiştir ama öbür dünyanın varlığını da inkâr etmemiştir.¹⁰¹ Sadece insan ile ilgili meselelerle ilgilenmeyi tercih ettiğini görüyoruz. Bu anlayışından dolayı Konfüçyüs Çin Sokrates'i olarak da anılmaktadır.¹⁰²

Çin felsefesi insanın davranışlarını düzeltmeyi, onu erdem sahibi yapmayı hedeflemiştir. İnsan düzelirse toplum düzelir, toplum düzelirse devlet düzelir. Konfüçyüs'e göre ahlak toplum içindir. Ahlaklı olmayı önce topluma göstermek gerekir. Ahlaklı olan toplum huzura erdiği için diğer ilimlerde de başarılı olması kaçınılmazdır.

Konfüçyüs ve Lao Tzu'nun öğretileri, dini öğeler içermediği halde daha sonra gelen halefleri tarafından dini boyuta aktarılmıştır. Bu dönüşümü sadece halefleri değil devlet görevlileri de desteklemiştir. Yukarıda ifade ettiğimiz gibi bu iki bilgenin öğretilerinde ahlaklılık ve vazife bilincinin önemi anlatılmaya çalışılmış, Çin

⁹⁹ Bkz. "Ateizm" Ahmet Cevizci, **Felsefe Sözlüğü**, 3.Baskı, Say Yayınları, Ankara, 2012, s.47; Voltaire, Felsefe Sözlüğü I, çev. Lütfi Ay, 4.Baskı, İnkılâp ve Aka Kitabevleri, Ankara,1973, ss.65-80

¹⁰⁰ Ayhan Aydın, **Felsefe Düşünce Tarihi**, ss.94-97

¹⁰¹ Bkz. Hasan Yücel Başdemir, "Felsefi Düşünce Ve Eski Toplumlar", s.63;

Faruk Yılmaz, **İlkçağ Düşünce Tarihi**, s.119

Konfüçyüs'e bir öğrencisi ölenlerin ruhlarına karşı görevlerini ve ölümü sorduğunda "Daha insanlara karşı görevlerimizi bilmezken ruhlara karşı görevlerimizi ne bilelim. Daha yaşamının ne olduğunu bilmezken ölümün ne olduğunu ne bilelim." şeklinde cevaplamıştır.

¹⁰² Faruk Yılmaz, **İlkçağ Düşünce Tarihi**, ss.115-118

geleneklerine ve ritüellerine önem verilmiş, bu ritüeller atalara saygının bir parçası olduğu düşünüldüğü için herkes katılım için teşvik edilmiştir. Devlet görevlileri, bu öğretileri devletin resmi dini yaparak toplumu öğretilerle yönetmeyi amaçlamışlardır.¹⁰³

Çin felsefesi Lao Tzu ve Konfüçyüs olmak üzere iki farklı okul halinde ortaya çıkmıştır. Lao Tzu'nun öğretilerinde daha çok meditasyon ve metafizik öne çıkarken, Konfüçyüs'da ahlaki çalışmalar ön plana çıkmaktadır. Her iki okulun da Çin medeniyetinin dinini, yönetimini, inanç ve kültürünü destekler yönde çalışmaları olmuştur. Çin felsefesinin Yunan medeniyetine tesir etmesi mümkün görüldüğü gibi Çin bilim uzmanı Abel Remusat, Lao Tzu'nun düşünceleri ile Platon ve Pisagor arasında benzerlik görmektedir.¹⁰⁴ Hint felsefesinde olduğu gibi Çin felsefesinde de dini ve mitolojik öğeler yoğun şekilde bulunmaktadır.

4. İran Felsefesi

İran düşünce yapısının temelleri, MÖ 6.yy.da yaşamış olan Zerdüşt (Zerdüşt) isimli bir bilge tarafından atılmıştır. Zerdüşt'ün, Tanrı ile bağlantılı olduğu düşünülmüş ve bu bağlamda kendisine ilahi bir misyon atfedilmiştir. Onun ortaya koyduğu öğretiler, İran'da yeni bir din ve düşünce sisteminin oluşumuna zemin hazırlamış ve sürekli bu sistem daha da gelişmiştir.¹⁰⁵

Zerdüşt'ün öğretileri, düalist bir anlayış üzerine kuruludur. Bu anlayış, hayır ve şerri temsil eden iki temel esas üzerinden şekillenmiştir. Aydınlık ve karanlık arasındaki sınırları vurgulayan bu düşünce yapısı, Eski Mısır ve Hint kültürlerinde de benzer şekilde kendini göstermiştir. Söz konusu kültürlerde de iyiliği ve kötülüğü temsil eden iki çeşitliliğin varlığına inanılmaktadır. Bu anlayışlar, kozmik bir düzenin iki kutuplu olarak ortaya koyulması ve bir denge oluşturmayı sağlar.¹⁰⁶

Ahura Mazda tek Tanrı iken onun bir de düalist yönünü oluşturan kötülüğün simgesi Ehrimen vardır. Kâinat; dört tane üç bin yıldan oluşmuş ve bu her bir üç bin yıl Hürmüz ve Ehrimen'in iyilik ve kötülük savaşları ile geçmektedir. Bu savaşlar neticesinde yeryüzü ve gökyüzü yaratılır, iyiler ve kötüler ayrılır, cennet ve cehennem kurulur. Ölümünden sonra ateş ırmağından tüm yaratılmışlar geçecek, ateş kötülükleri

¹⁰³ Yılmaz, **İlkçağ Düşünce Tarihi**, s.117

¹⁰⁴ Hasan Yücel Başdemir, "Felsefi Düşünce Ve Eski Toplumlarda", s.63

¹⁰⁵ Hasan Yücel Başdemir, "Felsefi Düşünce Ve Eski Toplumlarda", s.56; Ernst von Aster, **İlkçağ ve Ortaçağ Felsefe Tarihi**, s.11

¹⁰⁶ Cemil Sena Ongun, **Şark Kavimlerinde Filozof: Buda ve Konfüçyüs**, ss.14-17; Ernst von Aster, **İlkçağ ve Ortaçağ Felsefe Tarihi**, s.11

temizleyecek, şeytanlaşmış olanlar cehenneme, temizlenenler ise Ahura Mazda'nın ülkesi olan cennete gidecektir. Zerdüşter ateşi temizleyici olarak görürler. Bu dinde Zerdüş'tün ölümünden sonra değişmeler olmuş ve bu dine inanmayanları temizleyici olan kutsal ateşlerinde yakarak ölüme terk etmişlerdir.¹⁰⁷

Zerdüştlük, Pers imparatorluğu döneminde devletin resmi dini olmuştur. Zamanla bu din; savaşlar ve İslam'ın ülkelerinde yayılması sebebi ile farklı kültürlerin içerisinde de görülmeye başlamıştır. Savaştan kaçanlar Hindistan'a ve Çine gittikleri için bu dinin özelliklerini orada da görebiliriz. Sadece savaştan kaçmaları sebebi ile değil, iyilik ve kötülük anlayışı insanlara cazip geldiği için birçok kültürde bu düşünce yer edinmiştir.¹⁰⁸

Zerdüş'tün ortaya koyduğu düşünce sistemi, farklı dini ve kültürel kaynaklardan etkilenmiş, bu etkileşimlerin bir sonucu olarak şekillenmiştir. Yahudi inançları, Eski Mısır mitolojisi ve Vedalar, Zerdüş tavsiyelerinin sağlanmasının önemli etkileri arasında yer almaktadır.¹⁰⁹ Bu bağlamda, Zerdüş'tün öğrettikleri, farklı geleneklerden gelen unsurları kendi sistemiyle bütünleşerek özgün bir düşünce yapısı geliştirmiştir.

İran felsefesinde bulunan düalizm düşüncesinin Yunan felsefesinde en bilinen savunucuları olarak Platoncuları görmekteyiz. Zerdüş'tün Ahura Mazda da bulunan iyilik ve onun karşısındaki kötülük problemini, Zerdüş'ten bin yıl sonra yaşamış Aziz Augustinus'ta (MS 354-480) karşımıza çıkmaktadır.¹¹⁰ İran felsefesinde Hint ve Çin felsefesinde olduğu gibi dinsel öğeler bulunmaktadır.

5. Mezopotamya Felsefesi

Mezopotamya bölgesi birçok uygarlığa ev sahibi yapmış, bununla beraber birçok ilklere ve gelişmelere şahit olmuştur. Mezopotamya bölgesine ilk yerleşim yapanlar olarak Sümerleri (MÖ 2850-2350) alabiliriz. Sümerler MÖ 2800'lü yıllarda kurulmuştur. Böylece Mezopotamya felsefesinin tarihini Sümerler ile başlatabiliriz. İlk yazılı metinler, ilk bilimsel çalışmalar, astronomik çalışmalar ve hukuk sistemlerine kadar birçok yenilikler bu bölgede görülmüştür. Aynı zamanda Mezopotamya bölgesi birçok kavmin istilasına uğramıştır. Öyle ki her gelen kavim kendi kültürü ve bilgisi ile

¹⁰⁷ Faruk Yılmaz, **İlkçağ Düşünce Tarihi**, ss.169-173

¹⁰⁸ Yılmaz, **İlkçağ Düşünce Tarihi**, s.174

¹⁰⁹ Ahmet Cevizci, **İlkçağ Felsefesi**, s.18

¹¹⁰ Ahmet Cevizci, **İlkçağ Felsefesi**, s.18

gelip oraya kendi kültüründen olanları bırakıp, içerisine girdiği kültürden de etkilenip çıkmıştır.¹¹¹

Yukarıda ifade ettiğimiz gibi bu bölgede ilk yazılı metinler bulunmuştur, bu metinlerin mimarı Sümerler olarak bilinmektedir. Sümerler, Babiller, Asurlar gibi birçok uygarlık burada hüküm sürmüştür¹¹². Biz hem yakınlık hem de ticari ilişkilerin ve etkileşimlerin fazla olmasında dolayı Fenikelileri de bu uygarlıkların içinde değerlendireceğiz.

Bu uygarlıklar astronomi ile meşgul olmuş, doğayı incelemeleri neticesinde doğanın hareketlerinin semavi olduğu inancına varmışlardır. Felsefe anlayışlarına bakıldığında da dini ve mitolojik öğelerden çok ayrılmadığı görülmektedir. Bu kültürlerde din önemli bir yer tutmaktadır. Sümerlerde şehir devletleri ve her şehir devletinin de bir Tanrısı vardır. Tapınakların bu şehrin tepelerine yapıldığını ve etrafına da halkın yerleşmiş olduğunu görmekteyiz. Dini merkeze alıp diğer her şeyi ona göre, onun etrafına yerleştirmektedirler. O yüzden felsefe anlayışları din ve mitolojik öğeler ile iç içedir.¹¹³ Diğer uygarlıkların ilk dönemlerinde olduğu gibi burada da din ve felsefeyi aynı konular içinde buluyoruz. Bu dönemde günümüzdeki gibi bir felsefe anlayışı beklemek yanlış olur.

Bazı Yunan filozofların eserlerinde Sümerli, Akadlı ve Fenikeli filozofların görüşlerine rastlanmaktadır. Genellikle filozofların görüşlerini isim ve kaynak belirtmeksizin almışlardır. Bu durumu örneklendirecek olursak; Antik çağ filozoflarından Posidonius (MÖ 135-51), atom nazariyesi konusunda Fenikeli bir filozoftan bahsetmektedir. Posidonius'un eserleri de günümüze ulaşmamakla birlikte onun hakkındaki bilgilerimiz kendisine eserlerinde yer veren filozoflara dayanmaktadır.¹¹⁴

Aynı yörede ortaya çıkan iki destanı incelediğimizde Gılgamış Destanının, İlyada ve Odysseia destanlarından bin yıl önce yazılmış olduğunu ve iki destan arasında birçok benzerlik bulunduğunu görmekteyiz. Bu benzerliklerden en bariz olanı Tanrıların babalarından başlayarak oluşan soy zincirleridir.¹¹⁵ İki destanda da konu benzerlikleri,

¹¹¹ Hasan Yücel Başdemir, "Felsefi Düşünce Ve Eski Topluluklar", s.55; Faruk Yılmaz, **İlkçağ Düşünce Tarihi**, ss.75-78

¹¹² Başdemir, "Felsefi Düşünce Ve Eski Topluluklar", s.55; Yılmaz, **İlkçağ Düşünce Tarihi**, ss.75-78

¹¹³ Yılmaz **İlkçağ Düşünce Tarihi**, ss.75-85, Ernst Von Aster, **İlkçağ ve Ortaçağ Felsefe Tarihi**, s.9

¹¹⁴ Cemil Sena Ongun, **Şark Kavimlerinde Filozof: Buda ve Konfoçyus**, ss.12-13

¹¹⁵ Faruk Yılmaz, **İlkçağ Düşünce Tarihi**, ss.75-85

dostluk acısı ve ölümsüzlük arayışı, ana karakterlerin yarı Tanrı olması, ölümsüzlük arayışı sonunda ölümün kaçınılmaz olması gibi birçok benzerliklerin bulunması uygarlıkların birbirlerinden etkilendiğini gösterir. Mezopotamya bölgesinde çıkan bir diğer eser olan Yaratılış Manzumesini incelediğimizde de Antik Çağ filozofu Thales'in felsefi görüşüne etki ettiği açıktır.

Eski uygarlıklar arasında Mısır, Mezopotamya, Çin ve Hint uygarlıkları öne çıkmaktadır. Onların birbirlerinden etkilenmesi normal olduğu gibi aynı şekilde Yunan medeniyetinin de onlardan etkilenmesi normal bir durumdur. Bu etkileşimin nasıl olabileceği konusunda oldukça fazla ihtimal ortaya çıkmaktadır. Bunlardan birisi de daha önce bahsettiğimiz gibi ticari ilişkilere dayanır. Bir yerden mal almak ya da getirmek sadece mal ile ilişkilendirilemez. Alınan ticari mal ile birlikte o uygarlığın kültür, din ve mitolojik öğeleri de alınır. Bu ticari ilişkide insan ilişkilerinden de bahsedebiliriz. İnsan etkilenen ve etkileyen bir varlıktır. Gördüğü her yeni şeyi sorgulama isteğinde olan bir varlıktır. Sorguladıkça öğrenir, kendi kültür ve yeteneklerini geliştirir. Müstakil bir eser yahut fikir ortaya çıkaracağına da bu etkilenmiş olduklarını yansıtmaları normaldir. Yunanlılar üç farklı kabileden meydana gelmektedir ama felsefenin kurucuları hep İonialardan çıkmıştır. Bu milletin tüccar, meraklı ve araştırmaya düşkün oldukları bilinen özellikleri arasındadır.¹¹⁶

Ticaret yapmalarının yanında Yunanlılar Asya ve Akdeniz bölgelerine koloniler kurmuş bu da onları bu bölgelerin kültürel ve entelektüel etkilerine açık hale getirmiştir. Mısır'ın matematik, geometri ve astronomi alanındaki izlerini Platon'un (MÖ 427-347) felsefesinde ve Pythagoras'ta (MÖ 570-495) görebiliyoruz.¹¹⁷ Filozoflar seyahatlerini bilgelik öğrenme amacı ile de yapmışlardır. Bir filozof ve bilim insanı için bu beklenebilir bir durumdur. Bilgelik sevgisi adına bilgi nerede ise oraya giden insanlardan bahsediyoruz.

Mezopotamya'da yaşayan milletlerin astronomi, mitoloji ve kozmolojiye dair çalışmaları Yunanlıların takvim oluşturma ve gökbilimine dair çalışmalarını etkilemiştir. Mitolojide Yunanlıların Mezopotamya'ya ait Gılgamış destanından haberdar oldukları ve yaratılış mitleri arasında benzerlik olduğu görülmektedir. Bu konuda örnek olarak Prometheus'un ilk insanın toprak ve gözyaşının karıştırılarak bir

¹¹⁶ Hüsameddin Erdem, **İlkçağ Felsefesi Tarihi**, ss.53-54

¹¹⁷ Erdem, **İlkçağ Felsefesi Tarihi**, s.49; Necati Demir, **Felsefe'nin Menşei Üzerine Bazı Düşünceler**, s.9

çamur elde edilmesi ile yaratılmış olduğuna dair inancından bahsedebiliriz.¹¹⁸ Bahsettiğimiz üzere Yunan kolonileri Anadolu'da da kurulduğu, Anadolu'da var olan milletlerden kültür alışverişi yapmaları için özel bir yolculuğa gerek kalmamaktadır. Anadolu'daki koloniler dolayısıyla doğrudan etkilenmişlerdir.

İran'da bulunan Zerdüştlük dini ve inancındaki düalist bir dünya fikri birçok milleti etkilemenin yanı sıra Yunan filozoflarını da etkilemektedir.¹¹⁹ Dünyada hem iyiliğin hem de kötülüğün olduğu fikri ezelden bu yana var olagelen bir şey olduğu gibi insanların yapısına, kendilerini teselli etme biçimlerine de uygun bir fikirdir ve rağbet görmesi kaçınılmazdır.

Büyük İskender'in Hindistan seferine çıkması ile Hindistan kültüründen de etkilenmeler görülmektedir. Hem doğunun hem de batının felsefesinin birleştiği bu dönem; Hellenistik dönem adını almaktadır.¹²⁰ Bu dönemde Hellenistik filozoflar Hindistan kültüründe bulunan yoga ve meditasyon yöntemlerinden etkilenmişlerdir. Kendini dünyevi zevklerden soyutlayarak düşünme ve zihnin son merhalesine de bu yol ile ulaşmak ilgilerini çekmiştir.

Erdem, birçok Yunan filozofu ile Hint filozoflarının felsefelerini kıyaslayarak; Hint felsefesinin MÖ 700-550 yılları arasında ortaya çıkarken bundan 100-150 yıl sonra Yunan felsefesinin ilk filozoflarını görebildiğimizi, böylece Hint felsefesinin en az 100-150 yıl önce başladığını söylemektedir. Hint filozoflarından Uddalaka (MÖ 8.yy.), Pravahana, Şandilya ve Yaknavalkiya'dan (MÖ 700); Anaksimenes (MÖ 585-526), Parmenides (MÖ 515-450), Anaksimandros (MÖ 610-546), Zenon (MÖ 495-430) ve Kyniklere kadar birçok filozof etkilenmiş ve düşüncelerini şekillendirmiştir.¹²¹

Yine Erdem, Charles Werner'in Yunan felsefesinin orijinalliğini savunanlardan olduğunu fakat bu orijinalliğin yanında doğu bilim ve felsefesinden etkilenilmiş olduğunu Platon'un Timaios kitabından, Aristoteles, Thales, Pythagoras ve Demokritos'tan (MÖ 460-370) bahsederek kabul ettiğini söyler.¹²²

Farklı milletler arasında kültürler arası etkileşim, her dönemde kaçınılmaz bir gerçeklik olmuştur. Irkı ve milleti ne olursa olsun, insanlar, yalnızca kendi varlıklarını

¹¹⁸ Faruk Yılmaz, **İlkçağ Düşünce Tarihi**, s.85

¹¹⁹ Cemil Sena Ogun, **Şark Kavimlerinde Filozof: Buda ve Konfoçyus**, ss.17-18

¹²⁰ Yılmaz, **İlkçağ Düşünce Tarihi**, s.285 Hüsameddin Erdem, **İlkçağ Felsefesi Tarihi**, s.54

¹²¹ Erdem, **İlkçağ Felsefesi Tarihi**, ss.50-51

¹²² Hüsameddin Erdem, **İlkçağ Felsefesi Tarihi**, s.49

değil, kendi dışındaki evreni ve varlıkları da merak etmiş, sorgulamış ve karşılaştıkları unsurları kendi kültürlerine yansıtmışlardır. Bu etkileşim yalnızca tıp, astronomi, geometri ve mitoloji gibi birçok alanda olduğu gibi felsefe alanında da görülmektedir. Etkileşim, tek bir kültürün diğerini etkilemesinden ibaret değildir; iki kültür de birbirinden etkilenip, karşılıklı bir alışveriş içinde olabilir.

Konumuz bağlamında Yunan felsefesi kendisinden önce ortaya çıkmış olan; Mısır, Hint, Çin, İran ve Mezopotamya felsefelerinden etkilenmiştir. Ancak Yunan felsefesi, çeşitli felsefi birikimleri bünyesinde toplayarak ve daha fazla veri üzerinde çalışarak daha sistematik ve özgün bir yapı geliştirmiştir. Diğer uygarlıkların felsefeleri dini, efsanevi ve mitolojik öğeler ile birlikte olup, onlardan sıyrılarak müstakil bir bilim haline gelememiştir. Yunan felsefesi ise bu konuda başarıya ulaşmış, felsefeyi sırf merak ve bilim amacı ile gerçekleştirmişlerdir.

Yukarıda verilen bilgilerin ardından Aristoteles, felsefe tarihçiliğini çalışmalarına hangi sistemi takip ederek almıştır? Söz konusu edildiği gibi sadece Metafizik adlı eserinde mi Aristoteles'in felsefe tarihçiliğini görebiliriz?

2.BÖLÜM

ARISTOTELES'İN FELSEFE-FİLOZOFLAR İLİŞKİSİ BAĞLAMINDA ELE ALDIĞI MÜNFERİD PROBLEMLER

Aristoteles'in Metafizik (İlk Felsefe) adlı çalışmasında ele aldığı konular nelerdir? Konuları ele alırken takip ettiği yöntem nedir? Bu yöntem neye göre tayin edilmiştir? Aristoteles yöntem içerisinde bir kronolojiyi takip etmiş midir? Kronoloji tarihsel bir kronoloji midir? Yoksa Aristoteles kendine has bir sıralama mı takip etmektedir?

Aristoteles Metafizik adlı eserine başlarken ilk ele aldığı mesele “arkhe”dir. Arkhe meselesi onun Metafizik ve Fizik (Physike) adlı kitaplarında geniş bir yer tutmaktadır. Bu konunun yanında ayrıntılı bir şekilde varlık, bilgi, zaman, mekân, sonluluk-sonsuzluk ve imkân meselesi bulunmaktadır. Aristoteles'e göre varlık nedir? Varlığı kategoriler ile beraber nasıl anlamalıyız? Aristoteles varlığı hangi açılardan ele almaktadır? Bilgi meselesinde ise bilgiyi nasıl elde ederiz? Bir kaynağı var mıdır? Edindiğimiz bilgileri nasıl sınıflandırabiliriz?

Aristoteles'te zaman, mekân, sonluluk-sonsuzluk ve imkân konuları bir yerde arkhe ve varlık bilimi ile iç içedir. Onun eserinde Tanrı, ahlak ve erdem konularının da önemli bir yer edindiğini söyleyebiliriz. Aristoteles sadece bahsettiğimiz konular üzerine değil, kıyas, sanat, konuşma sanatları, yönetim, devlet yönetimi gibi daha birçok konuda da düşüncelerini aktarmıştır. Aristoteles heykeltıraşlar, siyaset adamları, tragedya yazarlarının sözlerinden de alıntılar yapmıştır. Bu durum onun bilgisinin ne kadar geniş olduğunu bize gösterir. Çalışmamızın sınırları gereği Aristoteles'in felsefe tarihçiliğini incelediğimiz için yukarıda adı geçen konulara değinmedik.

Aristoteles, insanın felsefe yapmak konusunda hayret ve merak duygusundan hareket ettiğini, bu merak ilk önce basit şeyler üzerine iken tıpkı varlık meselesi gibi daha sonra yavaş yavaş evreni ve evrenin oluşumunu merak etmeye başladığını söyler. Böylece arkhe ve bilgi meselelerinin doğduğunu görüyoruz. Aristoteles'e göre merak etmek cahillik gibi gözükse ve insan kendini bu duygu ile cahil görse de, cahillikten

kaçmak için soru soruyor ise felsefe yapıyor demektir. Nitekim söylene yapan kişiler bu anlamda filozoftur.¹²³

Aristoteles, felsefenin bir problemi ile ilgili ilk önce o konu hakkında kendinden önceki yahut çağdaşı olan filozofların ne dediğini araştırır, bu filozofların ne dediklerini irdeler. Bunu da sorular sorarak yapar ve filozofların düşüncelerini karşılaştırıp birbirleri ile kıyaslama yapar. Konu hakkında elde edilen sonuçlar üzerine sorular sorarak kendi düşüncesini açıklar ve onu da irdeleyerek onun uyumsuz bir yönünün olup olmadığını ortaya çıkarır.¹²⁴

Aristoteles felsefenin soru sorma yöntemini bu şekilde kendine has bir inceleme yöntemi ile yapar. O her konuda aynı şekilde ilerler. Aristoteles konu hakkında görüş beyan eden filozofların düşüncelerini alırken önce onların düşüncelerini alır, daha sonra yorumlamaya gider. Felsefi bir problem için ilk olarak görüşlerine yer verdiği teolog ve filozoflar genellikle; Homeros (MÖ 9.yy.), Hesiodos (MÖ 750-650) ve Thales olmaktadır. Bu durum bazen farklılık göstererek başka filozofların görüşü ile de konuya giriş yapabilmektedir. Daha sonra filozoflardan konu hakkında görüş beyan edenleri ele alır. Konu içerisinde kronolojik sırayı belli bir oranda takip etse de görüşünden bahsetmesi gereken filozofu yeniden ele alabilir. Yani problem hakkında görüşünü incelediği filozofa yeniden değinebilir, görüşünü yeniden ele alabilir. Gerektiği zaman ve yerde tekrar tekrar filozof ve görüşüne değinmekten çekinmez.¹²⁵ Aristoteles felsefeyi Thales ile başlatsa da problemler üzerine gerekli oldukça Homeros ve Hesiodos gibi Thales'ten önce yaşamış olan kadim filozoflara da yer vermektedir.

Aristoteles'in konuları ele alışı ve bunu filozofların görüşlerine yer vererek onlar hakkında değerlendirme yapması, açmazlarını ele alması onun Doxografik felsefe tarihçiliği kimliğinin bir göstergesidir. Filozofların görüşlerini konu eşliğinde bir yerde kendi oluşturduğu kronolojiyi takip etmeye çalışarak değerlendirir ve kendi düşüncesini paylaşır. Filozofların hayat hikâyelerine konu ile alakası olmadığı müddetçe değinmez. Yukarıda bahsettiğimiz gibi Aristoteles'in doxografik felsefe tarihçiliğinden bahsedilirken Metafizik adlı eserin önemli bir yeri olsa da diğer eserlerinde de onun felsefe tarihçiliği kendini gösterir.

¹²³ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Y. Gurur Sev, 982b 10

¹²⁴ Ernst Von Aster, **İlkçağ ve Ortaçağ Felsefe Tarihi**, s.200

¹²⁵ Kâmıran Birand, **İlk Çağ Felsefesi Tarihi**, 3.Baskı, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1987, s.9

Aristoteles felsefi problemleri nasıl ele almıştır? Felsefe tarihçiliğini konular eşliğinde nasıl işlemiştir? Doxografik felsefe tarihçiliğinin yanında konuları incelerken kendine has nasıl bir metot izlemiştir? Aristoteles arkhe konusunda hangi filozofların görüşlerine değinmiştir? Arkhe onun için neyi ifade etmektedir?

1. Arkhe

Aristoteles eserlerine ilk olarak arkhe konusu ile başlamıştır. Arkhe; ilke, başlangıç, her şeyin özü, töz anlamlarına gelmektedir. Töz, “bir şeyi belirleyen, tanımlayan, her ne ise o şey yapan özsel özelliştir”.¹²⁶ Ancak bir şeyde töz var ise anlam kazanır. Her şeyde biraz da olsa ondan vardır. Tüm varlıkların özüdür. Arkhe terim manasında ilk kullanan Thales’dir.¹²⁷ Arkhe sözcüğünü ilk kullanan filozofa ise Anaksimandros’dur.

Neden ilk olarak arkhe konusu ile başladığını, Aristoteles’in varlıkları ve olayları anlamlandırmak için geliştirmiş olduğu dört farklı neden kavramını açıklayarak anlamak mümkündür. Aristoteles dört nedene eserlerinde yer vermiştir.¹²⁸ Bu nedenleri formel neden, maddi neden, hareket ettirici neden ve ereksel neden olarak adlandırmıştır. Aristoteles için bu nedenler amaç değil araştırmasını tamamlamak için araç niteliğindedir. O, bu nedenleri açıklamasının bir araç olduğunu ifade etmiştir. Metafizik kitabında, amacının kendinden önce varlıkların incelemelerini yapmış ve bu incelemeler sonucunda doğru düşünmüş olan doğa düşünürlerinin görüşlerini ele almak olacağını belirtmiştir.¹²⁹

Aristoteles, bir şeyin bilgisine ulaşabilmek için ilk önce bilinen olandan hareket etmek gerektiğini düşünür. Ona göre bilinenden bilinmeyene doğru gidilmelidir. Bize ulaşan bilgiler genelde bileşik yapıdadır. Biz bileşik yapıdaki bu bilgiyi parçalarına ayırırız. Böylece tümel bir bilgiden tikel bilgiler elde ederiz. Tümel bir bilgi bünyesinde birçok tikel bilgi barındırır. Aristoteles’in araştırmalarını daha kolay ve anlaşılır hale getirmek için oluşturmuş olduğu bu dört neden kavramı da bu durumu kapsar.¹³⁰

Bu nedenler nelerdir? Maddi nedenden kasıt, bir şeyin hammaddesidir. Heykeli düşünelim, heykel şekil verilmiş bir bronzdan ya da mermerden yapılmış olabilir.

¹²⁶ Ahmet Cevizci, **Felsefe Sözlüğü**, 2.Baskı, Ekin Yayınları, Ankara, 1997, s.669

¹²⁷ Ahmet Cevizci, “Arkhe”, **Felsefe Terimler Sözlüğü**, 2. Basım, Paradigma Yayınları, İstanbul, 2003, s.40
Nuray Aladağ Taşçı, “Arche”, <https://www.felsefegundem.com/2020/10/18/nedirkimdir/arkhe/>, (18/10/2020), (03/12/2024); Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 2.Baskı, Sosyal Yayınları, İstanbul, 1996, 183b 20; Süleyman Hayri Bolay, **Felsefi Doktrinler ve Terimler Sözlüğü**, 8.Baskı, Akçağ Yayınları, 1999, s.26

¹²⁸ Aristoteles, **Metafizik**, 183a 25-183b

¹²⁹ Aristoteles, **Metafizik**, 183b 8

¹³⁰ Aristoteles, **Metafizik**, 1029b 3; Cevizci, **Felsefe Sözlüğü**, s.333,

Burada heykelde maddi neden bronz ya da mermerdir. Formel neden; elimizdeki maddeye şekil veren nedendir. Heykelden devam edelim, heykelin şeklini verene formel neden diyebiliriz. Diğer bir neden ereksel neden; yapılan şey hangi amaç için yapıldıysa onu ifade etmek için kullanılır. Bir heykel bronzdan yapılmış adaleti temsil eden bir heykel olabilir ve bu heykel adaleti yansıtır. Amaç adaleti ifade etmektir. Son olarak hareket ettirici neden ise bir heykeli heykel haline getiren nedir? Bunu sorgular ve araştırır. Heykeli bir heykeltıraş yapmıştır. Maddi neden hariç diğer nedenler aslında aynı şeyi temsil etmektedir.¹³¹

Arkhe konusunda maddi neden bulunmak istenmiştir. Aristoteles arkhe konusunda maddenin neyden yapıldığını sorgulamak istemiştir. Başta maddi neden ile başlayarak diğer nedenler konusunu da tek tek açıklamıştır. Her bir neden hakkında da varsa filozofların görüşlerini paylaşmıştır.

Aristoteles'in ilk konusu töz mü? Arkhe bir töz mü? Töz madde mi? Töz bölünmez bir cevher mi? İlk filozoflar töz için neden maddeyi düşünmüşler? Maddenin ne olduğu sorusu Aristoteles'e göre Homeros dâhil Thales ve diğerlerinde önemli mi? Aristoteles'e göre kadim filozoflar dediği Homeros ve Hesiodos âlemin oluşunda maddenin ne olacağına dair bir bilgi vermeye çalıştıkları için mi kadim filozoflardır?

Aristoteles ilk olarak töz konusundan başlamaktadır. Çünkü onun açıklamasına göre "bütün insanlar önce şeylerin oldukları gibi olmalarına hayret etmekle işe başlarlar."¹³² Aristoteles arkheyi eserlerinde töz olarak almaktadır. İlk filozoflar da, her şeyin öge ve ilkesini ararken arkheyi töz ile aynı şey olarak görmüşlerdir.¹³³ İlk düşünenler gördükleri maddi şeylerin aslında öyle olup olmadığını merak ettikleri için, tözünü de madde ile bağlantı kurarak araştırırlar. Aristoteles her şeyin tözünü, ilk düşünenlerin bu tözünü madde olarak düşündüklerini ve bu tözün sabit kalan, bozulmayan bir yanın olmasının yanı sıra değişebilen bir yönünün de bulunduğunu söyler.¹³⁴ Her şey bu tözden çıkıp yeniden bu töze dönecektir. Çünkü ilk filozoflara göre bu töz her şeyin bozulmayan yönü, değişmeyen ilkesidir. Ne kadar değişime uğrarsa uğrarsın hammaddesi budur. Bu tözün ne olduğu konusunda bir görüş birliği sağlanamayarak, düşünürler bu konuda farklı düşüncelere sahiptir. Maddeyi ilk töz yapanların başında

¹³¹ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 983a 27-983b

¹³² Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 983a 15

¹³³ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 983b 8; Alper Bilgehan Yardımcı- Fatma Güdücü, **Arkhe ve Töz Kavramı Üzerine: Thales, Anaksimandros ve Anaksimenes**, Sdü Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Aralık 2022, Sayı:57, S.1-11, s.5

¹³⁴ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 983b 10-15

Thales gelmektedir ki; o suyu töz olarak almış ve her şeyin ondan çıktığını söylemiştir. Onun bu kanıya nerden vardığına bakıldığında çevresindeki çoğu şeyin beslenmesinde sıvının önemli bir yer kapladığını, sıcaklığın ve devamının yine sıvı ile mümkün olduğunu görerek söylemiştir. O çevresini, hayvanları, bitkileri ve kısaca yaşamı gözlemlediğinde suyun hayatımızda ne kadar büyük yer kapladığını görmüş, muhtemeldir ki, mitolojiden de etkilenerek suyu töz olarak düşünmüştür.¹³⁵

Aristoteles'e göre Thales'in su tözüne benzer düşünce yapısına sahip olan kadim filozoflar da vardır. Bunlar Thales'ten de önceki dönemde yaşamışlardır ve onlar Tanrılar hakkında benzer düşüncelere sahiptirler. Bu konuda bahsedilen Tanrılar denizlerin Tanrısı ve Tanrıçası olarak adlandırılan Okeanos ve Tethys'dur.¹³⁶ Bu iki titan dünyayı meydana getirdikleri gibi dünyadaki deniz, okyanus ve nehirleri de meydana getirmişlerdir. Bu Tanrılar şairlerin Styks diye isimlendirdikleri suya yemin etmişlerdir. Üzerine yemin edilen ne var ise o en değerli olandır. Burada da üzerine yemin edilen su olduğu için kadim filozoflar tarafından da değerli olarak görülmüştür. Aristoteles'in hem dönemleri itibari ile hem de mitolojik öykülere yer vermeleri nedeniyle kadim filozoflar olarak adlandırdığı filozoflar Hesiodos ve Homeros'tur.¹³⁷

Hesiodos tözü arayan ilk kişilerden olup, aşk veya arzunun bir töz olarak var olanların içine yerleştirildiğini düşünür. Bunu da sözlerinde ifade etmiştir ki Aristoteles bir pasaj olarak onun sözlerini paylaşmıştır;

Her şeyin öncesinde Khaos vardı
Sonra geniş göğüslü Toprak ve
Bütün Tanrılar arasında parlayan Aşk (Eros)¹³⁸

Aristoteles tözü su olarak görenlerden bahsederken Samos'lu Hippon'un (MÖ 5.yy.) düşüncelerinin önemsizliğinden bahsedip üzerinde durmamıştır. Fakat Hippon Thales'in düşüncesinden devam ederek ilk tözün nemli, ıslak olan su ve hava gibi bir şey olacağı düşüncesindedir. Aristoteles'in zaman zaman eserlerinde yerdiği¹³⁹ bir kimse olduğundan çıkarım yaparak hoşlanmadığı biri olduğunu düşünüp onun düşüncesinin üzerinde durmamasının bundan kaynaklandığını tahmin ediyoruz.

¹³⁵ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 983b 20-30

¹³⁶ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 983b 30; Platon, **Timaios**, çev. Erol Güney- Lütfi Ay, İş Bankası Yayınları, 2001, Ankara, s.42

¹³⁷ Cengiz Çakmak, "Mitos'tan Logos'a Geçişin Arka Planı ve Doğa Filozofları", **Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni**, C.2, ed. Bayram Ali Çetinkaya, 1.Baskı, İnsan Yayınları, İstanbul, 2015, s.53

¹³⁸ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 984b 25-30

¹³⁹ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 984a; Aristoteles, **Ruh Üzerine**, çev. Saffet Babür- Lale Levin Basut, 2.Baskı, BilgeSu Yayınları, Ankara, 2020, 405b 4

Ateşin ilk töz olduğunu düşünenler olarak Metapontion’lu Hippiasos (MÖ 530-450) ve Ephesos’lu Herakleitos (MÖ 535-475) gelmektedir. Tözün su olduğunu düşünen Hippon ve Thales’in ardından, havanın sudan önde geldiğini ve onun yalın cisimlerin en başında olduğunu söyleyen Anaksimenes ve Diogenes (MÖ 412-323 Kinik felsefesinin öncüsü olan düşünür) gelmektedir. Empedokles (MÖ 495-444) ise ortaya atılan hava, su ve ateş tözlerine bir dördüncü olarak toprağı ekleyerek tözlerin dört tane olduğunu savunmuştur.¹⁴⁰ Bu dört töz daima aynı kalırlar. Onlar birleşme ve ayrılma yoluyla, miktarları ve yoğunlukları değişerek cisimleri oluştururlar.

Aristoteles, Empedokles ve Anaksagoras’ın (MÖ 500-428) töz hakkındaki düşüncelerini karşılaştırmaktadır. Empedokles bahsedilen dört cisme öge adını verip, her şeyin bu dörtlünün yoğunlaşp seyrelmesinden meydana geldiğini söylerken Anaksagoras ise sonsuz sayıdaki tohumlardan meydana geldiğini söyler. Tohumlar birleşip ayrılarak cisimler, hava ve suyu dahi oluşturur. Aristoteles bu ikili arasında Anaksagoras’ın yaşça daha önde olsa da iş konusunda Empedokles’ ten geride kaldığını söyler. Aristoteles’e göre Empedokles dört öge olarak doğrusunu yapmıştır. O cisimleri, her şeyin başlangıcı saydığımız bu öğelerden meydana getirildiğini düşünmektedir. Bunun için sınırlı sayıda öge almak en doğru olanıdır. Sonsuz sayıda öğeyi sınırlandıramaz ve oranlayamayız.¹⁴¹

Aristoteles’e göre Empedokles nedenleri ayırmayı akıl eden ilk kişi ve dört ögenin başkalaşım geçirerek maddeleri oluşturduğunu ileri sürmektedir.¹⁴² Başkalaşımı kabul etmeyen filozoflar için de zıtların ve karşı kutupların da Empedokles’in dört ögesinin içinde bulunmaktadır.

Aristoteles, tözün tek olduğunu savunanların, hem savundukları tözün hem de doğanın, oluş ve diğer değişimler bakımından hareketsiz olduğunu söylemiş olduklarını ifade eder. Parmenides “bir”i savunanlar içinde yer alsa da onun savunduğu görüşü Aristoteles, “bir” görünümlü “iki” şeklinde ifade eder.¹⁴³ O bu ifadesinde Parmenides’in varlık görüşüne bir atıfta bulunarak değişmeyen devinimsiz olarak varolan ve onları görünüşlerini kastetmektedir. Bu düşüncesi ile Parmenides, “bir”i savunan diğerlerine göre doğada bir hareketin varlığından bahsetmiş olur. Ona göre hareket doğa da duyular ile elde edilirken gerçek âlemde böyle bir şey yoktur. Onun görüşü ile her ne kadar

¹⁴⁰ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 984a 5

¹⁴¹ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 984a 15; Aristoteles, **Gökyüzü Üzerine**, çev. Saffet Babür, 3.Baskı, BilgeSu Yayıncılık, Ankara, 2023, 302a 15- 303a 5

¹⁴² Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 984a 15; Aristoteles, **Gökyüzü Üzerine**, 302a

¹⁴³ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 984a 27

doğadaki hareketi sağlasa da, güzelin ve çirkinin, doğadaki meydana gelişleri açıklayamaz, bunun için bir akla ihtiyaç vardır. Bu aklın varlığını ise Anaksagoras ve Klazomenaili Hermotimos (MÖ 6.yy.) kabul eder. İki filozof, hem maddi bir nedenin hem de akıllı bir varlığın varlığını kabul ederek var olanlardaki hareketin ortaya çıktığını söylerler.¹⁴⁴

Aristoteles başka bir yerde de Parmenides'in sevgi ve arzuyu töz olarak alıp ve onun evrenin varoluşunu anlatırken de "(Aphrodite), bütün Tanrılar arasında ilk olarak Aşk'ı (Eros) yarattı" ifadelerini kullandığını aktarır.¹⁴⁵

Aristoteles'e göre, Anaksagoras'ın töz anlayışının bir benzerine de Leukippos (MÖ 5.yy.) ve Abderalı Demokritos sahiptir. Onlar öğelerden bahsedip, öğeleri "dolu" ve "boş" olarak alırlar. Bu iki filozof doluluk ve boşluğun farklılıklarından, benzerliklerinden ve niteliklerinden bahsetse de hareketin varoluşundan ve var olanlarda nasıl bulunduğu bahsetmemişlerdir. Anaksagoras ile benzer olarak; her cismin şeklinin farklı olduğunu, büyüklüklerinin farklı olduğunu ve bundan dolayı da büyüklük ve şekillerin sayısının sonsuz olduklarını dile getiriyorlar. Aristoteles onları¹⁴⁶, şekillerin sonsuz olduğunu söyledikleri halde sadece "ateş"in şeklini "küre" olarak belirleyebildiklerini söyleyerek bu noktada onları eleştirmektedir. Aristoteles bu filozofların düşüncelerini yorumlayarak, her cismin bir şekli var ve cisimler sonsuz ise o cisimlerin hareketleri de olmalı ve hareketleri de sonsuz olmalı şeklinde yorumlar. Yalın cisimlere bakıldığında ise hareketlerinin sınırlı olduğundan filozofların düşüncelerinin çıkmazından bahseder. Aristoteles'e göre bu durumda onların düşünceleri yanlıştır.¹⁴⁷

Aristoteles, Pythagorasçıların ilke ve neden olarak matematiksel öğeleri, sayıları kabul ettiklerinden söz eder. Pythagorasçılar ilke ve nedenlerin ilineklerinden bahsedip, hareketi nasıl gerçekleştirdiklerinden ve amaçlarından bahsetmezler. Diğer şeylerin nasıl olduğundan da bahsetmezler. Gökteki ve yerdeki sayıların aynı mı farklı mı olduğundan bahsetmezler. Platon sayıların hem onların kendileri hem de nedenleri olduklarını söyler. Bahsedilen bu neden düşünülür neden olup maddi neden değildir. Aristoteles, Platon'un ve Pythagorasçıların bir nesnenin büyüklük ve küçüklük oranları

¹⁴⁴ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 984b 20

¹⁴⁵ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 984b 25

¹⁴⁶ Onlar; Leukippos ve Abderalı Demokritos

¹⁴⁷ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 985b 5; Aristoteles, **Gökyüzü Üzerine**, 303a; Aristoteles, **Fizik**, 188a 25

ile oluştuğu görüşünden bahsederken,¹⁴⁸ kendisi büyüklük- küçüklük oranlarına sahip olan nesnelerin dört ögeden ibaret olduğu konusunda kesin bir görüşe sahiptir.

Aristoteles ilk neden hakkında filozofların bazı tutarlı düşünceleri olsa da bunu bilinçsizce yaptıklarını hatta Anaksagoras'ın kendi düşüncesi üzerine bir düzen oluşturamadığı için akli kullanmaya gerek duyduğunu söyler.¹⁴⁹ Hâlbuki Anaksagoras akli bir neden olarak kullanmamış, akıl harici her şeyi nedenden saymıştır. Anaksagoras'ın gayeci görüşü kendinden sonra gelen filozoflar ile birlikte Aristoteles'i de etkilemiştir. Hatta Anaksagoras'ın bu görüşü sebebi ile Platon ve Sokrates onu ilk filozof olarak görmüşlerdir.¹⁵⁰ Anaksagoras'a göre evrende bir gaye vardır ve bu gaye de "nous"un kurmuş olduğu düzen ile ilişkilidir.¹⁵¹

Aristoteles kendinden önceki filozofların töz hakkındaki düşüncelerini değerlendirdiğinde töz ya tek ya da çöktür. Töz, ilke bir tanedir diyenlerin görüşlerindeki genel kanaate göre ya devinimsizdirler ya da daha su gibi devingendirler. Eğer tözler çok ise ya sınırlı sayıdadır ya da sınırsız. Sınırlı ise belli sayısı vardır; iki, üç ya da dört. Sınırsız olan ya tek bir cinstir ya da her bir cismin farklı farklı şekilleri vardır Pythagorasçılarının düşüncesi gibi.¹⁵² Ateş, hava ve su tek başına töz olarak alınmıştır ama toprağı kimse tek töz olarak düşünmemiştir. Hâlbuki Hesiodos¹⁵³ ve insanların genel kanaatine göre ilk oluşan madde topraktır.¹⁵⁴

Karşıtlar konusunda ise Aristoteles tüm doğa düşünürlerinin karşıtları kullandığından bahseder. O bir tözün başka bir tözle karşıt olmadığı belirterek, karşıt olanların diğer cisimlerin oluşması için gerekli olduğunu savunanlar için üçlü kuram olarak bu düşüncelerinin uygun olduğunu söyler. Ona göre üçlü kuram için üçüncü bir ilkeye ihtiyaç duyulmaktadır. İki tane ilke olursa kim kimi etkiledi, hangisi etkin hangisi edilgin şeklinde birçok problem açığa çıkacağı için üçlü kuram daha uygun olacaktır. Filozofların karşıtları nasıl kullandığı konusuna gelince; Empedokles' in dört ögesinde ateş bir taraf yaparak diğerlerini karşısına geçiriyor¹⁵⁵, orada bir hareketlilik oluşur. Bunun yanında Empedokles kötülük ve iyilik yerine kin ve dostluğu alır. Dostluk hareket ettirici iken kini bölünmez karşıt olarak görür. Demokritos boşluk ve doluluğu

¹⁴⁸ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 989b 29; Aristoteles, **Gökyüzü Üzerine**, 304a 5

¹⁴⁹ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 985a 15

¹⁵⁰ Hüsameddin Erdem, **İlkçağ Felsefi Tarihi**, ss.142-143

¹⁵¹ Hasan Yücel Başdemir, "Felsefi Düşünce Ve Eski Topluluklar", s.113

¹⁵² Aristoteles, **Fizik**, 184b 20; 187a 15

¹⁵³ Hesiodos, **İşler**, çev. Suat Yakup Baybur, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1948, 15;120

¹⁵⁴ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 989a; burada çevirmenin açıklamasından yararlanılmıştır.

¹⁵⁵ Aristoteles, **Oluş ve Bozuluş**, çev. Y. Gurur Sev, 2.Basım, Pinhan Yayınları, İstanbul, 2019, 330b 7

yani iki karşıtı ilke yaparak onların seyrekliğinden ve sıklığından yararlanır. Aristoteles karşıtlardan yararlananlar olarak Anaksimandros, Diogenes, Parmenides, Empedokles, Anaksagoras ve farklı konularda daha birçok filozofun ismini zikreder.¹⁵⁶

Aristoteles'in töz konusunda ve ileride göreceğimiz üzere diğer konularda da kendinden önceki filozofların düşüncelerini aktarma tarzı iki türlü olmaktadır. İlki filozofun ismini zikredip onun düşüncesini de paylaşarak söz ederken diğerinde sadece düşüncüyü söyleyip filozofun bilgisinin bizde var olduğunu düşünerek bahseder.¹⁵⁷ Bu ikinci tarzı, filozofların düşüncelerine genelde katılmadığı durumlarda ortaya çıkar.

Her konu sonunda da bir durum değerlendirmesi yaparak o konuda hangi filozof ve düşüncelerinden bahsetti ise onları konu sonunda derli toplu bir şekilde filozofların düşüncelerindeki çıkmazlardan bahsederek, bu konuda filozofun daha fazla ilerleyemeyeceğinden, ilerlese de yanlış yoldan gittiği için yanlış bir sonuca ulaşacağından tek tek değerlendirerek söz eder. En son olarak konuyu toplayarak sonuçlandırır.¹⁵⁸

Aristoteles arkhe konusunda yukarıda bahsettiğimiz filozofların görüşlerini değerlendirmiş ve kendi görüşünü açıklamıştır. Tek bir maddeyi yahut sınırsız madde anlayışını benimsememiştir. Kendi görüşüne yakın olmayanları tek tek eleştirmiştir. O sınırlı ama birden de çok maddeyi yani dört temel maddeyi töz olarak alarak onların formlarının daha işlevsel olacağını düşünmüştür. Çünkü onun felsefesinde arkhe, oluş-bozuluş, madde ve form, varlık gibi konular iç içedir.

1.1. Oluş ve Yok Oluş

Aristoteles'te oluş ve yok oluş konusu diğer konular ile bağlantılı olup, tözü belirledikten sonra onun oluş-bozuluşunu açıklamak gerekmektedir. Bu hususta etkileme ve etkilenme de önem taşımaktadır. Etki olabilmesi için acaba benzerler mi yoksa farklılıklar mı birbirini etkilemektedir? Aristoteles, çoğu filozofun farklı tabiatta olanların birbirini etkiler görüşünde iken Demokritos onlardan farklı bir düşünceye sahip olduğunu belirtir. Demokritos bir maddenin etkilenebilmesi için etkileyenin içinde

¹⁵⁶ Aristoteles, **Fizik**, 187a 20; 189b; 192a 10; Aristoteles, **Oluş ve Bozuluş**, 322b 7; 330b 7

¹⁵⁷ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 984b; 988a 25; 1051a; 1080b 12; Aristoteles, **Fizik**, 196a 20; 199b 5; 214b 10; Aristoteles, **Gökyüzü Üzerine**, 290b 15; 300b 20; 304a 20

¹⁵⁸ Aristoteles, **Fizik**, 200b; 252a 30; 260a; Aristoteles, **Gökyüzü Üzerine**, 270a 20-25; 276a 15; 286a; Aristoteles, **Oluş ve Bozuluş**, 319a 15; 323a 25; Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 985b; 990a 20; 993a 10; 1005b 10

kendine ait bir şey bulması gerektiğini düşünür. Eğer etkilenilen şey farklı, karşıt bir şey ise mutlaka ikisi arasında ortak bir durum vardır.¹⁵⁹

Aristoteles, arkhe konusu içerisinde belli başlı filozofların karşıtlıklardan hangisine kendi düşüncesine yakın bulduğunu ve savunduğunu ifade eder.¹⁶⁰ Karşıtlıkların ve benzerliklerin birbirlerini itme-çekme ile bir oluş meydana getirdiklerinden burada da bahsedeceğiz.

Oluş ve yok oluş hakkında Aristoteles; Parmenides ve Melissos'un (MÖ 490-430) oluş ve yok oluşun olmadığını, aslında bu olanlar bize öyle görünmekte şeklinde düşündüklerinden söz eder. Onlar bu düşüncenin yanı sıra bir ilke daha imza atarak "duyulur olanların varlığı dışında başka hiçbir şey aracılığıyla varlıkların var olmadığını" söyleyerek başka varlıkların varlığından ilk onlar bahsetmiştir.¹⁶¹

Aristoteles, her şey hareket etmekte, bazı maddeler oluşurken bir diğer yandan başka maddeler bozulmakta olduğunu ifade ederek değişimin sürekli olduğunu gösterir. Bazı maddeler vardır ki sürekli oluş içerisinde, buna mutlak oluş deriz. Yine bazı maddelerde sürekli bozulmuş halindedir bunlara ise mutlak bozulmuş deriz. Aynı zamanda bu maddeler içinde birinin oluşumu diğerinin bozulmasına bağlı olabiliyor. Bu duruma örnek olarak ateş bozulurken toprak oluşur. Parmenides ise bu durumu maddelerden birine "var olan" diğerine "var olmayan" diyerek açıklamıştır.¹⁶²

Aristoteles, Parmenides'ten farklı düşünen filozofların görüşlerine de yer vererek açıklar. Ona göre, Hesiodos ve doğa felsefesi yapanlar ise tam tersi görüşe sahip olarak "Her şey oluşur oluşanın bazısı yok olurken bazısı kalır." şeklinde düşünür. Ephesoslu Herakleitos; her şey oluşur ve yok olur, varlık olarak kalmaz şeklinde düşünmektedir.¹⁶³ Varlık olarak sadece bir şeyin kaldığını savunur. Doğaüstü Tanrı anlayışına sahip olan Herakleitos bu Tanrı'yı maddi bir töz olan Ateş ile ifade eder. Değişmeyen tek şey olarak; Tanrı, logos ve ateşi bir ve aynı şey olarak görmektedir.¹⁶⁴ Aristoteles, Platon ve Pythagorasçılar'ın her cismin oluşabildiğini, bu oluşumun yüzeyler aracılığı ile olduğu şeklindeki düşüncelerinden söz eder. Yüzeyler başka yüzeylere geçerek cisim oluşturur. Yani cisimler yüzeylerin bir araya gelmesi ile oluşur.

¹⁵⁹ Aristoteles, **Oluş ve Bozulmuş**, 323b

¹⁶⁰ Aristoteles, **Fizik**, 187a; 189b 15; 192a; Aristoteles, **Oluş ve Bozulmuş**, 322b 7; 330a 30

¹⁶¹ Aristoteles, **Gökyüzü Üzerine**, 298b 15

¹⁶² Aristoteles, **Oluş ve Bozulmuş**, 318a 42

¹⁶³ Aristoteles, **Gökyüzü Üzerine**, 299a 1

¹⁶⁴ Hasan Yücel Başdemir, **Felsefe Tarihi**, "Felsefi Düşünce Ve Eski Toplular", ed. Celal Türer, s.99

Aristoteles onların bu düşüncelerinin matematik ile çeliştiğini söyler.¹⁶⁵ Aristoteles bu çelişmeyi genişçe açıklayarak bu düşünceye göre yüzeyler cisim oluşturuyor ise o zaman cisimlerde ağırlık bulunmaması gerekir fakat gerçek cisimlerin ağırlığı vardır. Burada bir çelişiklik yatmaktadır. Platon burada cisimlerin ağırlığının yüzeylerin çokluğuna bağlı olduğunu ifade etse¹⁶⁶ de Aristoteles bunun yine de mümkün olmadığını aynı çizgi ve noktadan oluşmuş olan toprağın ağır, ateşin hafif olmasının açıklanamaz olduğunu söyler. Ona göre yüzeyler bölünemez değildir, yüzeyler düzlemlere, düzlemler çizgilere, çizgiler parçalara, parçalar ise noktalara bölünür. Çizgileri bölünemez olarak kılmak demek doğa hakkında birçok çıkmaz ve problemi de beraberinde getirir.¹⁶⁷

Aristoteles, oluşan- oluşmayan, yok olan- yok olamayan konusunda farklı bir görüş daha belirtenlerin; oluşmayanı, hiçbir şey ile bağıntısı olmadan önce yok olan şuan var ama var olmasının sebebi bir oluş yahut değişme geçirmeden var olabiliyor olması olarak aldıklarını söyler. Peki, bu nasıl oluyor? Devinme ve bitişme ile. Onlar devinme ve bitişme ile oluşan şeyin bir oluş olmadığını savunuyor. Bahsettiğimiz bu filozof grubu ise atomculardır.¹⁶⁸ Aristoteles sıkça atomcular olarak Leukippos ve Demokritos'tan bahseder.

Aristoteles diğer filozoflarda olduğu gibi Empedokles'te de ilk önce filozofun görüşünün saf hallerini vererek daha sonra o görüşü yorumlamaya gider. Görüyoruz ki, Empedokles oluş ve bozulmuş konusunda iki farklı düşünceye sahip. Ya da düşüncelerini ifade ederken iki farklı kavramı tek bir anlam için kullanmaya çalışmıştır.

Empedokles'in bazen başkalaşmadan bahsettiğini görürken bazen de birleşme ve ayrılmadan bahsettiğini görürüz. Başkalaşmayı genelde taşıyıcı olarak Bir'i savunanlar kullanır. Onlar her şeyi birden çıkardıkları ve oluş-bozulmuşun olabilmesi için başkalaşmayı kullanmalılar. Nedir başkalaşma? Sadece tek ögeyi töz olarak alanlar birleşme ayrışmayı kullanamayacakları için tek olan öğelerinin değişime uğraması sonucu başkalaşım ortaya çıkmaktadır. Birden fazla öge ortaya atanlar için de oluş-bozulmuş birleşme ve ayrılmadan ibaret olmalıdır.¹⁶⁹

¹⁶⁵ Platon, **Timaios**, ss.59-61

¹⁶⁶ Platon, **Timaios**, s.72

¹⁶⁷ Aristoteles, **Gökyüzü Üzerine**, 300a

¹⁶⁸ Aristoteles, **Gökyüzü Üzerine**, 280b 20

¹⁶⁹ Aristoteles, **Oluş ve Bozulmuş**, 314b 26; Aristoteles, **Gökyüzü Üzerine**, 279a 15

Aristoteles, Empedokles'i incelerken ögelerin sayısı dört iken, hareket ettirici olan dostluk ve nifak ile beraber altı olduğundan söz eder. Anaksagoras'da ise bunların üstüne tek dokuluları et, kemik, ilik gibi şeyleri de öge olarak eklediği için ögelerin sınırsız olduğunu ifade eder. Leukippos ve Demokritos'da ise ögelerin sayısı sonsuz ve bölünmezdir. Onlardan oluşan cisimlerin de sonsuz olduğunu, buldukları konum ve düzene göre birbirlerinden ayrıldıklarını ifade ederler. Empedokles' in takipçileri bu dört ögenin yalın yapıda olan tek dokululardan daha yalın bir yapıda olduğunu savunurken, Anaksagoras'ın takipçileri ise bu dört ögenin bileşik yapıda olduğunu söylerler.¹⁷⁰ Empedokles bu düşüncesinden dolayı başkalaşım tarafına kaymaktadır. Empedokles oluşma konusunda hiçbir şeyin rastgele olmadığını, belli bir oranda birleşerek olduğunu düşünür. Bu oranı da hareket ettiren dostluk ve nifaktır. Eğer onlar olmasa cisimler kendi başlarına hareket edemezler. Dostluk önce gelerek ögeleri oranlar ve oranları ana öğeden ayırır. Sonra da oluşacak olan madde için ayırdığı oranları birleştirir. Nifak ise bozuluşun sebebidir. Empedokles nifak hariç diğerlerinin bir yapısı olduğunu ve birleştiğini bununla birlikte her şeyin dostluk ile başkalaşım geçirerek bu birlikten ayrılabileceğini ifade etmeye çalışmış Tanrıların dahi onlardan çıktığını ifade eder.¹⁷¹

Oluş ve yok oluş konusunda Aristoteles birden çok öğeyi savunanların birleşme ve ayrılma ile bir oluşum meydana getirdiklerinden bahseder. Oluşan şeyler ögelerin birleşmesi ve ayrılmasından doğan farklardır. Empedokles bu konuda "Herhangi bir şeyin doğumu söz konusu değil, yalnızca karışmış olanların karışması ve ayrışması", başka bir açıklamasında da "Güneş beyaz görünen ve bütünüyle sıcak, yağmur her yerde karanlık ve soğuk"¹⁷² diyerek birleşme ve ayrışmadan doğan farklarla cisimlerin oluştuğunu ifade etmektedir.

Aristoteles göre Hesiodosçular ve teologlar tüm bu düşünürlerden farklı görüştedirler. Onlar her şeyin Tanrılar tarafından var edildiğini söyler. Bunların içine ilkeler de girer. Aynı zamanda onlar Tanrıların herkesçe bilinen içkilerden olan *nektar* ve *ambrosiadan*¹⁷³ içmedikçe ölümlü olacaklarından bahsederler.¹⁷⁴ Burada Aristoteles'in de değindiği üzere bir gariplik vardır. Tanrılar ezeli olmak için neden bir

¹⁷⁰ Aristoteles, **Oluş ve Bozuluş**, 314a 15

¹⁷¹ Aristoteles, **Oluş ve Bozuluş**, 315a 2

¹⁷² Aristoteles, **Oluş ve Bozuluş**, 314b 13

¹⁷³ Homeros, **Odysseia**, çev. Ahmet Cevat Emre, 3. Basım, Varlık Yayınevi, İstanbul, 1971, s.126

¹⁷⁴ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 1000a 15

içkiye yahut yemeğe ihtiyaç duysunlar? Eğer ihtiyaç duyuyorlar ise ölümlü olduklarını gösterir. Bunu ihtiyaçtan değil de haz duydukları için yapıyorlarsa, haz duymanın da ölümlü olanlara ait bir özellik olması, yine onların ölümlü olduklarını yahut her şeyden üstün bir varlık olmadıklarını gösterir.

Aristoteles, eskilerin ve saygın kişilerin de böyle düşündüğünü söyleyerek düşüncesini paylaşmaktadır. İleride de bahsedeceğimiz üzere O; her devinim halinde bulunanın içinde tanrısal bir şey barındırdığını ve tanrısal bir şey barındırdıkları için ölümsüz olduklarını düşünür. Gökyüzünün ek bir devinime, hareketliliğe ihtiyacı yoktur çünkü onun devinimi doğaldır ve tam bir devinime sahiptir. Homeros ve Hesiodos gibi eski filozoflar onun devinimi için “Atlas” adında birinin desteği olması gerektiğini söylerler.¹⁷⁵ Platon ise onun bu deviniminin kolay olmadığını, onda bulunan hareket için canlılık ve ebedilik olması gerektiğini, bu ebedilik için de bir ruha ihtiyacı olduğunu söylemektedir. Platon bu ruhun ebedilik ve canlılık için bir desteği olması gerektiğini düşünür. Empedokles ise onun desteğinin kendisinde olduğunu, onun dönüş hızının kendisinden daha büyük olduğu için dönüş hızının kendisini koruyup gereken desteği vereceğini düşünür.¹⁷⁶

Aristoteles, Leukippos’un “var olan var olmayan değildir” şeklindeki görüşünü inceler. Leukippos’a göre var olan dolu olandır, doluluk ise çokluktur. Bu doluluk boşlukta hareket eder ve taşınırlar. Eğer bir araya gelirlerse oluş, ayrılırlarsa yok oluş meydana gelir. Temas etmeleri sonucunda ise etki ve edilgi oluşur. Bu temas ile bir araya gelip birleştiklerinde ise üreme-üretim ortaya çıkar.¹⁷⁷

Aristoteles Leukippos’un görüşünün tutarlı bir yanının olması ve öğelerden oluşumun olabilmesi için birbirleri arasında bir dönüşümün meydana gelmesi gerektiğinden bahseder. Bu dönüşüm ya öğelerden farklı bir cismin ortaya çıkarak yani boşluk ile olabilir ki, Leukippos böyle düşünürken bir diğer yöntem ise öğe veya öğelerin şekil değiştirip yüzeyler oluşturmasıdır. Platon ikinci görüşü savunmaktadır.¹⁷⁸ Aristoteles’e göre; Platon ve Pythagorasçılar her cismin yüzeylerden kurulup başka yüzeylere dönebilecekleri görüşündedir.¹⁷⁹ Onlar her öğe için üçgenler

¹⁷⁵ Homeros, **Odysseia**, s.58; s.150

¹⁷⁶ Aristoteles, **Gökyüzü Üzerine**, 284a 15

¹⁷⁷ Aristoteles, **Oluş ve Bozuluş**, çev. Y. Gurur Sev, 2.Basım, Pinhan Yayınları, İstanbul, 2019, 325b 6

¹⁷⁸ Aristoteles, **Oluş ve Bozuluş**, 325b 23

¹⁷⁹ Aristoteles, **Gökyüzü Üzerine**, 299a 2

düşünmüştür.¹⁸⁰ Her ögenin bir şeklinin olması farklı sorunlara sebebiyet verecektir. Onlar yeni bir oluşum içine girdiğinde kendi şekillerinden ayrılıp oluşturacakları cismin şekline girmeleri sorun teşkil eder. Birçok problem çıkar ki, birbirlerine dönüşüm için birbirlerinin yüzeylerine de dönüşmeleri gerekmektedir. Bu yüzey dönüşümü nasıl olacaktır? Aristoteles bu durum için Platon'un hiçbir açıklama yapmadığından söz eder.¹⁸¹

Aristoteles, oluş ve yok oluş konusunda Platon ve Pythagorasçıların yüzeyler vasıtası ile bir oluş gerçekleşip bir cisim oluşturduğunu söylemiştir. Platon'un şekil ve yüzey konusuna *Timaios*'ta¹⁸² da yer verdiğiinden söz eder. Hatta Aristoteles şekil konusuna girmenin birçok soruna sebep olacağını söyler. Bu sorunu da yine Platon'un *Timaios*'ta verdiği; soğuk şeylerin gözeneklerinin sık bu yüzden büyük parçalar halinde var oldukları, sıcak şeylerin gözeneklerin geniş olacağından parçaları küçük olabileceği düşüncesini¹⁸³ örnek göstererek açıklar.¹⁸⁴

Aristoteles, Platon ve Platon'un takipçilerinin çelişkili görüşlerinden de bahsederek cisimlerin yüzeylerden oluşmasının da mümkün olmadığını üstünde durur. Platoncuların ve *Timaios*'ta yazanlara göre gökyüzünün oluşmuş ve ebedi olduğundan bahsedilir.¹⁸⁵ Onlara göre eğer oluşmamış olsa idi yok olabilirdi. Aristoteles' göre oluş ve yok oluşu gökyüzü için değil onun kipleri için konuşmamız gerekir.¹⁸⁶ Ona göre Platoncuların ifadeleri gökyüzü için uygun değildir. Onun oluşumundan alelade bir şeymiş gibi bahsedemeyiz.

Aristoteles her konuda karşılaştırma ve durum değerlendirmesi yapıp çıkmazları tek tek verdikten sonra bahsettiği filozofların görüşünü derli toplu bir şekilde paylaşır ve kendi görüşünden bahseder. Aristoteles oluş ve yok oluş konusunda filozofların bu konu üzerinde ne kadar durduklarını da değerlendirmiştir.

Aristoteles'in bölünmez şeylerden bahseden filozoflar olarak aldığı; Leukippos ve Demokritos aynı görüşte olup, Platon ise farklı görüşü savunmaktadır. Leukippos ve Demokritos bölünmez şeylerin cisimler olduğunu söylerken, Platon ise bu konuda

¹⁸⁰ Aristoteles, *Gökyüzü Üzerine*, 306a 28; Aristoteles, *Oluş ve Bozuluş*, 325b 27

¹⁸¹ Aristoteles, *Gökyüzü Üzerine*, 306b, 307a, 307b

¹⁸² Platon, *Timaios*, çev. Erol Güneş- Lütfi Ay, İş Bankası Yayınları, 2001, Ankara, s.60, s.61

¹⁸³ Platon, *Timaios*, ss.71-72

¹⁸⁴ Aristoteles, *Gökyüzü Üzerine*, 307b 18

¹⁸⁵ Platon, *Timaios*, s.72; s.57

¹⁸⁶ Aristoteles, *Gökyüzü Üzerine*, 379b 30

bölünmez olarak düzlemleri kabul etmektedir.¹⁸⁷ Platon bölünmeleri düzlemlere kadar getirir ve bırakır, birleşme ise katı cisimler için geçerli olup, büyüklüklerde birkaç üçgenin birleşmesinden ibarettir. Ona göre katı cisimler sınırlıdır ve oluş- bozuluş ancak temas ile olabilir. Demokritos cisimleri yön ve gruplandırma ile detaylandırıp, oluş ve bozuluşlarını ortaya koyar. Leukippos ise sınırsız sayıda katı cismin olduğunu, oluşumlarının baskı ve temas ile olabileceğini söylerler. Büyüklüklerine dair çalışmaları ise Platon'a göre daha doğa bilimci çalışmalar içerir.¹⁸⁸

Aristoteles, oluş ve bozuluş konusunda en detaylı çalışmayı Demokritos'un ve Leukippos'un yaptığını belirtir. Onlar oluş ve bozulüşteki her farklılaşmayı inceleyerek tanımlamışlardır. Oluş ve bozuluş ile başkalaşım arasındaki farkları incelemişler, konuyu irdelemişlerdir. Onların görüşüne göre ilkelerin yani tohumların birleşip ayrılmaları oluş ve bozuluşu oluştururken, düzen ve konumları başkalaşımı oluşturur. Platon ise bölünmeleri ancak yüzeyle kadar indirip, oluş ve bozulüşün varlıklarda nasıl gerçekleştiğini verip öylece bırakmaktadır.¹⁸⁹

Aristoteles kendi düşüncesine hem oluş ve bozuluşu hem de başkalaşımı katmıştır. Bir cismin hem maddesi hem de formu vardır. Oluş ve bozuluş cismin bu iki halinde de olan bir değişimdir. Cismin maddesine ya da formuna ait bir değişim oluş ve bozulüşa dâhil olur. Başkalaşım ise değişme maddenin hallerinde ve ilineksel olarak bulunuyorsa olur. O zaman başkalaşma maddenin özünde temelinde olmuyor. Temelinde olan bir değişim oluş ya da bozulüşa giriyor. Aristoteles'e göre oluş rastlantısal bir şey değildir. Oluşun önceden tahmin edilebilen bir yapısı vardır. Toprağa bir tohum ekildiğinde ondan ne çıkacağını tahmin edebilirsiniz.¹⁹⁰

Tüm bu değerlendirmelerinde Aristoteles'in en çok eleştirdiği grup, görüşleri içerisinde tutarsız olanlar ve sadece görüşünden bahsedip bu düşüncenin nasıl meydana gelebileceğinden bahsetmeyenlerdir. Bu noktada Platon'u eleştirmiştir. Daha akla ve mantığa hitap eden fikirleri benimsemeye kendi içinde tutarlı oldukları için diğerlerini eleştirdiği kadar eleştirmemiştir.

¹⁸⁷ Aristoteles, **Oluş ve Bozuluş**, 325b 27

¹⁸⁸ Aristoteles, **Oluş ve Bozuluş**, 326a 6

¹⁸⁹ Aristoteles, **Oluş ve Bozuluş**, 115b 6

¹⁹⁰ Aristoteles, **Oluş ve Bozuluş**, 337a, 337b

1.2. Bir ve İlk Anlayışı

“Bir” anlayışı Aristoteles’in metafiziğinde bütünlüğü, bölünmezliği ve tekliği ifade eden bir kavramdır. Bütünlüğü, birleşik varlıklar için düşündüğümüzde onun maddesi ve formu arasındaki birlik olarak kullanmasını örnek gösterebiliriz. Bölünmezlik olarak da bir varlığın bölünmezliğini ifade etmek için, onun daha fazla bölünemeyip parçalara ayrılamayacağı ve hammaddeye ulaşıldığını belirtmek için kullanılır. Bir de bizim gördüğümüz teklik için kullanır ki bu çokluğun karşısındaki teklik, birliktir.¹⁹¹

Aristoteles’in “bir”i tanımlarken ilineksel anlam ve gerçek anlam olarak ikiye ayırır.¹⁹² Bu ayrımı da dört tanım olarak inceler. “Bir”i genel olarak bütün, doğanın ve birleşmek için bir araya gelen şeylerin birliği anlamında kullanır.¹⁹³

Yukarıda arkhe konusunda çoğu filozofun, arkhenin bir madde olduğunu düşündüklerini ifade etmiştik. Tözü madde olarak görenlerin ardından Aristoteles’in kendilerinden “İtalyanlar” olarak bahsettiği Pythagorasçılar; “bir”i gündeme getirmişlerdir. Onların bahsettiği bir, her şeyin özü olan birdir. Her şey ondan çıkar. Bununla beraber Pythagorasçılar birin ne olduğu hakkında konuşanlar olarak ilk olmuşlardır.¹⁹⁴

Aristoteles, Platon ve Pythagorasçıların bir ve var olanın bir doğası olduğunu, bununda bir olmak ve var olmak olduğundan söz eder. Burada bir olanın bir nevi temel görevinden bahsedilir. “Bir” birdir, tektir, ilktir ve ezelidir. Yani önceden beri var idi. Sonradan oluşmadı. Sonradan oluşmuş, oluşan şeyler ondan oluşmalıdır. Empedokles ise bu bir ve var olmak ancak dostluktur derken, Parmenides ise var olanların hepsi bir olmalı ve var olan olmalıdır görüşündedir. Zenon ise burada bir hakkında biraz daha farklı bir görüş belirtir. Ona göre bir şeyden her şey var olacaksa onun bölünebilir olması gerekir. Hâlbuki biz tözün parçalanmayacağını, bölünmez olacağını söylemiştik. Zenon’a göre bir şey o şey eklendiğinde daha büyük, çıkarıldığında ise daha çok yapmıyorsa o şey var olan değildir.¹⁹⁵

¹⁹¹ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 990a1; 1052a 18- 1052b

¹⁹² Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 1015b 16

¹⁹³ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 1052a 15

¹⁹⁴ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 987a 29

¹⁹⁵ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 1001b

Aristoteles, Demokritos'un "bir" anlayışını tutarlı bulmaktadır. Demokritos'un, varlık bir ise ondan onun gibi var olanlar oluşmaz yani birden iki, ikiden bir çıkmaz şeklinde düşündüğünden söz eder. Çünkü kendisine göre de onlar bölünmez büyüklüklerdir. Aristoteles'in "Bir'i nokta, en küçük birim olarak almışlardır",¹⁹⁶ sözü ile böyle düşünenler olarak adlandırdığı kişilerin, atomcular olarak aldığı Demokritos ve Leukippos olmalı.

Aristoteles kendi düşüncesini de açıklarken "bir" ifadesini kullanır. Ona göre de bir vardır ve bazı şeylerin ilkesidir. İmkân dâhilinde varlıkların ondan çıktığını söyler bu düşüncesine Anaksagoras'ın "bir" diyerek aynı düşüncüyü paylaştıklarından bahseder. Aristoteles, Pythagorasçıların da "bir"i ilke olarak gördüklerini ve diğer sayıların da ondan çıktığını düşündüklerini belirtir. Pythagorasçıların büyük ve küçüklüğü madde olarak ilke alması ile Platon'un düşüncesi benzediğini ifade ederken Aristoteles bu düşünce Platon'a özgü olduğunu belirtir. Aynı zamanda bu düşüncüyü Empedokles ve Anaksagoras'ın iyi ve kötünün kaynağı düşüncelerinde de rastlarız.¹⁹⁷

Aristoteles, Platon'un idealar kuramından kısaca bahsederek geçse de, Platon'un İdealar kuramında "bir" in rolü oldukça fazladır. İdealar kuramında var olan her şey en mükemmel formundadır. Her idea kendi içinde bölünmez ve tek olan bir birliktir. Aynı zamanda sonsuz ve benzersizdir. Bunlar "bir" i açıklarken de kullandığımız ifadelerdir. Yine idealar dünyasında olan "bir" fiziksel dünyadaki birçok çokluğa karşılık gelebilir.¹⁹⁸ Çünkü idealar dünyasında sadece bir tane, ondan başka olmayan, sonsuza değin de "güzellik" deyince anlaşılacak tek bir tane vardır. Fiziksel dünyada ise onun yansıması dolayısı ile birden çok güzellik vardır. Yine bu birlik ve çokluğun farklı bir çeşidi olarak; idealar dünyasında tümel bir "bir" in parçalarını tikel olarak fiziksel dünyada rastlayabiliriz.

Platon'un bu düşüncesinin nasıl oluştuğunu da Aristoteles açıklamıştır. O gençliğinde Kratylos'un duyulur olan her şeyin daima akış içerisinde olduğu düşünceleri ile karşılaşmış, Herakleitosçu görüşler ile tanışmıştır. Daha sonra Sokrates'i takip etmiş, onun tanımlarla ilgili araştırmaları dikkatini çekmiş ama Platon gerçek

¹⁹⁶ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 1084b 27

¹⁹⁷ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 987b 25

¹⁹⁸ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 987b 5

tanımın duyulur alanda mümkün olamayacağını düşünmüş ve idealar kuramını geliştirmiştir. Duyulur olanın idealardan “pay alarak” var olduklarını iddia etmiştir.¹⁹⁹

Anaksagoras da Platon’un idealarında da yer alan “bir” ve “bir”in zıttı olan çokluğun var olduğunu savunur, bunu da “hemhaldî her şey, hem çokluk hem küçüklük bakımında” sözleri ile ifade ederken Aristoteles burada kullanılması gereken kavramın azlık olması gerektiğini söyler, “küçüklük” değil.²⁰⁰

Aristoteles “bir” kavramının nitelikleri konusunda biraz daha Platon’a yakın bir düşünceyi benimser. Ona göre de “bir” ; bölünmezliği, bütünlüğü ve tekliği kapsar. “bir” ve “varlık” kavramını birbirine yakın bir anlamda hatta özdeş olarak kullanır. “ilk” kavramını ise “ilk madde”, “ilk hareket ettirici” ve “ilk ilkeler” başlıkları altında görebiliriz. Aslında bu saydığımız ilkleri Aristoteles’in araştırmaları için geliştirmiş olduğu dört neden teorisi içinde de görebiliriz. Aristoteles bu kavramları kullanarak evrenin düzenini, varlıkların doğasını ve hareketin sebebini anlamaya çalışır. Onun metafiziğinin temel taşı oluşturur.

1.3. Madde ve Form

Madde ve form, Aristoteles’in varlıkların değişmeyen yapılarını incelerken ortaya çıkardığı bir ayrımdır. Aristoteles madde ve formu zaman zaman ayrı şeylermiş gibi incelese de aslında madde ve form birdir. Bileşik yapıdadır ve ne madde formdan ne de form maddeden ayrılır. Bizim çevremizde gördüğümüz her şey bir madde-form ortaklığı ile var olmuş şeylerdir.²⁰¹

Bir şeyi şekli ile görür, tanır ve biliriz. Mesela diyelim ki, bir altın küpenin formu küpe şeklindedir. Bu altını erittiğimizde ya da altını ham altın olarak dahi görsek, biz yine de altının ham formu ile görmüş oluruz. Çevremizde, duyulur varlıklarda formsuz göreceğimiz bir madde yoktur. Eğer ki, ilk maddenin formsuz olabildiği halini görebilseydik, onun şekilsiz ve yapısız²⁰² bir yapıda olduğunu söyleyebilirdik.

Aristoteles, varlığın tanımını yaparken madde ve formdan yararlanır. Ona göre bir varlığın tanımı için onun maddesini ve formunu bilmemiz yeterlidir. Bazı kimselerin maddeden bahsetmeksizin, oluş için sadece biçim, formun olması yeterli olmasından

¹⁹⁹ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 987a 30

²⁰⁰ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Y. Gurur Sev, 984a 12

²⁰¹ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 1043a 12

²⁰² Ahmet Cevizci, **Felsefe Sözlüğü**, ss.449-450, Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 1043b 15

bahseder. Diğ er bir kısım ise bunun tam tersini savunur. Aristoteles'e göre bu kimselerin başında Sokrates gelmektedir. Sokrates'e göre var olanların bir kısmının biçimler olduğunu, diğ er bir kısmının ise biçimlerden pay alanlar olduğunu ve bu pay alma azaldıkça bozuluş meydana geldiğini söylemektedir. O zaman Sokrates'in bu düşüncesine göre biçimler zorunlu olarak oluş ve bozuluş meydana getirirler.²⁰³

Aristoteles'e göre, var olanın hem madde yanının hem de form yanının olduğu düşüncesini kabul etmeyenler, pay alma ve ortaklık kavramlarını çıkartmışlardır ki, bu durum onları bir çıkmaza götürmüştür. Pay alma kavramı üzerinde duranın Sokrates olduğunu, ortaklık kavramından ise Lykophron'ın (MÖ 3.yy.) bahsettiğini görüyoruz.²⁰⁴

Form ve madde konusunda her şeyi sayıya indirgeyenler, biçim ve onun biçimi olduğu şeyle aynı olduklarını savunanlar olarak Aristoteles, Pythagorasçılardan bahseder. Pythagorasçılar sayı hakkında da aynı şeyi yapmaktadırlar. İki ve ikinin biçiminin aynı olduğunu söylerler. Aristoteles "Genç Sokrates" adı ile anılan Sokrates'in takipçilerinden birinin yaptığı benzetmenin yanlışlığı üzerinde de durur²⁰⁵. Genç Sokrates (MÖ 415-4.yy.), nasıl ki tunç bir çemberin durumunu, tunç olmadan anlatabiliyorsak, insanın da bazı kısımları olmadan da onu tanımlayabiliriz diye düşünür. Aristoteles bunun yanlış bir düşünce olduğunu belirtir.²⁰⁶

Aristoteles üç tür tözün var olduğundan bahsediyor. Bu üç töz kısaca madde form ve bileşik olanlardır. Peki, form bileşik olanlardan hariç var ise bu nasıl olmalıdır? Bu ancak doğal olanlarda olabilir. Bu doğal olanlarda idealar dünyasında olan doğal şeylerdir. Platon'un "doğal olanlar kadar biçimler vardır" sözünden bunu anlayabiliriz.²⁰⁷ Yani idealar dünyasında ne kadar doğal şeyler var ise o kadar biçimler var demektir.

Aristoteles formların, varlıkların var olmasında katkısının olduğunu söyleyen ve bunu benimseyen filozofların olduğundan söz eder. Bu düşüncenin kaynağı Anaksagoras iken, daha sonra Eudokses (MÖ 408-355) ve başka filozoflar tarafından düşüncenin problemleri ele alınmıştır. Aristoteles için bu düşüncenin çıkmazları çok olup, düşünceyi sarsmak kolaydır. İdealar dünyasında olan biçimlerin bir madde, töz

²⁰³ Aristoteles, **Oluş ve Bozuluş**, 335b 8; çevirmenin açıklamalarından faydalanılmıştır.

²⁰⁴ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 1045b 10

²⁰⁵ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 1036b 25

²⁰⁶ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 1036b 27

²⁰⁷ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 1070a 20

olmadan duyulur alana müdahale etmesi mümkün gözükmemektedir. Yine de bir varlığın biçiminin tek bir şey olduğunu bilemeyiz. İnsan için bile birçok ideaya ihtiyaç duyabiliriz; insan kimliği, hayvan kimliği ve iki ayaklı kimliği gibi. Bu filozofların yanında Platon ve Phaidon (MÖ 4.yy.) da bu düşüncededir.²⁰⁸ Aristoteles biçim varlığın tözü olsa idi içinde olması gerektiği şeklinde düşünür. İçinde olmadığını, farklı bir yerde olduğunu görüyoruz. Bu bize ideaların bir resim gibi benzetilen bir şey olduğunu gösterir. Resim olarak dahi görsek resme bakmadan da bir benzeri ortaya çıkabilir. İnsanlar birbirlerini görmese de dünyanın bir ucundaki insan ile birbirlerine benzeyebiliyorlar. Daha birçok çıkmaz ile biçimlerin idealardan geldiği düşüncesi çürütülebilir.

Aristoteles duyulur âlemde var olan tüm varlıkları, daima madde ve form ile beraber bulduğumuzu söyler. Ne maddeyi formsuz ve niteliksiz ne de formu madde olmadan sadece form olarak bulabiliriz.²⁰⁹ Aristoteles'in bu konuda sadece bir istisnası vardır ki, o da Tanrı'dır. Ona göre Tanrı Salt Form' dur; madde ile bağlantısı yoktur, onun tözü de yoktur. O kendi başına bir tözdür ama maddesizdir.²¹⁰

Aristoteles doğada var olanların tözlerini içlerinde taşıdıklarını, hatta Antiphon'dan (MÖ 480-411) örnek vererek onun bir sedir nasıl ekilse sedir olarak değil de ahşap, odun olarak çıkar düşüncesinden hareketle varlığın tözü ilk doğası olup ikinci doğası ise biçimi olduğunu ifade eder.²¹¹ Sonuçta belli tözden belli şekiller çıkar. Bunun üzerine Aristoteles bir doğa bilimcisi her ne kadar doğada var olan varlıkların tözlerini araştırırsa da onun bir hedefi de biçimleri bilmektir. Doğa bilimcisi maddeyi araştırıp bırakmamalı aynı çalışmaları biçim içinde yapmalıdır. Empedokles'in ve Demokritos'un madde ve form üzerine çalıştıklarını belirtir.²¹²

Aslında Aristoteles burada kendi felsefesini konuşturmaktadır. Onun felsefesinde madde formsuz, form da maddesiz olmaz. Yani biz tözü de tek başına belli bir kimliğe bürünmeden göremeyiz. Diğer filozoflar ise madde ve formu, oluş ve yok oluşu, arkheyi belli bir felsefe içine oturtamamışlar yahut birçok tutarsız yönleri

²⁰⁸ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 1079b 20- 1080a, 991a 5, 991b

²⁰⁹ Ahmet Arslan, **İlkçağ Felsefe Tarihi 3: Aristoteles**, 2.Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2009, s.141; Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 1033b 17

²¹⁰ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 1073a 3

²¹¹ Aristoteles, **Fizik**, 193a 10

²¹² Aristoteles, **Fizik**, 194a 20

bulunmaktadır. Bu konuda Aristoteles diğer görüşleri eleştirerek kendi felsefesinin tutarlılığını bir yerde gözler önüne sermiştir.

1.4. Sayı Anlayışı

Sayıların ne olduğu konusunda iki farklı görüş vardır. Sayılar kimine göre idealar dünyasına aittir; oradaki tözdür. Diğer bir görüş ise matematiksel sayılardır ki, onlar duyulur alanda bulunur. Her ne var oluyorsa matematiksel sayılar onlarla iç içedir. Yani doğadaki şeylerin sayılarda bir karşılığı vardır. Aristoteles burada atıf yaparak filozofların düşüncelerinden bahsetmiştir.²¹³

Aristoteles göre, sayıyı matematiksel bir sayı olarak düşünüp onların her şeyin doğasında var olduklarını söyleyenlerin başında Pythagorasçılar gelmektedir. Onlar sayıların belli bir miktarı ile doğadaki herhangi bir şeye büründüklerini söylerler. Bu düşünceye sahip bir diğer filozof ise Eurytus (MÖ 400) olup o da doğadaki varlıkların sayılara karşılık geldiğini söylemektedir. Eurytus, çakıl taşları ile sayısını öğrenmek istediği varlığın, sayısını öğrenme işlemi yapmaktadır. Aristoteles bunu bazı filozofların sayıları geometrik şekiller ile göstermelerine benzetir. Aristoteles'in bahsettiği bu filozoflar Pythagorasçılardır.²¹⁴

Aristoteles, Pythagorasçıların sayıları çift ve tek olmak üzere ikiye ayırdıklarından söz eder. Tek olanlar sonlu çift olanlar sonsuzdur. Bir ise ne tek ne çifttir, o hem çifttir hem de tektir. O her sayıda ve her varlıkta bulunur. Her şey onla var olur. Bir sayısı hem ikide vardır hem de üçte. Tek ve çift olmak karşıt olmak demektir. Bu karşıtlığı devam ettiren bir karşıtlık dizini kurarlar. Bu dizinde 10 tane karşıt vardır, bunları varlığın ilkeleri olarak sayarlar. Bu karşıtlık dizinini oluşturan Philolao'dur. (MÖ 470-385) Yine Krotonialı Alkmaion da (MÖ 500) karşıtlık dizini oluşturmaktadır ama bu karşıtlıkları özgün bir şekilde kurar.²¹⁵

Pythagorasçılar her şeyin matematiksel sayılardan oluştuğunu söylerken Aristoteles onların soyut değil duyulur alanda mevcut olduğuna inandıklarını belirtir. Duyulur alanda mevcuttur ve duyulur cisimlerde bulunurlar. Onların yaptığı hata şudur ki onlar sayıları müstakil olarak görmezler. Eğer görürlerse de etkilerini cisimlerde göremezler. Cisimlerin bir ağırlığı ve hafifliği varken ağırlığı ve hafifliği olmayan

²¹³ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 1090a 15

²¹⁴ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 1092b 7

²¹⁵ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 986a 5-30

sayıların onların içinde olmaları beklenemez. Aristoteles'e göre onlar farklı bir doğadan bahsediyor gibilerdir.²¹⁶

Aristoteles bu filozofların görüşlerinin tutarsızlığından bahsederken onların kendi açıklarını çok güzel kapattıklarını da söyler. Bu duruma Karşı-yer örneğini vermektedir. Pythagorasçılar için 10 mükemmel bir sayı olup gökteki 10 önemli cisim ifade eder. Gökyüzünde görünen cisim sayısı 9 iken onlar görüşlerinden yine de vazgeçmeyerek 10. gök cisim olarak Karşı-yer diye bir cismin var olduğunu söyleyip açıklarını kapatmışlardır.²¹⁷

Sayıyı matematiksel ögeler olarak görenlerden başka bir de sayıları idea-sayı olarak görenler vardır. “Onlar büyüklükleri madde ve İdeal-Sayı’dan, uzunlukları İki olan’dan, yüzeyleri Üç olan’dan, geometrik cisimleri Dört olan’dan hareketle meydana getirmektedirler”²¹⁸

Aristoteles'e göre ideaları savunan filozoflara göre idealar tümeller olup bireysellerden ayrıdır. Bireysel varlıklar ise duyulur alanda sürekli bir akış içerisinde. Tümelleri ilk tanımlayan ve onu kuram haline getiren Sokrates'tir. Sokrates tümeller ile bireyleri birbirinden ayırmamıştır. Ayırmayarak doğru bir yol izlemiştir. Çünkü tümelin bilgisi olmadan bireyin bilgisine ulaşamayız.²¹⁹

Platon sayıların bu alanda yeri olmadığını çünkü sayıların evrensel ve sonsuz olduğunu ama idealar alanına girecek kadar da saf ve sonsuz olmadıklarını bu yüzden sayıları ve geometrik şekilleri ideaları anlamada bir aracı olarak gördüğünü dile getirir.²²⁰

Aristoteles sayılar hakkında fikir yürüten bu iki grubunda çıkmazlarının olduğunu, öncüllerinin yanlış kurulduğunu, baştaki öncülün yanlış olması sonunun da yanlış olarak geleceğine işaret ettiğini, Epikhermes'in “yanlış, söylenir söylenmez, yanlış olduğunu gösterir” sözünü kullanarak anlatır.²²¹

Aristoteles sayılar hakkında Pythagorasçıların etkisinde kalmış gibi gözüксе de o, sayıları kendi felsefesine göre yorumlamıştır. Sayıların soyut ve sadece matematiksel

²¹⁶ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 1080b 15; 1090a 30

²¹⁷ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 986a 10; Aristoteles, **Gökyüzü Üzerine**, 293a 20

²¹⁸ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 1090b 20

²¹⁹ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 1086a 37- 1086b

²²⁰ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 987b 15

²²¹ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 1086a 15

birer kavram olduklarını düşünerek, sayıların varlıklara herhangi bir etkisinin olmadığından bahseder. Onun için sayılar sadece varlıkların miktarını ve niteliklerini belirlemek için vardır.

1.5. Kendi Başına Var Olma

Kendi başına var olma deyince aklımıza hemen varlığın kısımlarından olan madde ve formun gelmesi gerekir. Çünkü Aristoteles'e göre kendi kendine var olan, her şeyden bağımsız bir şekilde, etkilenmeden var olan varlığın özünü oluşturan bir madde vardır; bu maddenin hiçbir şeye bağımlı olmadan var olan kısmına töz denir.²²²

Aristoteles tözleri birincil tözler ve ikincil tözler olmak üzere iki kısma ayırırken birincil tözlerin maddenin kendi kendine var olan kısmını ifade ederken ikincil tözlerin ise birincil tözlerin içinde bulunduğu durum ve haller olduğunu ifade etmektedir.²²³ Birincil tözler vardır ama onun nasıl bir şey olduğunu ifade eden ikincil tözler olmasa anlaşılamayacaktır. İkincil tözler; birincil tözler olmasa onları tanımlayacak bir maddeleri olmayacaktır. Yani ikincil tözler tanımlama açısından da birincil tözlerin varlığına bağlıdır.

Varlığın tözü bir anlamda varlığın ilk öznesi olmalıdır. Aristoteles bir varlık için bu konuda birkaç ihtimal olduğundan söz eder. Bu töz ya varlığın maddesi olacaktır ya formu ya da madde ile formun birleşmesinden doğan bir bileşik yapı olacaktır.²²⁴ Hâlbuki Aristoteles'e göre töz bileşik yapıda olmamalıdır. Çünkü bileşik yapının parçaları zaten form ve maddedir. O zaman incelememiz gereken madde ve formdur. Formun da maddenin neliğini ifade ettiğini düşündüğümüzde elimizde maddenin kaldığını görmekteyiz. Bizim asıl yapmamız gereken hem maddeyi hem de formun işlevlerine ve ifade ettikleri manalara bakmamız gerekir.²²⁵

Aristoteles, tözün bazı düşünürlere göre nesne içerisinde formdan bağımsız olarak içkin halde bulunduğu bahseder. Bunun için bir sedirin tözünün tahta olduğu gerçeğinden yola çıkarak açıklar. Çünkü sedir, sedir haline gelmeden önce tahta olarak varlandı. Sonra tahtaya biçim vererek sedir haline geldi. Aristoteles bunu Antiphon'un örneği ile açıklar. Antiphon'a göre bir sediri toprağa gömsek sanki bir tohum gibi,

²²² Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 1029a

²²³ Aristoteles; **Organon I Kategoriler**, çev. Ahmet Ragıp Atademir, 2.Baskı, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1963, ss.4-5

²²⁴ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 1029a

²²⁵ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 1029a 15

toprak bunu tekrar sedir halinde vermez. Sedirin özünde ne var ise onu verir. O da bir sedir değil tahtadır.²²⁶

Aristoteles, bu örnekten yola çıkarak, var olan nesnelere ancak biçimleriyle tanıyabileceğimizi ifade eder. Antiphon'un örneğinde verilen sedirin özü olan tahtanın dahi bir şekli vardır. Bronzdan yapılan bir heykeli düşünerek bu heykelin özünün şekil verilmiş bir bronz olduğundan bahseder. Yani heykelin özü bronzdur. Doğada var olan bronzun da bir şekli vardır. Aristoteles'e göre, doğada ham olarak tözü değil tözün şekil verilmiş halini tanıyabiliriz. Bunun için Aristoteles yine Antiphon'un "Dış görünüm (skhema) değil, tahtadır doğa olan, çünkü bir sedir ekilse de ürün verse bir sedir değil, tahta olur"²²⁷ dediğini aktarır. Ona göre biz bir nesneyi şekil verilmiş madde olarak tanıyorsak hem şekli hem de özü doğa olarak alabiliriz. Öz yine özdür. Şekil de doğaya göre olandır.

Aynı zamanda Aristoteles tözlerin özelliklerinden ve onun "hem tanım, hem bilgi hem de zaman bakımından ilk" olduğundan bahsetmiştir. Kendisinin de söz ettiğine göre bir töz için üç özellik bulunmalıdır. Bunlardan ilki onun bağımsız olmasıdır. Onun bağımsız olması kendi kendisine var olmasını ifade eder. Bir diğeri olarak tanım bakımından önce gelir ki, bir nesneyi tanımladığımızda onun özünün ne olduğunun söylenmesi zorunludur. Üçüncü olarak ise onun nesnenin ne'liğinden bahsetmesidir.²²⁸

Aristoteles, tözün kendi başına var olan olduğunu söylerken Melissos'un ise "varolan sonsuzdur" dediğini aktarır. Aristoteles bu düşüncenin çıkmazından bahsederek, var olana bir de sonsuzluk eklenirse onun tek başına varolan olmadığını ifade eder. Çünkü ona sonsuzluk özelliği eklersek bu da niceliğe bağlı bir özellik olduğundan, kendi başına var olan kategoriler için de hem bir töz hem de nicelik olacaktır. O zaman kendi başına varolan değildir.²²⁹ Nasıl ki her bir yüklem sadece bir tane öznesi oluyor ise bizim de varlıkları açıklayabilmek için bir tane öze ihtiyacımız vardır o da nicelik değil tözdür.

²²⁶ Aristoteles, **Fizik**, 193a 10

²²⁷ Aristoteles, **Fizik**, 193b 10

²²⁸ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 1028a 35; Muttalip Özcan, "Aristoteles'in Varlık Görüşü", **Kaygı Dergisi**, 2009, S.13, s.125

²²⁹ Aristoteles, **Fizik**, 185a 30

Aristoteles kendi başına var olan olarak Tanrı'dan bahsetmektedir. O oluşmamış, varlığı için başka bir töze ya da şekle ihtiyaç duymamıştır. Onun varlığı kendi kendine var olmasındandır. Tanrı, var olmak için başka bir şeye ihtiyaç duymazken, var olanlar onun varlığına ve hareketsiz hareket ettirici olmasına muhtaçtır. Bu konuyu daha detaylı olarak Tanrı konusu içinde ele alacağız.

Tözün ne olduğu konusunda birçok filozofun farklı düşünceleri olmuştur. Yukarıda bu filozoflardan tözün bir, birden çok ya da sonsuz sayıda olduğunu savunanların olduğundan söz ettik. Aristoteles töz probleminden sonra felsefenin problemlerinden hangi problemi incelemiştir? Aristoteles'e göre varlık nedir? Varlığın arkhe ile bir bağlantısı var mıdır? Varlık, madde ve form kapsamında değerlendirilebilir mi?

2. Varlık

Aristoteles'in felsefesinde varlık önemli bir yer tutar. Ona göre varlığın temelinde "öz" vardır. Kendisi de varlığı özün çevresinde şekillendirir. Öz bir varlığın yapısını, ne olduğunu belirler. Bir varlık "ne" olmak için vardır. Önemli olan budur. Varlıkta bulunan diğer özellikler de varlığın özüne bağlıdır. Form için önce öz gereklidir.²³⁰

Varlığın özünün yanında bir de onun özüne bağlı olanlar vardır. Varlığın özü ve özüne bağlı olanları Aristoteles kategorilere ayırmıştır. Bunların on tane olduğunu biliyoruz. Bunlar; öz, nicelik, nitelik, görelilik, mekân, zaman, durum, sahip olma, etki ve edilgidir.²³¹

Her bir öz farklı bir varlığı anlatır. Kategorilerdekiler, varlığın ilinekselliğini, şeklini ve özden hariç diğer özelliklerini anlatır. Bu ikisi varlığın tanımı için yeterlidir. Aristoteles yukarıda bahsettiğimiz gibi varlığı dört neden teorisi ile açıklar. Aristoteles varlığın önceliğini ve sonralığını inceler. Var olanları etkinlik ve olanak açısından değerlendirir.²³²

Aslında bunların birçoğunu arkhe içerisinde açıkladık. Öz konusunu, töz konusu içerisinde, dört neden teorisini oluş ve yok oluş konusu içinde de ele aldık. Buradaki amacımız varlığı olanak ve etkinlik, öncelik-sonralık açısından ve varlığı insan ve doğa

²³⁰ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 1028a 10-15

²³¹ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 1017a 15; Aristoteles, **Organon I Kategoriyalar**, ss.3-4

²³² Aristoteles, **Organon I Kategoriyalar**, ss.3-4; Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 1025b-1028a

kapsamında incelemektir. İlk başta değinmemiz gerekir ki, varlık konusunda en gelişmiş düşünceyi Aristoteles'te bulmaktayız. Bu konuda o en kapsamlı açıklamayı yapmıştır.

Konularımıza giriş yapmadan önce kısa da olsa töz konusundan bahsetmek yerinde olacaktır. Töz konusunda her filozof farklı düşüncelere sahiptir. Bazıları duyuşsal varlıklardan başka tözlerin olmadığını söylerken Platon ise hem ezeli-ebedi varlıkları hem de duyuşsal varlıkları töz olarak kabul ederek tözleri üçe çıkarır. Bunlar; idealar, matematiksel şeyler ve duyuşsal varlıklardır. Platon'un takipçilerinden olan Speusippos (MÖ 408-339) ise daha fazla töz olduğunu iddia eder. Her şey için bir töz olduğunu; ruh için, boyutlar için farklı farklı ilkelerin olduğunu söyler.²³³

2.1. Etkinlik ve Olanak Açısından

Bir varlık, birincil ve ikincil tözler açısından konu edildiği gibi bir de kuvve ve fiil açısından konu edilebilir. Etkinlik ve olanak kavramları kuvve ve fiil kavramları ile doğrudan bağlantılıdır. Var olan ya da var olamayan bir şeyin içinde mutlaka kuvve vardır. Kuvve; bir varlığın var olabilme gücünü, imkânını ifade eder.²³⁴ Bir şeyde kuvve ve fiilden bahsedebilmek için devinimden bahsetmek yerinde olacağını düşünüyoruz.

Aristoteles, Megaralıların kuvve ve fiili aynı anlamda kullanıp onları bir saydıklarında söz eder. Fakat o, kuvve ve fiilin farklı olduklarını ama bir fiilin olabilmesi için fiili gerçekleştirecek olan failde bu kuvvenin mevcut olması gerektiğini söylemektedir. Bunu onun bir örneklendirmesi ile anlatırsak daha anlaşılır olacaktır. Bir mimarda mimarlık kuvvesi hep var, kullanmasa da onda olanak açısından mevcuttur. Ne zaman ki mimarlık yapmaya, ev yapmaya başlarsa o zaman kuvveyi fiile dökmüş ve etkinlik açısından da olanak gerçekleşmiş oluyor. Verdiğimiz örnekten de anlaşılacağı üzere bir olanağın etkinlik haline gelebilmesi için hareket gerekiyor. Hareket, devinim olunca kuvve fiile dönüşüyor.²³⁵

Aristoteles'in kuvve-fiil anlayışı bu şekilde iken onun düşüncesine ters düşen bir düşünceyi savunanlar vardır ki; onlar Megaralılardır. Megaralılara göre kuvve ve fiil özdeştir. Yani onlar bir fiil konusunda etkinlik halinde oldukları vakit aynı zamanda olanak halindedirler. Etkinlik halinde olmadıklarında olanak halinde de değildirler. Aristoteles, mimar örneğini onların düşüncesi üzerinden vererek; kişi mimarlık yaptığı,

²³³ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 1028b 25

²³⁴ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 1046a 10

²³⁵ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 1047a 20

evi inşa ettiği vakit o hem olanak açısından hem de etkinlik açısından mimardır ve mimarlık yapar. Evi inşa edip bitirdikten sonra o olanak açısından da etkinlik açısından da mimar değildir. Özdeşlik; her durumda da ikisininde beraber değerlendirilmesiyle olur. Onların düşüncesinin çıkmazı şudur ki kişi evi tamamlayıp bitince mimarlık kuvvesi onda kayboluyor ama hemen yeniden ev yapmak isteyince mimarlık kuvvesini nasıl getirebilecekler? Onlar Aristoteles'e göre Protagoras'ın (MÖ 481-420) görüşünü benimsemektedirler.²³⁶

Protagoras'ın görüşü; bir kimseye bir şey nasıl gözüküyorsa o şey öyledir.²³⁷ Biz algılarımız ile çevredekileri nasıl görüyorsak onlar gördüğümüz, duyduğumuz, hissettiğimiz kadardır.²³⁸ İrdelediğimiz kadarı ile Megaralılar da bu düşünceden hareket etmişlerdir. Bir kimseyi biz mimarlık yapıyor olarak görüyorsak mimardır, mimarlık yaptığını görmüyorsak değildir.

Aristoteles, kuvve-fiil ilişkisinde çoğu kişinin, önemli olan kuvvedir, kuvve olmasa fiil olmaz diye akıl yürütseler de aslında durumun tam tersi olduğundan söz eder. Aristoteles'e göre kuvve erek değildir, araçtır. Fiil erektir, fiil var olsun diye kuvve vardır. Kuvve olmasa yani o olanak olmasa fiil nasıl olacak diye düşünülebilir. Kuvvenin de oluşabilmesi için onu harekete geçiren de bir fiildir o yüzden tüm bu hareketi fiil başlatmıştır.²³⁹

Aristoteles'e göre kuvve ve fiil arasında anlam ve bilgi bakımından yine fiil önde gelir. Çünkü kuvve olarak var olan fiil olarak gerçekleşsin diye vardır. Görme kuvvesi olan görebilmeyi gerçekleştirme imkânı olduğu için vardır. Ev yapabilme kuvvesi de aynı şekilde ev yapabilme imkânı olan için söz konusudur.²⁴⁰

Bir de kendisi kuvve iken onun fiilinin de başka bir şey için kuvve olma durumu vardır ki bunun için de onu harekete geçiren, devindiren bir fiil olmalıdır. Bir heykel için tunca, tunç için toprağa ihtiyaç vardır. O zaman toprak heykelin kuvvesi değildir, toprak bir değişime girip tunç olmalıdır. İşte tunç heykelin kuvvesi olur.²⁴¹

²³⁶ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 1047a 5

²³⁷ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 1053a 35

²³⁸ Ahmet Cevizci, **İlkçağ Felsefesi**, s.116

²³⁹ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 1050a 5

²⁴⁰ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 1051a 5

²⁴¹ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 1051a 10

Aristoteles, ideaları savunanların kuvveye daha çok önem verip faili değersiz gördüklerinden söz eder. İdeada bilimin fiil hali ve fail olan bilgin önemli olmayıp bilim daha önemlidir. Aslında kuvve iyi ise fiil ondan daha iyidir, kuvve kötü ise fiil ondan daha kötüdür. Platoncular ve Pythagorasçılar ise kötü ve kötü idesini fiil halinde olanlardan daha güçlü görürler.²⁴²

Aristoteles kuvve ve fiil konusunu; kuvvenin fiilsiz olamayacağını, her şeyin fiil ile başladığını bu ilk fiilin de Tanrı'dan olduğuna vardır. Aristoteles eleştirilerini kendi felsefesini rehber alarak yapar ki, ona göre fiilin olduğu yerde kuvve vardır. Fiilsiz kuvve düşünülemez ve bir anlamı da olmaz.

2.2. Öncelik ve Sonralık Açısından

Aristoteles'e göre, varlık konusunda öncelik ve sonralık, varlıkların birbirleri ile ilişkilerini, hiyerarşilerini ifade eder. Bu durum da bizi töze götürür. Tözlerin arasında öncelik sonralık olmayacağı için töze ya da bir şeye ait olup olmaması bakımından var olan ya da olmayan şey olan ilineğe bakarız. Öncelik ve sonralık birçok durum için kullanılır.²⁴³ Bizim konumuz gereği biz töz ve ilinek bakımından öncelik-sonralığı dikkate alacağız.

Aristoteles ilineğin ait olduğu şey hakkında doğru bilgiler verdiği ama olup olmamasının zorunlu olmadığını hatta rastlantısal diyecek kadar çoğu zaman rastlanılmayacak bir şey olduğunu söylemektedir. Bu konunun anlaşılması için; bir adamın ağaç dikmek için kazdığı çukurda hazine bulması bir örnektir.²⁴⁴ Ağaç dikmek için çukur kazan bu adam hazine bulmak için çukur kazmamıştır, ağaç dikmek için çukur kazmıştır. Onun hazine bulması rastlantısal bir şey olduğu için, bu örnek ilineğin rastlantısal olduğuna dairdir.

Yukarıda bahsettiğimiz üzere varlığın kategorileri vardır. Bu kategoriler bazen tözü bazen ise ilineği ifade eder. Bu kategoriler on tane ve hepsi farklı farklıdır. Hepsi ilineği oluşturur mu? İlinek diye mi ifade edilir? Cevher, öz ya da töz olarak isimlendirdiğimiz ilk kategori hariç diğerleri tözün herhangi bir özelliğini ifade edip, töz üzerinden hayat buldukları için ilinek olarak isimlendiririz²⁴⁵. Mesela nicelik bir tözün sayısal özelliğini ya da miktarını belirtir. Bir töz üzerinde birden çok ilinek olabilir

²⁴² Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 1051a 15

²⁴³ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 1018b 20

²⁴⁴ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 1025a 15

²⁴⁵ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 1025a 20

ve ifade edilebilir. Mesela “beyaz müzisyen bir insan” ifadesinde, insan müzisyenliğin ve beyazlığın tözüdür. Beyaz müzisyen dersek burada da ilineğin ilineği olmuş olur.²⁴⁶

Aristoteles’e göre ilineksel açılarından baktığımızda parça ve yarım olan, oluş halinde olan her şey bütün ve tamamlanmış olandan önce gelmektedir. Bunun nedeni, bir parçanın bütün olmadan da var olabilmesidir ancak bütün, parça olmadan tamamlanamaz. Nitekim ilinek, tanım yaparken özden önce gelir. Örneğin; bir insanı tanımlarken ‘müzisyen insan’ deriz. ‘Müzisyen’ ifadesi olmadan da insanı tanımlayabiliriz ama bu ilineksel özellik, insanın tanımında belirleyici bir rol oynar.²⁴⁷ Aynı şekilde kategorilerde de ilineksel özellikler olduğu için bizim bu ifademiz yerinde bir söz olacaktır. Kategorilerde bir varlığı tanımlarken belirleyici rol oynamaktadırlar.

Aristoteles ilineğin bir bilimi olmadığından bahseder. Ona göre zorunlu olan varlıkların mesela bir tözün bilimi ya da çoğunlukla olan şeylerin bir bilimi vardır. Çünkü tahmin edilebilirler ve neden-sonuç ilişkileri vardır. İlinek ne zorunlu olarak vardır ne de çoğunlukla olandır. Onun hangi durumlarda ortaya çıkacağını tahmin etmek güçtür. O daha çok rastlantısaldır.²⁴⁸

Sofistler ilineksel olanları kullanarak tartışmalar yaparlar. Aristoteles’e göre onların yaptıkları kelime oyunudur. Bu kelime oyunlarını öz bir varlıkla yapamazlar. Platon Sofist²⁴⁹ adlı eserinin konusunun var olmayanla ilgili olduğunu söylerken ilinekselliği kastetmiştir.²⁵⁰

Aristoteles, Platon’un “Sofistik vaktini yoklukla geçirir”²⁵¹ sözü ile sofistlerin meşgul oldukları konunun ne daima var olan ne de çoğunlukla var olan bir alan olan ilinektir, ilineğin özel bir konusu, vakti, zamanı ve belli bir rutini olmadığından söz eder.

Bazı ilinekler ise sanki o şey için oluşmuş gibi ortamına uyum sağlayıp devam edebiliyor. Bu konuda Aristoteles dişlerin yapısına dair bir örneklendirme yapar. Aslında dişlerin bu şekilde yapı oluşturmaları²⁵² ereksel değil ilinekseldir. İlinek oraya uyum sağlamış ve hayata tutunup yok olmamıştır. Aristoteles, Empedokles’in “insan

²⁴⁶ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 1017a 30

²⁴⁷ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 1018b 35

²⁴⁸ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 1026b

²⁴⁹ Platon, **Sofist**, çev. Mehmet Karasan, 2. Basım, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1967, 225d

²⁵⁰ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 1026b 15

²⁵¹ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 1064b 25

²⁵² “Sözgelişi ön dişler zorunlu olarak keskin ve ısırmaya elverişli büyüyor, azı dişleriye düz, besini çiğnemeye yarayacak biçimde” Aristoteles, **Fizik**, 198b 30

yüzlü öküzlü²⁵³” deyiminden söz ederek, eğer uyum sağlayamayıp kendilerini korumasalardı yok olup gideceklerini ifade eder.²⁵⁴

Aristoteles burada biraz da retorik konusu dâhilinde bahsetmiştir. Özellikle Sofistler hakkında yaptığı eleştirilerden bunu çıkarabiliriz. Platon’un sözü ile de bunu ortaya koymaktadır. “Yokluk” aslında kelime manası ile yok olan kastedilmemiş, tözle ilinek arasındaki ayırmadan hareket edilmiştir. Kendi felsefesine dair yaptığı açıklamalar ise töz ve ilinek üzerindedir. Burada açıklama yaparken varlık felsefesinden retoriğe geçtiği düşüncesindeyiz.

İlineği nasıl tespit edebileceğimizi, onun bir biliminin olup olmadığını ve neden olmadığını üzerinde durduk, bunların yanında töz ve ilinek arasındaki farklara da değindik. İlinek, her ne kadar tözün gölgesinde kalmış gibi görünse de, tözün tanımlanmasında önemli bir rol oynar. Kategorilerin dokuzunun ilineksel özellikler taşıması varlıklar hakkındaki bilgilerin onlar aracılığı ile sunulduğunu gösterir.²⁵⁵ İlinek bir zorunluluk olmayabilir. Varlıklar dünyasına bakıldığında da ilinek ile her şeyin tanımlanabildiğini görürüz.

2.3. Varlık Olarak İnsan ve Doğa

Doğal olarak var olanlar doğaları gereği var olurlar. Var olmaları için madde ve forma ihtiyaç duyarlar. Bunu biz doğada daha çok bileşik yapıda görmekteyiz. Doğal bir şeyin doğasının var olabilmesi için madde ve formu taşıması gerekmektedir. Bunları ise bize doğa verebilir. Aristoteles’e göre doğa her şeyin tözüdür. İnsanın, hayvanın, bitkinin tözü doğadır. Madde olarak, töz olarak asıl bunları görürüz. Çünkü onlar kendi tözlerini kendi içlerinde saklarlar.²⁵⁶

Bu anlamda doğa hakkında Empedokles;

Hiçbir varlığın doğası yoktur.

Var olan sadece karışım ve karışanların ayrılmasıdır.

²⁵³ Konunun daha iyi anlaşılması açısından Empedokles’in bu deyimini açıklayalım; Empedokles’in kozmoloji anlayışına göre evrenin oluşumunda kaotik ve rastgele birleşimler olmuştur. Bu birleşimler sonucunda oluşan varlıklar doğal süreçte uyum sağlayabilenler hayatlarına devam edip evrimsel süreçten geçmişlerdir. Uyum sağlayamayanlar ise doğal seçim sürecinde yok olup gitmişlerdir. Bu “insan yüzlü öküzlü” de kaotik birleşimlerden biri ve uyum sağlayamayıp yok olanlardan olduğu düşünüyor.

²⁵⁴ Aristoteles, **Fizik**, 198b 30

²⁵⁵ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 1065a 20

²⁵⁶ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 1042a 25

Doğa, insanlar tarafından verilen bir addan başka bir şey değildir.²⁵⁷ demektir.

Onun bu sözlerinden Aristoteles, doğanın sadece form ya da sadece madde olmadığından söz eder. Ona göre doğadaki her şey madde ve formun bileşik hali ile mevcuttur. Sadece form zaten mevcut değilken şekilsiz bir madde de doğada bulunamaz.

Aristoteles, varlıkların doğadan meydana geldiğinden bahseder. İnsanlar hayvanlar ve bitkiler bunun içerisine girer. Bir de bunların kendi doğaları vardır ki, kendi doğalarından ancak kendilerine benzer olanlar var olur. Yani insandan insan, katırdan katır var olur. İnsanın oluşması için spermataya gerek vardır. Sperma burada kuvve olarak bulunur. O olmadan insan olamaz. Spermadan oluşan şeye sperma demiyoruz insan diyoruz, oluştuğu şeyin adını veriyoruz.²⁵⁸

Doğada hiçbir şey rastlantısal, gelişi güzel ya da tıpa tıp aynı sonuç doğurmuyor. Genelde beklenen bir sonuç ortaya çıkıyor. Bir tohumdan bir ağaç çıkıyor, bodur ya da uzun ama mutlaka bir ağaç çıkıyor. Aynı ağaç çıkmıyor, tıpatıp aynısı çıkmıyor ya da bir elma tohumundan bir armut ağacı bir erik ağacı da çıkmıyor. Aynı cins ağaç çıkıyor.²⁵⁹

Aristoteles, Phaidon'un doğada var olanlarda biçim ve madde olmak üzere iki kısmın mevcut olduğu düşüncesinde olduğundan bahseder. Madde var olmak istese bile bir form edinmeden varlık olarak ortaya çıkamaz. Bir form edinmiş olduğunu düşünsek de yine ihtiyacı olduğu bir şey vardır ki o da devindirici olan etken formdur.²⁶⁰

Aristoteles bir nesnenin ya kendi kendine devineceğini ya da bir devindirici olan başka bir varlık tarafından devindirileceğini söylemektedir. Bu devinimi sağlayan Empedokles'e göre Dostluk ve Kin iken Anaksagoras'a göre Us'tur. Us duraduran her şeyi büyük bir devinme ile hareket ettirir ve birbirinden ayırır. Dostluk çok şeyden bir şey elde ederken Kin ise bir şeyi parçalayarak birçok şey oluşturur.²⁶¹ Bunu Empedokles şöyle anlatmıştır;

BİR, ÇOK 'tan doğmayı nasıl öğrendiyse

²⁵⁷ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 1015a

²⁵⁸ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 1032a 25; 1034b 5

²⁵⁹ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 1032b 20

²⁶⁰ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 1080a 5

²⁶¹ Aristoteles, **Fizik**, 249b 25

Yine BİR bölününce, ÇOK nasıl kendini tamamlıyorsa,
 İşte (nesnelere) tam böyle oluşurlar ve zaman onlar için bir
 engel değil.
 Nasıl onların sürekli nitelik değiştirmesini hiçbir durak
 kesmiyorsa,
 o şekilde çember içinde hep devinimsiz kalıyorlar.²⁶²

Doğa devinimdir. Aslında filozofların görüşlerinden de anlaşılması gereken budur. Aristoteles filozofların düşüncelerindeki devinim olmadan önceki durağanlık döneminden ve Empedokles'in dostluk ve kinin ayrı ayrı devinimlerini yaparken arada oluşan bir durağanlık döneminden bahsetmektedir. Bu durağanlık dönemi neden vardır? Bu sorunun cevabını bulamaması ve neden şimdi değil de o zaman bu durağanlığın olduğunu sorgulaması üzerine, bu sorunun onların düşüncelerinin çıkmazı olduğunu söyler.²⁶³

Biz bu devinime doğada nasıl şahit oluyoruz? Aristoteles'e göre doğa olağan üstü bir düzen içerisindedir. Bu doğada göze çarpan, eğreti duran bir şey göremeyiz. Çünkü doğa her şeyi bir düzen içerisinde hareket ettirir. Kendi kendine hareket eden onca şeyin birbirine çarpıp çarpmaması elbette ki bir düzen gerektirir. Biz buna ateşin hareketinin yukarı doğru, toprağın, suyun hareketinin aşağı yönlü olmasını da örnek gösterebiliriz. Aristoteles'in bahsettiği üzere Herakleitos, diğer filozoflar gibi her şeyin devindiğini ama bu devinmenin bizim algılarımızın anlayacağı, algılayacağı biçimde olmadığını söyler.²⁶⁴

İnsan, Aristoteles için özel bir varlıktır. Ona göre insanda hiçbir canlıda olmayan akıl ve düşünme yetisi vardır. Çoğu varlıklar yaşamlarını bir alışkanlık ile doğaya uyum sağlayarak yaşasa da insan doğayı kullanabilmeyi akıl etmiştir. En basitinden su içmek istediğinde hayvanlar gibi eğilip içmek yerine bir kap yapmış ve onunla ihtiyacını gidermiştir.²⁶⁵

---

²⁶² Aristoteles, **Fizik**, 250a

²⁶³ Aristoteles, **Fizik**, 251a 30

²⁶⁴ Aristoteles, **Fizik**, 253b 30

²⁶⁵ Aristoteles, **Politika**, çev. Furkan Akdemir, 6.Baskı, Say Yayınları, İstanbul, 2022, 1332a

Aristoteles'e göre, insanın erdemli ve mutlu yaşaması için üç şeye ihtiyaç duyar; akıl, alışkanlıklar ve eğitim. İnsan akıl yolu ile doğruyu ve yararlı olan şeyi bulabilir. Alışkanlık kazanarak uyum sağlar ve benimserse hayatı belirlemiş olduğu rutinde daha huzurlu geçer. Eğitim ise onun eksik kalan yönlerini tamamlar. İnsan öğrenen bir varlıktır. Bilgi edindikçe mutlu olur.²⁶⁶

Aristoteles insan için politik bir varlık olduğundan söz eder.²⁶⁷ Bu da insanı toplumla beraber yaşamaya yönlendirir. İnsan yalnız kalabilen ve hayatını devam ettirebilen bir varlık değildir. Onun bir ruhu, aklı ve duyguları vardır. Bu saydıklarımızın hepsine ihtiyacı vardır ve insan bunları karşılamak ister. Aristoteles, bir devlet kurulurken toprak parçasına ihtiyaç vardır ve insanlar bu toprak parçasında kurulacak olan kentin insan doğasına uygun elverişli bir yerde olmasının dahi insanın mutluluğu için önemli olacağını düşünür.²⁶⁸

Bu konuda yukarıda bahsettiğimiz konuların sonucu ile karşılaşmaktayız. Bir varlık için tözünden, madde ve formundan, deviniminden ve fiil-kuvvesinden bahsedilebilir. Böylece varlık için tüm bunlar bir arada olunca onu bizim doğada görebileceğimiz şekle getirmiş oluruz. Aristoteles tüm bu birleşmeyi maddi temeller ile destekler iken diğer filozofların açıklamalarında bu birleşmenin başka bir kuvvete ihtiyaç duymaktadır. Aristoteles'in varlık felsefesi gelişmiş bir düzenlilik içinde işlemektedir.

Töz ve form ile insan ve doğa konularını birbirleri ile bağlantılıdır. Doğa için madde ve formdan başka bir de devinime ihtiyaç vardır. Peki, Aristoteles için bilgi nedir? Bilgi nasıl elde edilir? Bilginin kaynağı var mıdır? Bilgiyi elde eden insan bilge midir?

3. Bilgi

Aristoteles'in Metafizik kitabının ilk cümlesi "Bütün insanlar, doğal olarak bilmek isterler."²⁶⁹dir. Yani insan bilmek ister, bilmek için de duyularını kullanırlar. Aristoteles'e göre duyular hayvanlarda da mevcut ama insanlar gibi duyulardan elde

²⁶⁶ Aristoteles, **Politika**, 1332a

²⁶⁷ Aristoteles, **Politika**, 1253a

²⁶⁸ Aristoteles, **Politika**, 1253a

²⁶⁹ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 980a

ettikleri veriyi bilgiye dönüştüremezler²⁷⁰. İnsanlar için bilgi, duyularla alınan verilerin deney, gözlem ve akıl yoluyla doğrulanarak kesinleşmiş gerçekler haline gelmesidir.

Bilim ise bu gerçeklerin belli bir sistem ve yöntem kullanarak disiplin haline getirilmesidir. Bilim doğrudan ya da dolaylı olarak deney-gözlem ile birliktedir. Aristoteles'e göre bilimin ilk aşaması duyular ve duyulardan alınan zevktir. Ona göre, duyulardan elde edilen bilgiler doğrudan kabul edilmiyor. Deney-gözlem ve aklın kontrolünden geçiyor. Aristoteles de bilgi ve bilimin deney- gözlem ve akıl ile beraber elde edileceğini düşünmektedir.²⁷¹

Bilim ile elde edilen bilgiler herkes için değişen şeyler değildir. Bu bilgiler genel olarak var olan ve herkes için aynı şeylerdir. Değişken değildirler. Bunun için daha sonraki nesillere aktarılabilir ve o konudaki çalışmalar en son kabul edilen bilgi üzerine devam eder.

Bilimin konusu genelde o alanın biliminden önce de vardır. Fizik biliminin konularından yer çekimi, fizik bilimi kurulmadan önce de vardı ama incelenip, kanıtlar ile desteklenerek bir bilimin konusu haline gelmiştir. Bilim kurulduktan sonra konusunun değişmesi söz konusu değildir. Daha sonra o alana dair yeni gelişmeler bilime katılmış olabilir. Bu durum ise o konunun daha da derinlemesine incelenmesine sebep olur. Yine fizik bilimindeki yer çekimi konusunu bilim ele aldıktan sonra yer çekimi her yerde aranır olmuş ve uzayda yer çekiminin olmadığı keşfedilmiştir²⁷². Bu da yeni gelişmeye bir örnektir. Bilim ve bilgi konusundan, ne anlama geldiklerinden, genel-geçer olup olmadıklarından ve duyulardan elde ettiğimizden bahsettik.

3.1. Bilginin İmkânı

Bilgi gerçekten elde edilebilir mi? Doğru bilgi var mıdır? Yoksa her şey bir aldatmacadan mı ibarettir? Bilgini gerçekliğini nasıl anlarız? Bunlar gibi soruların cevabı niteliğinde bir konu olan bilginin imkânı; bilginin gerçekliği, onu elde etme yöntemleri ve bilimin onu sistemleştirmesini inceler.

İnsanların günlük yaşantılarındaki deneme-yanılma, deney-gözlem ve toplumdan öğrenilerek elde edilen bilgiler olduğu gibi bir de deney-gözlem, hipotez oluşturma, test etme, teori oluşturma gibi birçok süreçten geçerek elde edilen bilgiler de

²⁷⁰ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 980b

²⁷¹ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 981a 15-981b 7

²⁷² Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 981b 15

vardır. Bizim çalışmamıza giren ikinci olarak bahsettiğimiz bilgidir ki bu bilgi türü bilimsel bilgidir.²⁷³

Aristoteles bilimsel bilgi hakkında filozofların ikiye ayrıldığından bahseder fakat filozofların isimlerini vermez. Aristoteles filozoflardan bazılarının bilimsel bilginin olmadığını, bunun sebebinin de ilk ilkeleri bilmek gerektiğini savunduklarından bahseder. Diğer bir kesim ise bilimsel bilginin olduğunu ama bu bilginin ispat ile kanıtlanması gerektiğini söylerler. Aristoteles'e göre ispat konusunu savunanların zorluklarla karşılaşmaları muhtemeldir. İspat için ilk ilkelere gitmek gerekir. Eğer ki ilk ilkeler bilinemezse o zaman ondan sonra ispat edilmesi gerekenlerde bilinemez ve bu bilinmezlik sonsuza kadar gider. Bir diğer zorlukları şudur ki; ilk ilkelere ulaştıkları ilkeler ispat ile kanıtlanmaya elverişli değil ise yine bilinemez olarak kalır. İlk ilkeleri bildiğini söyleyenler öncülleri sağlam kurmaları gerekmektedir. Bunun harici ancak farz etmek ile kalırlar.²⁷⁴

Aristoteles ise bu ispat yöntemi harici daha elverişli ve bu riskleri taşımayan başka bir yöntemin kullanılmasının daha yerinde olacağını düşünür. Tümevarım ile bir konu hakkında genel bilgilere ulaşabiliriz. Tümdengelimle de ise özele ulaşılır. Buna ilkelerde dâhildir. Aristoteles birçok tümevarım örneklerine Organon'da olduğu gibi Retorik adlı eserinde yer vermiştir.²⁷⁵

Aristoteles, doğa filozoflarından bahsederken onlardan bazılarının duyulur alandaki şeylerin doğru olduklarına dair bir inancı olduğundan bahseder. Bu inancın nedeni düşüncenin duyuma bağlı olmasındandır. Mesela Empedokles insanların fiziksel durumları değiştiğinde düşüncelerinin değişebileceğini şu sözleri ile ifade eder; “Çünkü duyularına kendini gösteren şeylere bağlı olarak insanın zihni gelişir” yine başka bir sözünde; “İnsanların doğaları değiştikçe, zihinlerine daima farklı düşünceler gelir.”²⁷⁶

Bu konuda bir başka filozof olan Parmenides'in görüşünü ise;

Nasıl ki her zaman karışım, yumuşak uzuvları meydana getirirse, insanlarda düşünce de öyle ortaya çıkar. Çünkü insanların tümü ve her bir insanla

²⁷³ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 981a 15

²⁷⁴ Aristoteles, **Organon IV İkinci Analitikler**, çev. Hamdi Ragıp Atademir, 2.Baskı, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1967, ss.9-10

²⁷⁵ Aristoteles, **Retorik**, çev. Furkan Akderin, 3.Baskı, Say Yayınları, Ankara, 2021, 1398b

²⁷⁶ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 1009b 15

ilgili olarak aklın ve insanların uzuvlarının doğası bir ve aynı şeydir. Zira düşünceyi meydana getiren, bedene egemen olan şeydir.²⁷⁷ sözünden anlayabiliriz.

Parmenides burada zihnin gelişmesini bedeninin etkilendiği şeyler ile alakalı olarak gelişmesini ifade etmektedir.

Burada Aristoteles herkesin duyuları farklı şeyler hissedebilir, fakat bunlar madde ve forma ait şeyler değil, ikincil tözlere ait şeyler olsa gerek, mesela niceliksel değişim de farklılık gösterir. Demokritos ise farklı düşüncelere sahip olarak “ya hiçbir şeyin doğru olmadığını ya da en azından hakikatin bize açık olmadığını” düşünmektedir.²⁷⁸

Aristoteles, Demokritos’a katılan başkalarının da olduğundan bahsederek onların da değişimi sebep göstererek, sürekli değişen doğada, doğru bilginin elde edilemeyeceğini savunduklarını ifade eder. Bu düşünce Herakleitosçu filozoflar ve Kratylos’un öğretilerinde geçmektedir. Onların bu düşünceyi ne kadar desteklediklerini gösteren başka bir ifadeleri ise Herakleitos’un aynı nehre iki kez girilemeyeceği düşüncesine karşı Kratylos’un onu kınayarak aynı nehre bir kez bile girilemeyeceğini söylemesidir.²⁷⁹ Bu düşünceleri Aristoteles bir yerde haklı bulmakla birlikte yanlışlıkları olduğunu söyler. Her şey sürekli değişmektedir ama değişirken bazı yanları hala aynı durmaktadır ki biz de bu aynılıktan yola çıkarak doğru bilgiye ulaşabiliriz

Bu araştırmalar sonucunda bilgi elde edildikten sonra bilim onu konu olarak alabilmek için belli aşamalardan geçirir. Aksi halde bu bilgi gündelik bilgiden farkı kalmaz. Bunun içinde deney-gözlemin yanı sıra, hipotez-tez ve teori oluşturma süreçlerinden geçince bilimin bir konusu olur.

Aristoteles filozofların görüşlerine bir yandan haklılık vermesinin sebebi her şey değişir, oluş ve yok oluş halindedir. Bu değişimin yanından değişen şeylerin değişmeyen yanları da vardır. Aynı zamanda değişen şey önceki halinden izler taşır. İşte doğru bilgi aynı kalan yanlardan ve bu izlerden elde edilir.

²⁷⁷ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 1009b 25

²⁷⁸ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 1009b 10

²⁷⁹ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 1010a 5-10

Aristoteles doğru bilginin elde edilemeyeceğini savunan filozofların düşünceleri alenen ortaya atmalarını eleştirmektedir. Çünkü ona göre bu durum araştırma, doğru bilgiyi elde etmeye girişecek kişileri engellemektedir.

3.2. Bilginin Kaynağı

Bilginin ne olduğundan ve ulaşılabilir olup olmadığından bahsetmiştik. Bilgi elde edilebilir ama nasıl? Aslında bu konuya yukarıda giriş yapmıştık. İnsanlar bir araştırma yaparken araştırmaya, bilgiyi elde etmeye merak ederek başlamışlar ve ona ulaşmak için de kendi bildiklerinden başlamışlardır. Aristoteles'e göre insanlar bilgiyi elde etmek için bilinenden bilinmeyene doğru gider. Bu insanın araştırmasını ve anlama kabiliyetini artırır.²⁸⁰

Aristoteles, Platon'un insanın iki türlü bilgisi üzerine yaptığı açıklamalardan söz eder. Bunları "genel olarak bilinen bilgi" ve "insanın elde ettiği bilgi" olarak ifade eder. Platon'un ve Aristoteles'in de ifade ettiği gibi insan en iyi bildiğinden araştırmaya başlamalıdır. Platon araştırma yaparken de ahlaklılığı elden bırakmamak, adil ve güzel olanı tercih etmek gerektiğinden de bahseder.²⁸¹

Bizim bilinenden yola çıkmamız bileşik olanlara ulaşmamızı sağlar. Doğadaki çoğu şey bileşik yapıdadır. Biz de ilk etapta bileşik olana ulaşırız. Yine bildiğimiz şeyi parçalarına ayırarak ilkelerine ulaşırız. O ilkelerden farklı şeylere ulaşırız. Eğer zaten ilkelere ulaşmışsak temele varmışız demektir. Oradan istediğimiz bilgiye doğru ilerlemeliyiz. Yani tümellerden tikellere, tikellerden tümellere, ad²⁸²lardan kavramlara,²⁸³ kavramlardan da adlara ulaşırız. Bizim bilgimiz bir iken çokluğa ulaşırız. Aslında Aristoteles'in hem bilgi edinmede ve araştırmada hem de kanıtlamada kullanmış olduğu tümdengelim ve tümevarım metotlarına ulaşmış oluruz. Tümevarım ve tümdengelim yöntemleri de bizim araştırmamızı ve bilgi edinmemizi sağlar.²⁸⁴

Aristoteles'e göre bilgiye ulaşma araçlarımızdan bir tanesi de duyarımızdır.²⁸⁵ Duyularımız ile bizler çevremizdeki şeyleri algılarız. Algılarımıza girenler bizde tecrübe ve deney-gözlem olarak kalır. Bunun bilgiye dönüşümünden yukarıda

²⁸⁰ Aristoteles, **Nikomakhos'a Etik**, 1095b

²⁸¹ Aristoteles, **Nikomakhos'a Etik**, 1095b

²⁸² Aristoteles'e göre ad, zamanla ilgisi olmaksızın uyulaşımli bir mânası olan ve hiçbir bölümünün, ayrı ayrı alındığı zaman, hiçbir mânası olmıyan bir sadadır. Aristoteles, **Organon II Önerme**, s.8

²⁸³ Kavram, bir objenin zihindeki karşılığıdır. S.1109

²⁸⁴ Aristoteles, **Organon IV**, ss.49-50; Aristoteles, **Nikomakhos'a Etik**, 1139b 30

²⁸⁵ Aristoteles, **Organon IV**, s.49

bahsetmiştik. Algılarımız olmayanı değil, var olanı algılar. Var olanı ise bilgiye dönüştürebiliriz. Bu çerçevede Aristoteles Protagoras'ın "insan her şeyin ölçüsüdür" anlayışından söz eder. Çünkü onda duyum ve bilgi vardır ve her şeyin ölçüsüne bunlarla sahip oluruz. Aristoteles, insanın duyum ve bilgi sahibi olması onu her şeyin ölçüsü yapar derken, Protagoras'ın da insanın her şeyin ölçüsü olarak görmesinin altında yatan nedenin bu olduğu görüşündedir.²⁸⁶

Aristoteles'e göre duyum ve deneyimlerden elde edilen veriyi bilgi haline dönüştürecek olan şey akıldır. Akıl, elde edilen verileri soyutlayarak ve analiz ederek bilgi haline getirmektedir. Burada Aristoteles bilginin hem deneyim hem rasyonel kaynağından bahsetmektedir. Duyum ve deneyim ile elde edilen bilgilerin kaynağı doğadır. Akıl zaten insanda mevcuttur. Bu bilgilerin yanında Hesiodos'un sözüne yer vermek yerinde bir hareket olacaktır. Hesiodos; "Her şeyi kendi anlayan iyidir, doğruyla ikna edilen de iyidir, hem kendi anlamayıp hem de başkasını dinlemeyen boş insandır."²⁸⁷ demektedir. Bu söz ile anlıyoruz ki; insanın bilgiyi kendisinin elde etmesi onun anlayışını kuvvetlendirir. Eğer kendisi bilgi elde edemiyor ise edinilen doğru bilgi ile hareket etmelidir. Eğer her ikisini de yapmıyorsa "boş insan" ile anladığımız faydasız insandır. Biz burada Aristoteles'in düşüncesini Hesiodos'a yakın olduğunu anlıyoruz.

Aristoteles akıl ve duyumlara başka konularda da yer vermiştir. Özellikle erdem ve algı konusunda bu bahisler geçmektedir. Aslında duyum, deneyim, algı, akıl ve erdem birbirleri ile bağlantılı haldedir.

Doğada olan her şeyi biz algılarımız sayesinde duyularız. Bazı filozofların dediği gibi duyularına göre insanın zihni gelişir. Çünkü insanın muhatap olduğu duyu organları vesilesiyle algıladıkları şeyler artar. Bu da bizim zihnimizin gelişmesini sağlar. Erdem ise akıl olduğu müddetçe vardır. İleride yer alacağı üzere akıllı insana daima hürmet edilir, akıllı insan, akıldan pay almış olan insan nasıl konuşacağına nasıl davranacağına büyük bir titizlikle karar verir.

Aristoteles ve onunla aynı görüşü taşıyan filozoflara göre, bilginin ilk kaynağı duyular ile elde edilen duyumlardır. Duyumlar sonucunda akıl sahibi varlık olan insan aklını kullanarak deney ve gözleme başvurur. Böylece bilimsel bilgi ortaya çıkar.

²⁸⁶ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 1053b

²⁸⁷ Aristoteles, **Nikomakhos'a Etik**, 1095b 10

3.3. Bilginin Sınıflandırılması

Bilgi için bilinen şeyin ilkelerine gitmemiz gerektiğinden bahsetmiştik. Bilim konusunda da Aristoteles aynı şeyi yapar. Aristoteles, her bilimin ilkeleri olduğunu ve bu ilkelerin de deneme yolu ile bulunabileceğinden bahseder. Bu ilkelere örnek olarak astronomi bilimini örnek göstererek bilime ait olan ilkeleri astronomik denemeler ile elde ettiğimizden söz eder. Burada ilk önce astronomiye ait bulgular bulunmuş sonra onun denemeleri yapılmış ve bir astronomi bilimi ortaya çıkmıştır.²⁸⁸

Aristoteles, deneysel bilginin biz insanlarda bulunduğu gibi hayvanlarda da bulunduğunu ama onların bu bilgiyi hayatlarını devam ettirmek için kullandıklarından bahseder. İnsanlar ise deneysel bilgiden bilimi elde eder. Polos²⁸⁹ ise bu konuda “ deney, sanatı; deneyimsizlik ise rastlantıyı yaratmıştır.” demektedir²⁹⁰. Aslında Polos’un bu sözü geçmiş filozofların rastlantıya fikirlerinde neden yer verdiğini göstermektedir. Geçmiş filozoflar deney ve gözlem yapmadığından ya da istediği sonuca deney ile ulaşamadığında rastlantı, talih gibi belli bir dayanağı olmayan şeyler ile açıklama yapmışlardır.

Aristoteles bilimler konusuna dört neden ve ilkeler üzerinden devam eder. Bu ilkeleri genellersek ana bilimler ortaya çıkar. Dört neden; formel neden, maddi neden, hareket ettirici neden ve ereksel nedendir. İlkeler konusunda ise her varlığın ayrı ilkesi vardır. Aristoteles’e göre, bilimler hangi varlıkla ilgilenecekse o ilkeler ile ilgilenmelidirler. Bir de bu bilimler içinde diğer bilimlerden daha üstün bir bilim vardır ki, o bilim ilk ilkeleri kendine konu edinen bilimdir. Aristoteles bilimleri Pratik, Teorik²⁹¹ ve Poetik²⁹² bilimler olmak üzere üçe ayırmıştır. Eylemle ilgili bilgiler anlamında Pratik bilimler olan; etik, politika, ekonomi olduğu görülür. Bu bilimler insanlar için en iyi yaşamı hedeflerler. Aristoteles, Sokrates’in etik bilimini cesaret gerektiren bir bilim olarak düşündüğünü ifade eder.²⁹³ Poetik bilimler ise ürün veren bir bilimdir. Bu ürün bazen bir bina bazen bir şiir bazen bir şarkıdır. Yani bu bilimi işleyen

²⁸⁸ Aristoteles, **Organon III Birinci Analitikler**, çev. Hamdi Ragıp Atademir, 2.Baskı, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1966, s.91

²⁸⁹ Aristoteles’in metafizik adlı eserinde Polos olarak geçmektedir. Zannımızca Philolaos’tur.

²⁹⁰ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 981a 5

²⁹¹ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 982a

²⁹² Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 982b 15

²⁹³ Aristoteles, **Nikomakhos’a Etik**, 1116b 5

kişi kesinlikle sonucunda elinde bir şey geçer. Poetik bilimlere ise; retorik, müzik, mimarlık alanlarını örnek verebiliriz. Diğer bir bilim sınıfı ise Teorik bilimlerdir.²⁹⁴

Aristoteles bilimlerin sınıflandırılmasına ilkelerin bu bilimlerde nerede olduğuna bakarak karar vermiştir. Pratik bilimlerde ilke eylemi yapıda bulunmakta iken, Poetik bilimlerde ise ilke meydana getirilen, üretilen şeydedir. Teorik bilimler ise hareketin ve sükûnetin kendinde bulunduğu tözleri incelemektedir. En çok teorik bilimlere önem veren Aristoteles, bu bilimler içinde Fizik bilimini çok daha farklı bir yere koymaktadır.²⁹⁵

Aristoteles teorik bilimlerin içerisinde üç bilimden bahseder. Bir tanesinden yukarıda bahsetmiştik ki bu Fizik bilimidir. Fizik, “bağımsız bir varlığa sahip olan, ancak hareketsiz olmayan varlıkları” incelemektedir. İncelediği varlığı madde ile beraber alır. Bu anlamda doğadaki hemen hemen her şey fiziğin alanına girer. Ruh, maddeden ayrı düşünülemediği için o da Fizik biliminin ilgi alanına girmektedir. Başka teorik bir bilim olan Matematik bilimi ise hareketsiz olan ama bir madde ile beraber olan varlıkları incelemektedir.²⁹⁶ Aristoteles bir diğer bilim olan Metafizikten Teoloji bilimi olarak bahseder. Teoloji bilimi ise ilk ilkeleri, ilk nedenleri konu edinir. Bu ilk nedenler ve ilk ilkeler maddeden bağımsız ve hareketsizdirler. İlkelerde aynı zamanda bir tanrısallık vardır. O yüzden Aristoteles der ki, “Böylece eğer teoretik bilimler en çok aranması gereken bilimlerse, Teoloji de en çok arzu edilmesi gereken teorik bilimdir.”²⁹⁷ Bu sözü ile Aristoteles’in bir yerde Teoloji dediği başka bir yerde ise İlk Felsefe dediği bu bilimi fazlaca önemsemektedir. Bu bilim varlığı ele almanın yanında hem onun özünü hem de özüne dair nitelikleri ele almaktadır.²⁹⁸

Matematik bilimleri konusunda Aristippos (MÖ 435-356) matematik bilimini küçümsemektedir. Aristoteles bunun nedenin ise Matematik biliminin bir varlık, olay, durum hakkında onun iyi ya da kötü olduğuna dair bir yorum yapmaması olduğunu ifade eder. Matematik biliminin inceleme alanında hareketsiz varlıklar vardır. Onlarda ilke ve iyilik idesi bulunmaz.²⁹⁹

²⁹⁴ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 982b 15; çevirmenin açıklamalarından faydalanılmıştır.

²⁹⁵ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 1025b 20

²⁹⁶ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 1026a 5

²⁹⁷ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 1026a 20

²⁹⁸ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 1026a 30

²⁹⁹ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 996a 25

Aristoteles matematik bilimlerine önem verirken bazı filozofların matematik bilimini, onu alanının olmadığı yerlerde, idealarda kullanan Platon ve Platoncuları eleştirir. Onların matematiği yerinde kullanmayıp felsefeye dâhil etmelerini doğru bulmaz.³⁰⁰

Aristoteles'e göre ezeli ve ebedi hareket yapan gezegenleri inceleyen astronomi biliminin konusu bir töz olmaktadır. Çünkü onları harekete geçiren ilk hareket ettiricinin ezeli-ebedi olduğu düşünülür. Bu hareketlerin kaç tane olduğunu tespit etme görevini zamanın matematikçilerinden Eudokses ve Kalippos (MÖ 370-300) üstlenmiştir.³⁰¹

Aristoteles bilimleri neden ve ilkeler çerçevesinde üç kısma ayırarak sınıflandırmıştır. Bu sınıflandırmada asıl rol, ilkenin bilimlerde nerede bulunduğu. Pratik, Poetik ve Teorik bilimler olarak bilimleri sınıflandırmıştır. Teorik bilimler sadece bilgi verirken, Poetik bilimlerde bilginin hedefi ürün vermektir ve Pratik bilimlerde ise bilgi eyleme dönüşmüştür.

3.4. Bilgelik

Aristoteles bilimleri üçe ayırmıştı. Bunlar; teorik bilim, pratik bilim ve poetik bilimdir. Bilgelik konusu ile teorik bilim konusu beraber ele alınması gereken bir konudur ki, Aristoteles'te öyle yapmıştır. Teorik bilim ile bilgelik konusunu özdeşleştirmiştir. Bilgeliğin teorik bilimin yanı sıra pratik bilim ile de bağlantılı olduğunu söyleyebiliriz. Yani insan bilge olmak istiyor ise teorik bilimin yanında pratik bilimde de yetkin olabilecek kadar akli başında olması gerekmektedir.³⁰² Böylece bilge olan insan bilgiyi eyleme dönüştürerek Pratik bilimlerde de yetkin olur.

Cevizci'ye göre bilgeliğin “dünyaya, kendisine, yaşama ve yaşamın nihai ve en yüksek amaçlarına ilişkin olarak sağlam bir kavrayışa sahip bulunmasını; eylemlerinde bilginin belirleyici bir rol oynamasını öngören bir erdem”³⁰³ olduğu şeklindedir. Aristoteles ise bilgeliği “evrendeki en önemli şeyler hakkında bilgi sahibi olmak”³⁰⁴ şeklinde tanımlamış, başka bir yerde ise en önemli bilimin teorik bilim olduğunu ifade ederek bir yerde bize bu birlikteliği anlatmak istemiştir.

³⁰⁰ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 992b

³⁰¹ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 1073b

³⁰² Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 982a 20

³⁰³ Ahmet Cevizci, **Felsefe Sözlüğü**, s.100

³⁰⁴ Aristoteles, **Nikomakhos'a Etik**, 1141b

Bilge bir insan, hayatta ne ile mutlu olunabileceğini bilen bir insandır. Ona göre mutluluk para, sağlık ve şöhrette değil bilgidedir. İnsanda bilgi olursa hayatını nasıl kolaylaştıracağına farkına varır. Bilgi sahibi insan akli başında, düşünmeyi bilen ölçülü bir insan demektir. Aristoteles'e göre bilgelik ile akli başında olmak aynı şey değildir. Bilge olan bir insan akli başında olmayabilir. Nedir bu akli başında olmak? Akli başında bir insan çok güngörmüş, geçirmiş dediğimiz tecrübeli insandır. Akli başında olmak kendisi ile ilgili herhangi bir konuda ayrıntılı düşünerek karar vermektir. Tecrübe için birçok yaşanmışlık ve zaman gerekir. Genç yaşta bilge olan biri için belki de akli başında olmasından bahsedilemeyebilir. Çünkü tecrübe zaman ister. Ayrıca bilge insan birçok konuda belki Tanrı ve gezegenler konusunda, gerçek hayatla ilgili olmayan konularda bilgi sahibidir ama kendisi ile ilgili her konuda ayrıntılı düşünmeyebilir.³⁰⁵

Aristoteles, Alkidemos'ın (MÖ 400-320) "Akıllılara herkes saygı gösterir."³⁰⁶ sözünü bu konuda yerinde bir söz olarak bulur. Çünkü akıllı insan saygı görmek için yerinde hareket eder. Saygı görmediği yerde bulunmaz. Onun için saygınlıkta önemlidir. İnsanlar akıllı bir insan gördükleri zaman ona karşı ayrı bir saygı gösterirler. Bu kişinin aynı milletten ya da aynı memleketten olması fark etmez. Tarihte bunun örneklerini görüyoruz. Aristoteles de bu örnekleri bizlere sunmaktadır.

Paroslular kaba konuşmalarına rağmen Arkhilokhos'a saygı duydular, Khioslular vatandaşları olmamasına rağmen Homeros'a, Mytileneliler kadın olmasına rağmen Sappho'ya saygı duydular, Lakedaimonialılar edebiyatla en az ilgilenen insanlar olmalarına rağmen Khilon'u meclis üyesi yaptılar, İtalya'daki Yunanlılar Pythagoras'a saygı duydular, Lampsakoslular yabancı olan Anaksagoras için cenaze töreni düzenlediler.³⁰⁷

Aristoteles; Anaksagoras, Thales ve onlar gibi bilge kişilerin; kendi gündelik hayatları için değil, tamamen insanlık yararına, anlaşılması ve bilinmesi güç bilimlerle uğraşıp, fayda sağladıkları için toplumun saygınlığını kazandıklarından söz eder. Bu insanlar bilgedir. Onların uğraştıkları bilimde tanrısal olan şeyler vardır.³⁰⁸ Bu tanrısal teorik bilimlerde de olduğu için Aristoteles, bu filozofların teorik bilimlerle, ilk neden ve ilkeler ile ilgilendiğini belirtir.

³⁰⁵ Aristoteles, **Nikomakhos'a Etik**, 1140b

³⁰⁶ Aristoteles, **Retorik**, 1398b

³⁰⁷ Aristoteles, **Retorik**, 1398 b

³⁰⁸ Aristoteles, **Nikomakhos'a Etik**, 1141b

Aristoteles idealar öğretisi üzerinden giderek bazı filozofların ilkeleri aramak adına tanımlar ve tümellerle ilgilendiğini ifade ederek, bu filozoflardan bahsetmiştir. Bu zaten bilgelik ile ilgili bir özelliktir. Aristoteles'in bahsettiği filozoflardan Herakleitosçular duyulur şeylerin akış halinde olduğunu iddia eder. Pythagorasçılar da bunu kendi öğretilerine almışlardır. Pythagorasçılar özgün olarak bazı kavramların tanımı ile ilgilenmişlerdir. Doğa filozoflarından olan Demokritos ise sıcaklık ve soğukluğun tanımlarını yaparak bu alanda küçük bir girişimde bulunmuştur. Asıl tümevarımsal konuşmalar ve tanımlar ile ilgili büyük ölçekte katkıda bulunan Sokrates'tir.³⁰⁹

Aristoteles'in bahsetmiş olduğu filozoflar teorik bilimler alanında bilge olan filozoflardır. Sanat alanında bir bilgelikten bahsediyorsak onun sanat konusunda uzman olduğunu anlarız. Aristoteles. Bu konuda örnekler vererek; Phidias (MÖ 490-430) bilge bir taş ustası, Polykleitos (MÖ 480-420) ise bilge bir heykeltıraş olarak anılmakta olduğundan söz eder. Pratik bilimler konusunda bilgelikten bahsedilip bahsedilmeyeceğine Homeros'un Margites³¹⁰ adlı eserinde geçen bir söz ile örnek verir. "Tanrılar ona çiftçilik, zanaatkârlık ya da başka bir bilgelik vermediler."³¹¹ Aristoteles, Homeros'un burada çiftçilik ve zanaatkârlıktan bahsederek pratik bilimlerde de bilgelik bulunduğunu dolaylı olarak ifade ettiğini belirtir.

Şunu da belirtelim ki akli başında olmak bilge olmaktan önemli ve üstün değildir. Akli başında olmak, olgunluk, anlayış kuvveti yaş arttıkça da artan şeylerdir. Bilgelik öyle değildir. "..bilgelik evrendeki en önemli şeyler hakkında bilgi sahibi olmaktır."³¹² Hatta Aristoteles Etik adlı eserinde Sokrates'in erdemlerin akli başında olmak ile birlikte ortaya çıkabileceğini ifade ettiğinden bahseder.³¹³ Erdem sahibi insan akli başında, aklını kullanabilen ve düşünerek hareket eden insan demektir.

Bilge insan bilgi sahibi olduğu gibi o bilgiyi başka insanlara aktararak, bilgiyi eyleme dönüştürerek ve bilgisinden bir şeyler üreterek birçok alana hâkim olur. Aristoteles ve yukarıda bahsettiğimiz filozoflar için akli başında olmak; tecrübeleri ile hareket ederek, hayatındaki her şey için ayrıntılı düşünerek karar verenler için

³⁰⁹ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 1023b 30

³¹⁰ Margites; Homeros'un yazmış olduğu komedi tarzında bir eserdir. Eserin kahramanı olan Margites beceriksiz ve elinden hiçbir iş gelmeyen birisi idi. Aristoteles bu eserden Poetika adlı eserinde de bahseder. Aristoteles, **Poetika**, çev. Ari Çokona- Ömer Aygün, 10.Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2021, 1449a

³¹¹ Aristoteles, **Nikomakhos'a Etik**, 1141a 15

³¹² Aristoteles, **Nikomakhos'a Etik**, 1141b 5

³¹³ Aristoteles, **Nikomakhos'a Etik**, 1145

geçerlidir. Erdem de akıl ile birlikte hareket eder. Erdem sahibi insan akılı başında insandır. O zaman anlıyoruz ki, akılı başındalık, bilgelik ve erdemlilik aynı şeyler değildir.

Burada genel olarak bilgi konusundan söz ettik. Bilgelikten, hangi bilimlerde bilge olunabileceğine, Aristoteles'in bilge diye isimlendirdiği filozoflardan bahsettik. Elbette ki örnek verebileceğimiz bilge kişilerin sayısı çok daha fazladır. Biz yalnızca Aristoteles'in eserlerinde bahsettiği kadarı ile çalışmamızda yer verdik.

Zaman, boşluk, mekân, sonsuzluk ve imkân kavramları hangi konuları içine alır? Bu kavramlar arasındaki bağlantı nedir? Aristoteles için bu kavramlar neden önemlidir? Bu kavramların varlık, oluş gibi diğer konular için önemi nedir?

4. Zaman, Boşluk, Mekân, Sonsuzluk ve İmkân

Aristoteles zaman, boşluk, mekân, sonsuzluk ve mekân kavramlarını kendi felsefi düşüncesinde birbirine bağlantılı olarak ele almıştır. Kavramları birbirine bağlayan şey ise hareket yani devinimdir.³¹⁴ Onun düşüncesini daha iyi anlayabilmek adına devinimden biraz bahsetmemiz gerekmektedir.

Devinim, bir nesnenin bir durumdan başka bir duruma geçmesidir. Aristoteles'e göre devinimi nesnede var olan potansiyelin gün yüzüne çıkıp fiile dökülmesi olarak anlayabiliriz³¹⁵. Aristoteles, devinimin niceliksel, niteliksel, yer değiştirme ve var oluş-yok oluş olarak dört çeşidinden bahseder. Bu değişimler kısaca niceliksel devinimi varlığın büyüüp-küçülmesi ya da artması- azalması; niteliksel devinim varlığın nitelik özelliklerinde değişimin meydana gelmesi bir varlığın sararması ve kararmasını örnek verebiliriz. Yer değiştirme olarak ise bir varlığın hareket etmesi, oluş ve yok oluşsal devinim ise bir tohumdan çiçeğin çıkması, gülün solması gibi oluş ve yok oluşu ifade eden değişimlerdir.³¹⁶

Devinimin gerçekleşmesi için bir devindiriciye ihtiyaç vardır. Aristoteles'e göre, bu devindiricinin kendisi devinmez olmalı, herhangi bir aracı olmadan başka bir nesneyi devindirebilmelidir. Anaksagoras, "US'un etkilenmez ve katışıksız" olduğunu söylemiştir. Bu demek oluyor ki, devinimsizdir çünkü etkilenmiyor; etkilenmemeyi her

³¹⁴ Aristoteles, **Fizik**, 200b 20

³¹⁵ Aristoteles, **Fizik**, 255a 20

³¹⁶ Aristoteles, **Fizik**, 201a 5

açından anlayabiliriz, devinimi olmadığı için devindirir ve katışıksız olduğu için de yönetebilir. Aristoteles Anaksagoras'ın bu düşüncesini doğru bulur.³¹⁷

Devinim hakkında az da olsa çalışmış olanların da bildiği üzere devinimin ilki, yere göre devinimdir. Aristoteles, devinim hakkında görüş beyan edenlerin çoğu ilkeleri devindiriciye yüklediğini ifade eder. Bunun için yere göre devinimi ilk devinim olarak alırlar. Yere göre devinim olması için ayrılma ve birleşmenin olması gerekmektedir. Aristoteles bu devinim için Empedokles' in Kin ve Dostluğu üzerinden örnek verir. Kin ayırırken Dostluk birleştiricidir. Anaksagoras'ın Us'u ise ilk önce ayırır, Demokritos da devinimi ayrılma ile başlatır ki, o devinime sebep olarak boşluğu görür. Bu filozoflardan farklı olarak Platon, kendi kendine devineni, diğer devinen nesnelere ilkesi yaparak devinimin nedenini de “Ruh” olarak görmektedir. Bunun örneği her canlıda görmekteyiz.³¹⁸

Aristoteles'e göre sürekli bir devinimin olduğunu söyleyenler olduğu gibi bunun aksini savunanlar da vardır. Yani biz bazen duruyor da olabiliriz. Bunu içimizden gelerek yaparız. Bu durağanlık küçük evrende varsa büyük evrende de olabilir düşüncesine sahip filozoflar vardır.³¹⁹ Aristoteles onlara katılmamakla birlikte eğer bir durağanlıktan bahsedeceksek bu durağanlığın iki şekilde olabileceğini söyler. Bunlardan ilkinin Anaksagoras'ın Us'unun devinim gerçekleştirilmeden önce her şeyin durağanlık içerisinde olduğu düşüncesidir. Bir diğeri ise Empedokles'in Kin ve Dostluğunun ayırma ve birleştirme aşamaları arasında oluşan durağanlıktır.³²⁰ Empedokles bu düşüncesini mısralarında bahsetmiştir;

BİR, ÇOK 'tan doğmayı nasıl öğrendiyse
Yine BİR bölününce, ÇOK nasıl kendini tamamlıyorsa,
İşte (nesnelere) tam böyle oluşurlar ve zaman onlar için bir
engel değil.
Nasıl onların sürekli nitelik değiştirmesini hiçbir durak
kesmiyorsa,
o şekilde çember içinde hep devinimsiz kalıyorlar.³²¹

Aristoteles doğa filozoflarının yanlış bir düşünce benimsediklerini onlara göre doğadaki her şeyin bir devinim halinde olduğu düşüncesinden bahseder. Aristoteles'e

³¹⁷ Aristoteles, **Fizik**, 256b 25

³¹⁸ Aristoteles, **Fizik**, 265b 20

³¹⁹ Aristoteles, **Fizik**, 252b 25, bu filozofların Anaksimenes, Anaksimandros ve Demokritos olduğu çevirmenin açıklamalarından faydalanılarak belirtilmiştir.

³²⁰ Aristoteles, **Fizik**, 251a 25

³²¹ Aristoteles, **Fizik**, 250a

göre sürekli devinim yalnızca dairesel harekette mevcuttur. Ona göre doğada bulunan devinimlerden ne niteliksel değişimde ne de büyümede bir süreklilikten bahsedilebilir.³²² Aristoteles'in düşüncesine katılmadığı bir diğer filozof ise Melissos'tur. Melissos ise var olan her şeyin devinimsiz ve sonsuz olduğu düşüncesindedir. Aristoteles'e göre bir kurgu yahut sanı bile olsa devinim halindedir. Çünkü sanı duyumsama ile oluşur ve duyumsama da bir devinimdir.³²³

Devinim konusu ile beraber anılan ve birbiri ile anlamlı olan zaman konusuna değinelim. Devinimin gerçekleşmesi zamana mı bağlıdır? Zaman nedir? Zamanın gerçekleşmesi için bir şeye ihtiyacı var mıdır?

4.1. Zaman

Aristoteles, zaman ve devinimi birlikte almaktadır. Çünkü biz zaman ve devinimi beraber algılarız. Devinimsiz bir zaman yoktur. Bazen devinim olmadığında ya da her şeyin bizce yavaş aktığı bir anda zamanın nasıl geçtiği fark edilmez. Zaman olmaz ise devinimi anlamak da güçtür. Devinimin ne kadar sürdüğünü ve aşamalarını anlamamıza yardımcı olur. Bundan dolayı zaman devinimin sayısal bir ölçüsüdür.³²⁴

Aristoteles zamanı "önce ile sonraya göre devinim" şeklinde tanımlar.³²⁵ Burada Aristoteles zamanın düzenleyici özelliğinden faydalanarak bu tanımlı yapmıştır. Bir devinim sürecinin başlangıcı ve sonu olduğunu ifade etmiştir. Böylece ona zamansal bir düzen getirmiştir. Düzenlenen her şey daha anlaşılır olmaktadır.

Zamanın neliği konusunda ise her filozof farklı düşüncelere sahiptir. Bunlardan ilkinden bahsedecek olursak Aristoteles'in onlar "zaman (evren) bütünü devinimidir"³²⁶ şeklinde düşünenler olarak, isimsiz olarak bahsettiği filozof zannımızca Platon'dur. Platon aynı zamanda zamanın evrenin çemberi olduğu görüşünü de savunmaktadır. Platon'a göre zaman evrenin bir parçasıdır ve evrenin döngüsünü ifade etmektedir. Aristoteles bu düşüncenin zayıf olduğunu çünkü zamanın her yerde ve her şeyde olduğunu söylemektedir. Aristoteles'e göre zaman devinim olsa idi onun daha hızlı ve daha yavaş olmasının da olasılık halinde olması gerekirdi. Bu mümkün değil çünkü zaman devinim değildir.³²⁷ Aristoteles için zaman devinimin bir sayacı iken, zaman bir

³²² Aristoteles, **Fizik**, 265a 5; bu düşüncede olan doğa filozoflarına örnek verecek olursak Herakleitos' tan ve Anaxagoras' tan bahsedebiliriz. Çevirmenin açıklamalarından faydalanılmıştır.

³²³ Aristoteles, **Fizik**, 254a 30; Aristoteles, **Ruh Üzerine**, 428b 5

³²⁴ Aristoteles, **Fizik**, 219a 5

³²⁵ Aristoteles, **Fizik**, 219b

³²⁶ Aristoteles, **Fizik**, 218b

³²⁷ Aristoteles, **Fizik**, 218b 15

devinimde olan yavaşlık ve hızlılığı kapsayan bir devinim içinde değildir. Zaman sadece devinimi ölçer bir devinim meydana getirmez.

Bir başka görüş sahipleri ise “zaman gök çemberin kendisi” demektir. Bu görüş için Aristoteles, dairesel hareketin zaman olabileceğinin ama burada çembersel yer değiştirmeden bahsedildiğini söylemektedir. Yer değiştirme çembersel bir yer değiştirmeden parçadır ama aynısı değildir. O zaman yer değiştirme eşittir zaman diyemeyiz. O yüzden burada zamandan bahsetmek güç olur.³²⁸

Aristoteles, zaman hakkında bazı filozofların ona ‘en bilge şey’ derken bazılarının ise ‘en bilgisiz şey’ olarak adlandırdığından bahseder. Ona en bilge şey diyenler, her değişimin onun içinde gerçekleştiğini, oluş ve yok oluşun da onun içinde olduğunu, bu yüzden onun en bilge şey olduğunu söylerler. Bu düşüncede olan filozoflar Simonides (MÖ 556-469) ve Thales’dir. Diğer düşünce sahipleri ise zamanın içine, zaman ilerledikçe unutmaya gerçekleştiği için onu en bilgisiz şey olarak adlandırmışlardır. Bu düşünceye sahip filozof ise Pythagorasçı Paron’dur. (MÖ 365-275)³²⁹ Aristoteles bu iki düşünceye de sahip filozoflara hak veriyor.

Aristoteles, nesnelere bir oluş halinde olduğunu, bu oluşun hareketinin dairesel hareket olduğunu, oluşan nesnelere yer değiştirmeleri dairesel olduğu için dairesel hareket olan zamanla ölçülürler. Aristoteles, bu düşüncede olan bir diğer filozof olarak Platon’u ele alır. Platon’a göre evrenin hareketi daireseldir ve bu dairesellik evrenin öğelerine de yansımaktadır. Aristoteles ise yerin doğrusal hareket ettiğini düşünür.³³⁰

Aristoteles’e göre gökyüzünün hareketi dairesel bir harekettir. Zaman ve devinim birliktedirler ve zaman devinimin ölçüsüdür. Zaman oldukça devinim de olacaktır. Zaman sürekli ise devinim de süreklidir. Filozofların çoğunluğu zamanın doğmuş ya da doğmamış olması açısından bir görüşü benimserken yalnızca bir filozof diğerlerinden farklı bir görüşü benimsemektedir. Diğer filozoflar zamanın doğmamış, oluşmamış olduğunu söylerler. Hatta bu düşünceyi benimseyen Demokritos da doğmamış, oluşmamış fikrini genele yansıtarak nesnelere de doğmamış olduğunu söylemektedir. Platon ise gökyüzünün ezelî olduğunu, zamanın da onunla beraber doğduğu için zamanın da ezelî olduğunu söylemektedir.³³¹

³²⁸ Aristoteles, **Fizik**, 218b 15

³²⁹ Aristoteles, **Fizik**, 222b 15

³³⁰ Aristoteles, **Fizik**, 223b 30

³³¹ Aristoteles, **Fizik**, 251b 15

Aristoteles devinimin ve zamanın oluşmuş olduğunu ileri sürenlere kızmaktadır. Empedokles' in Kin ve Dostluğunun belli bir zaman diliminde aktif olarak rol oynarken yine başka bir zaman diliminde pasif olmasının açıklanamayacak kadar akla yatmadığını söylemektedir. Eğer bir düşüncemiz var ise o doğanın mantık çerçevesinde olmalıdır. Kin ve Dostluk ancak birleştirme ve ayırmanın nedenleri olabilir, nesnelere ilkeleri değil. Aristoteles, Demokritos daha öncelerden yola çıkarak doğruyu söylese de onun her zaman bu doğruyu öne sürmesinin hata olduğunu ifade etmektedir.³³²

Aristoteles bir devinim için devindirenin, devindirilen bir şeyin, devindirilen uzunluğun, ölçünün ve bir de bir sürenin var olması gerektiğinden hesapla bir önerme sunar. Bu önermeye hesapla, devindirenin gücünü yarıya yahut daha da azını hesaba katarsak devinilen uzunluğun belki çok azını belki de hiç devindiremeyecektir. Burada Zenon'un darı savını açıklayarak bu savı çürütür. “..Zenon'un bir darı tanesinin, en küçük tane de olsa, ses çıkardığı yollu savı doğru değil” diyerek, darı tanesi bütün içerisinde olanak halinde mevcuttur. Olanak halinde olduğu için bütün ile hareket eder ve bütünle beraber devindirmesi gereken şeyi (havayı) devindirir.³³³

Aristoteles Zenon'un savlarına konularında yer vermektedir. Zenon'un düşüncelerine zaman konusu içerisinde yer vermemizin sebebi, konunun genelinin devinimden bahsediyor gibi gözükse de aslında devinim ve zamandan bahsediyor olmasındandır. Şimdi Zenon'un dörtlü savını Aristoteles'in nasıl açıkladığını irdeleyelim.

Aristoteles, devinim hakkında Zenon'un akıl yürütmelerinin yanlış olduğundan bahseder. Devinim üzerine Zenon dört sav geliştirmiştir. Bu dört savını da Aristoteles tek tek açıklayarak onların yanlışlığını hem tek konu içerisinde hem de zaman zaman farklı konular içerisinde yeri geldikçe vurgular.³³⁴

Aristoteles, Zenon'un ilk savının devinen nesnenin geçmesi gereken yolun sonuna varmadan yolun yarısına varması gerektiği üzerine olduğundan söz eder. Zenon burada devinimin olmadığından bahseder. Aristoteles sonsuz zamanın sonsuz büyüklük ile ölçülebileceğinden yahut geçilebileceğinden bahseder.³³⁵ İkinci savının ismi ise “Akhilleus” dur. Bu sava göre koşmakta olan en yavaşa en hızlı yetişemez. Çünkü en hızlı olan ilk önce yavaş olanın çıkış noktasına varması gerekecektir. Aristoteles, bu

³³² Aristoteles, **Fizik**, 252a 10

³³³ Aristoteles, **Fizik**, 250a 20

³³⁴ Aristoteles, **Fizik**, 239b 5; 233a 25; s.250a 20

³³⁵ Aristoteles, **Fizik**, 239b 5; 233a 25

savın yanlış olduğunu illaki geçilen bir uzunluk olduğunu ve bunun, aranın kapatıldığı sürece yetişilebilen bir durum olduğunu ifade eder.³³⁶ Üçüncü sav ise; uçan bir okun devinimsizliğidir. Aristoteles ise zamanın bölünemeyen anlardan meydana geldiğini düşündüğü için Zenon, burada da hatalı bir çıkarım yaparak hareketsizlik oluştuğunu düşünür.³³⁷

Dördüncü sav ise pistteki üç cisimden bahseder. Aristoteles bu savı şu şekilde açıklar; A öbeği durağan B öbeği A ile aynı ve ortadan başlarlar. C ise sondan başlar ve hızları aynıdır. Karşılaştıkları sırada ise C tüm B leri geçerken B yalnızca A ların yarısını geçtiği için Zenon yarı zamanın iki misli zamana eşit olduğunu söyler. Aristoteles bunun ise onların bölünemez olduğunu gösterdiği için aynı hataya düştüğünü söyler.³³⁸

Aristoteles'e göre zaman hareketin ölçüsüdür. O, zamanın da dairesel hareket ettiği görüşünde olup, zamanı devinimsiz almaz. Dairesel hareketler tanrısallıktan bir şeyler taşıdıkları için ona göre zaman da tanrısallıktan bir şeyler taşır ve sınırı yoktur. Aristoteles'in Zenon'un paradokslarına eleştirisi "an"ı yanlış anlamasından kaynaklanmaktadır. Aristoteles'e göre, zaman anları içerir. An dediği şey geçmiş zamanın bitişi gelecek zamanın başlangıcıdır. Zenon an'ı aynı zamanın başlangıcı ve bitişi olarak almıştır.³³⁹

Zamanın ne anlama geldiğinden, zaman ve devinimi kimlerin nasıl yorumladığından ve Aristoteles'in onlara karşı nasıl bir yorumlama yaptığından bahsettik.

4.2. Boşluk

Boşluk, "Atomcuların 'varlık' adını verdikleri, ezeli-ebedi, maddi ve bölünemez atomların içinde hareket ettiklerini varsaydıkları boş mekân"³⁴⁰ olarak tanımlanır. Aristoteles boşlukta cisimlerin hareket ettiğini düşünmez. Ona göre cisimler ortam ne ile dolu ise onunla hareket ederler. Bu hava ya da su olabilir. Boşluğun içinde hiçbir şey bulunmadığı bir ortamdır. Hiçbir şey yok ise harekette yok demektir. Onun için Aristoteles boşluk fikrine olumlu bakmamaktadır.³⁴¹

Aristoteles filozofların boşluğun var olup olmaması konusunda iki gruba ayrıldıklarından bahseder. Pythagorasçılar boşluğun var olduğunu ileri sürenler arasında

³³⁶ Aristoteles, **Fizik**, 239b 5-10

³³⁷ Aristoteles, **Fizik**, 239b 30

³³⁸ Aristoteles, **Fizik**, 240a 5-10

³³⁹ Aristoteles, **Fizik**, 222b

³⁴⁰ Ahmet Cevizci, **Felsefe Sözlüğü**, s.129

³⁴¹ Aristoteles, **Fizik**, 213b 20

yer alır. Onlara göre boşluk ve evren birbirlerini takip ederler. Evren gökyüzüne yayılır, boşluk ise onları takip eder ve sınırlar. Bu sınırlamayı ise ilk önce sayılarda yapmışlar. Boşluk onların doğasını sınırlandırır.³⁴² Bazı filozoflar ise yine boşluğun var olduğunu savunarak eğer o olmasa seyreklik ve sıklık, seyreklik ve sıklık olmasa da birleşme sıkışma olmaz demektirler ki, bunlarda olmasa evrende daima sabit bir döngü olacağına, ne kadar su buharlaşırsa o kadar suyun yeryüzüne ineceğine inanırlar. Bu düşüncenin sahibi ise Ksaoutos'tur.³⁴³

Aristoteles, Demokritos'un ve Leukippos'un evrenin boşluk tarafından sınırlara ayrıldığı, sınırlar olduğu için nesnelere tek başlarına hareket edemeyeceklerini varsa bir hareket toplu olarak hareket edilmesi gerektiği düşüncesinde olduklarından bahseder. Yine nesnelere kendilerine öz ağırlıkları olamaz ya hepsi ağır ya da hepsi hafif olacaktır. Aristoteles buradaki yanlışlıktan söz ederek; her nesnenin öz ağırlığı olmayacak ama şuan baktığımızda her nesne ya ağır ya hafiftir. Demek ki onların söyledikleri doğru değil demektir.³⁴⁴

Aristoteles ağırlık hafiflik konusunda Atomcuların, kimi cisimlerin büyük olduğu halde hafif, küçük bir kütleyle sahip iken de ağır oldukları düşüncesinde olduklarından bahseder. Demokritos da bunun nedeninin cisimlerdeki boşluk olduğunu söyler. Boşluk bir cisme girince onu hafifletir. Bu duruma yün ve tunç örneğini vermişlerdir. Onlara göre ateş, cisimler içinde en çok boşluk bulunmasından dolayı en hafif cisimdir.³⁴⁵

Boşluğu savunanlar büyümeyi ve bir nesnenin renk almasını dahi boşluğa bağlamaktadırlar. Aristoteles ise bu düşüncelerine de karşı çıkmaktadır. Eğer renkler ve görülen duyu arasında bir boşluk var ise o zaman rengi de başka bir şeyi de göremeyiz şeklinde karşı çıkar.³⁴⁶

Aristoteles, boşluğun olmadığı görüşünü savunanları ve görüşlerini ele almıştır. Var olanın bir ve hareketsiz olduğu görüşünde olanlar, boşluğun var olmadığını bundan dolayı da boşluk yok ise hareketin de olmadığını söylerler. Boşluğun olması için bütün sürekli bölünüyor desek daima boşluk oluşur ve çokluk olmaz. Bazen bölünür bazen bölünmez desek, o zaman da bir belirsizlik olup düzen olmaz. Bu ihtimallerin hepsini

³⁴² Aristoteles, **Fizik**, 213b 25

³⁴³ Aristoteles, **Fizik**, 216b 25

³⁴⁴ Aristoteles, **Gökyüzü Üzerine**, s.29

³⁴⁵ Aristoteles, **Gökyüzü Üzerine**, 310a

³⁴⁶ Aristoteles, **Oluş ve Bozuluş**, 324b 24

değerlendirerek “boşluk olmamalı” yani “hareket olmamasının gerekliliği” üzerinde bu sebeplerle dururlar.³⁴⁷ Bu düşüncenin sahipleri ise Elealılardır.

Melissos ise boşluğun olmaması konusunda evrenin sınırsız olduğu düşüncesindedir. Eğer sınır varsa boşluk vardır.³⁴⁸ Aristoteles “boşluk var ise devinim vardır” görüşünün yanlış olduğunu Melissos’un da bu yanlışla düştüğünü söylemektedir. Melissos boşluk olduğu için devinimin olduğunu düşünerek evreni devinimsiz olarak düşünür. Aristoteles aslında dolu olunca nitelik değiştirme meydana gelir diyerek onun düşüncesinin tam tersi düşüncede olduğunu ifade etmektedir.³⁴⁹

Aristoteles, Anaksagoras ve onun gibi düşünenlerin boşluğun olmadığı düşüncesini kanıtlamaya çalışıp, insanların anladığı anlamdaki boşluk düşüncesini de çürütmeye çalıştıklarından söz eder. İnsanlar içinde hiçbir şey olmadığını düşündükleri şeylerde boşluk olduğunu düşünürler ama aslında içinde hava vardır. Aristoteles filozofların havayı çürüttüklerini zannederken ona daha fazla güç verdiklerinin farkında olmadıklarını söyler.³⁵⁰

Aristoteles boşlukta hiçbir şeyin olmadığını ve mekânın da boşluktan hoşlanmadığını, yeryüzü dahi toprak ile kaplıdır ki yeryüzünde de boşluk yoktur. Boşluk olmazsa hareket ve devinimin olmayacağını düşünenlerin aksine Aristoteles’e göre boşluk varsa hareket yoktur.

Boşluk konusunu, içinde boşluk vardır diyenler ile onun olmadığını düşünenlerin görüşlerini ve bu görüşleri neye dayandırdıklarını açıkladık. Aristoteles’in bu iki düşünceden hangisine daha yakın olduğunu ve onların düşüncelerindeki yanlışları ortaya çıkarmaya çalıştığını ve görüşlerini irdeledik.

4.3. Mekân

Mekân; bir nesnenin ve varlığın bulunduğu yeri ifade eder. Fiziksel âlemde her şeyin bir yeri vardır. Mekânın düzenli bir yapısı olup, içine aldığı nesnelere de düzenler. Aristoteles’e göre de mekân ‘sınırı’ ifade etmektedir. Bir nesne nerede bulunuyorsa orası onun bölgesi, mekânı, yeridir.³⁵¹

Aristoteles’e göre mekân yer değiştirmez, içindeki nesnelere yer değiştirebilir ve onların farklı yerleri de olabilir ama mekân sabittir ve hareket etmez. Aynı zamanda

³⁴⁷ Aristoteles, **Oluş ve Bozuluş**, 325a 13

³⁴⁸ Aristoteles, **Oluş ve Bozuluş**, 325a 13

³⁴⁹ Aristoteles, **Fizik**, 214a 25; 214a

³⁵⁰ Aristoteles, **Fizik**, 213a 30

³⁵¹ Aristoteles, **Fizik**, 208b

mekân parçalanmaz, yalnızca onun bölümleri vardır. Mesela gökyüzü de bir mekândır ve gök cisimlerini barındırır. Gökyüzü ayrı bir mekân mıdır o zaman? Ayrı bir mekân değildir. Evren bir mekân olup yeryüzü ve gökyüzü gibi bölümleri vardır.³⁵²

Şimdi yerin neliği konusunda Aristoteles'in kimlerden söz ettiğine bakalım. Öncelikle boşluğu savunanlar yerin varlığını hemen kabul etmişlerdir. Onlara göre boşluk cismin olmadığı yeri ifade etmektedir.³⁵³

Aristoteles, Hesiodos'in düşüncesinden söz ederken o "her şeyden önce ilk Khaos oluştu" dediğini ifade eder. Ancak onun ifadesinin devamına baktığımızda diğer şeylerden önce yer vardı demektedir. Ona göre bir şey var olacaksa bir uzamın içinde var olmalıdır. Onun için de ilk önce mekân var olmalıdır. Mekân, o nesnelere olmadan da var olabilirken diğer nesnelere mekân olmadan var olamazlar. Bu konu üzerine Hesiodos'in bahsettiğimiz ifadelerinin yer aldığı mısralar şöyledir; "Her şeyden önce Khaos oluştu, ancak daha sonra geniş göğüslü toprak."³⁵⁴ Yine Aristoteles'e göre mekân boşlukları sevmez. Onun için mekânda boşluk yoktur. Boşlukları hemen doldurur. Mesela yeryüzü toprak ile doludur.³⁵⁵

Aristoteles, Platon'un madde ve uzam hakkında ikisini de aynı şey olarak gördüğünden bahseder. Hem Timaios³⁵⁶ eserinde hem de "Yazıya Dökülmemiş Görüşler" kitabında tanımlarında biraz farklılık olsa da yer ve uzam aynı şeydir. Aristoteles, herkesin yerin var olduğunu söylerken bir tek Platon'un yerin ne olduğu konusunda çalışmalarda bulunduğunu belirtir.³⁵⁷

Aristoteles Zenon'un "her var olan bir yerde ise açık ki, yerin de yeri olacaktır" sorunun çözümünün kolay olacağını söylemektedir. Zenon mekânda bulunan nesnelere bir yeri var, o da mekândır. O halde mekânın da bir yeri olmalı, derken bu sonsuza kadar giden bir çıkmaz olacaktır demektedir. Aristoteles ise, sağlığın sıcak nesnelere bulunup da sıcaklığın bir duyu olmasından örnek vererek yerinde başka nesnelere içinde bulunmasına gerek olmadığını söylemektedir. Aynı zamanda içinde bulundurduğu nesnenin de hiçbir şeyi değil başka bir şey olduğunu kabul etmek gerekir.³⁵⁸

Aristoteles yerin devinimini bütün parça ilişkisi ile açıklar. Parçalar yerde hep ortaya doğru hareket eder. O zaman yerin orta noktasına doğru dışarıdan içe, ortaya

³⁵² Aristoteles, **Fizik**, 212b 12

³⁵³ Aristoteles, **Fizik**, 208b 25

³⁵⁴ Aristoteles, **Fizik**, 208b 30

³⁵⁵ Aristoteles, **Fizik**, 213b

³⁵⁶ Platon, **Timaios**, s.55

³⁵⁷ Aristoteles, **Fizik**, 209b 11

³⁵⁸ Aristoteles, **Fizik**, 210b 23; 209a 23

doğru bir devinim söz konusudur. Bu devinim de büyük bir parça önüne kattığı küçük bir parçayı sürükleyerek orta noktaya değin götürür. Bazı filozoflar ve Anaksagoras bunu devinimin sebebi sayarken Aristoteles bunu doğa gereği olarak görür.³⁵⁹

Aristoteles, yerin mekânını Pythagorasçıların ortada olarak kabul etmediklerini onlara göre hem yer hem de karşı yer dairesel biçimde dönmek olduğundan bahseder. Kimilerine göre yer ortada olmadığı arada olduğu ve onun gibi başka cisimler de arada oldukları için diğer cisimler de döner. Hatta ay tutulmaları bu yüzden fazladır. Yine bu düşünce sahiplerine göre bizim yerin merkezde olduğunu düşünmemizin nedeni kendimizin ortada yer alıyor olmasıdır. Bu düşünce sahipleri Anaksagoras ve Pythagoras'tır. Platon ise yer ortadadır ama kutuplardan asılı şekilde dönüyor demektedir.³⁶⁰

Aristoteles yerin yeri hakkında filozofların görüşlerine yer vererek, Pythagorasçıların yerin yıldız olduğunu ortasında bir ateş olup onun etrafında dönmesi ile gece ve gündüzün oluştuğunu iddia ettiklerinden söz eder. Ateş en önemli konuma sahip olduğu için Pythagorasçılar ona “Zeus’un Bekçisi” adını vermişlerdir. Bir de yerin karşısında “karşı-yer” adında başka bir yer vardır. Başka bir grup ise ateşin topraktan daha değerli olduğu için ortada yer alması gerektiğini söylerler. Çünkü yer açısından orta ve sınır önemlidir. Ateşte önemli ve saygındır, o yüzden ortada yer almalıdır.³⁶¹ Bu düşüncelerin sahipleri hakkında bir bilgimiz yok.

Aristoteles'e göre devinebilir nesnelere göre bir yerleri vardır. Eskilerin benzer benzerlerini çeker sözünden hareketle yer açısından hafif olanların yukarıya gittiğini ağır olanların da aşağıya doğru devindiği gerçektir. Ağır olsun hafif olsun her cismin mutlaka bir yeri vardır. Eğer suyun havaya dönüşmesi gibi bir durum varsa cismin neye dönüştüğünü ve onun nereye gideceğini biliriz. Atomcuların dediği şekilde bazı cisimler sadece ağırlık taşır ve hafiflik onlarda yoktur, toprak gibi yerde kalır; bazı cisimlerde de ağırlık yoktur sadece hafiflikleri vardır ateş gibi onlar da yukarı çıkar. Atomcular bunu “her cisim ağırlık taşımamaktadır” şeklinde yorumlamışlardır. Demokritos, suda batan, yüzen ve uçan cisimler için suyun sıcaklığı sayesinde geniş yapılı cisimlerin yukarıda kaldığını dar olanların suyun dibine çöktüğünü söylerken,

³⁵⁹ Aristoteles, **Gökyüzü Üzerine**, 297a 15

³⁶⁰ Aristoteles, **Gökyüzü Üzerine**, 293b 20

³⁶¹ Aristoteles, **Gökyüzü Üzerine**, 293a 20

Aristoteles geniş yapılı nesnelere suyun yüzeyinden kolay ayrılamadıkları için yukarıda kaldıklarını açıklar.³⁶²

Ağırlık hafiflik konusunu incelememizin sebebi onda bir hareketlilik ve yer değiştirme olmasıdır. Aristoteles; Anaksimandros, Demokritos ve Platon'un yeryüzünün ve gökyüzünün her yerde benzer olduğu, aşağı ve yukarısının olmadığı görüşünde olduklarını belirtir. Aristoteles ise bir sınır bir de orta noktaları var ise aşağı yukarılarının da olması gerektiğini söyler.³⁶³

Aristoteles, yerin hareketi konusunda ise herkes evrenin doğmuş olduğu konusunda hemfikir iken, sonunun ne olacağı konusunda bazıları "o ebedidir", bazıları ise "o yok olacaktır" düşüncesinde olduklarını ifade eder. Empedokles ve Herakleitos ise evrenin değişerek yok olacağı fikrini savunmaktadırlar.³⁶⁴

Yerin şekli konusunda da Aristoteles farklı görüş sahiplerini ve görüşlerini açıklar. Parmenides ve Philolaos küre şeklinde olduğunu, Anaksimenes, Anaksimandros, Anaksagoras ve Demokritos düz biçimde olduğunu söylerken, kimileri ise onun davul şeklinde olduğunu söyler. Yerin düz biçimli olduğunu düşünenlerin gerekçelerinden biri güneş batışı esnasında ufuk çizgisinin düz olmasıdır. Gerekçelerinden bir diğeri de, yerin durabilmesi için düz olması gerektiği fikridir. Eğer düz olursa altta sıkışan hava onu tutacaktır. Aristoteles ise "madem altta sıkışan bir hava var tuttuğu şekil onun için önemli midir?" şeklinde eleştirir.³⁶⁵ Platon cisimleri yüzeylere ayıran bir filozoftur, dairenin tam ve yalın olduğu için önde olduğunu söyler.³⁶⁶ Aristoteles "Matematikçiler" diyerek bahsettiği Eudoksos ve Kallippos'un yeryüzünün küre olduğunu ve tahmin edilenden de küçük bir küre olarak düşündüklerini söyler. Bunu da kanıtlarken yıldızların görüldüğü yön ve coğrafyaları örnek gösterirler. Onlar dünyanın çevresini hesaplayarak onun 400.000 stad³⁶⁷ yani 73.600 km ettiğini bulmuşlardır.³⁶⁸ Empedokles ise yeryüzünü sarmal bir şekilde asılı olarak sabit durduğunu ama devinebildiği görüşündedir. Bunu ise gökyüzünün hareketi yapabilmektedir. Çünkü onun dairesel hareketi yerin hareketinden o kadar hızlıdır ki onu havada tutabiliyor.³⁶⁹

³⁶² Aristoteles, **Gökyüzü Üzerine**, 311a

³⁶³ Aristoteles, **Gökyüzü Üzerine**, 308a 21

³⁶⁴ Aristoteles, **Gökyüzü Üzerine**, 379b 16

³⁶⁵ Aristoteles, **Gökyüzü Üzerine**, 294a 4; 294b 22

³⁶⁶ Aristoteles, **Gökyüzü Üzerine**, 296b 33

³⁶⁷ Eski roma ölçü birimi

³⁶⁸ Aristoteles, **Gökyüzü Üzerine**, 298a 20

³⁶⁹ Aristoteles, **Gökyüzü Üzerine**, 300b 3; 295a 20

Başka görüş sahipleri olarak Thales'i ele alabiliriz. Thales yerin suyun üstünde durduğunu söylemektedir. Aristoteles bu düşüncenin kadim bir düşünce olduğunu söylerken bir yandan da bu düşünceyi eleştirir. Anaksimandros ise yer her şeye eşit uzaklıkta olduğu için durabiliyor şeklinde görüşünü belirtir.³⁷⁰

Yıldızların mekânı da gökyüzüdür. Onlar daire biçiminde devinirler. Bazı filozoflarla birlikte Aristoteles de onların ateşten geldiğini söylemektedir. Bu söylem ateşin yönünün hep yukarıya doğru olmasından da olabilir. Aristoteles daha sonraki açıklamalarında; yıldızların yörüngesinde hava vardır, yıldızların hareketinden yahut yörüngesindeki hareketin hızından kaynaklı havanın ısınması ile biz onları ateş zannediyoruz demiştir.³⁷¹ Burada yeri gelmişken bahsedelim. Aristoteles yıldızlar ve gökyüzü hakkında, bu bilgileri yıllar boyunca inceleme ve araştırma yaparak elde eden Mısırlılar ve Babillilerden aldığımızı söylemektedir.³⁷²

4.4. Sonluluk- Sonsuzluk

Aristoteles'in sonsuzluk düşüncesi zamanındaki filozoflara göre daha rasyoneldir. O sonsuzluğun iki şekilde anlaşılabilirliğini, bunlardan birisinin potansiyel sonsuzluk iken diğersinin de gerçek sonsuzluk olduğunu söyler. Potansiyel sonsuzluk; tamamlanmamış, sınırı olmayan ve eklenmeye müsait yapıdadır. Potansiyel sonsuzluğa örnek olarak sayı dizilerini, zamanı ve bölünmeyi gösterebiliriz. Gerçek sonsuzluğun mümkün olmayacağı, doğanın düzeninin gerçek sonsuzluk için mümkün olmadığı açıktır. Çünkü doğa ve evrenin belli bir düzeni vardır. Sonsuzlukta ise bir kaotik yapı ve düzensizlik hâkimdir. Kısaca Aristoteles'in sonsuzluk hakkındaki düşünceleri bu şekildedir.³⁷³

Aristoteles, felsefe üzerine az bir miktar düşünen biri mutlaka sonsuzluk üzerine kafa yormasının gerekliliği üzerinde durur. Doğa düşünürleri içerisinde sonsuzluğu tek bir öge olarak görenler olduğu gibi belli sayıda ögeyi de sonsuz olarak görenler de vardır. Belli sayıda ögeyi sonsuz olarak görenler sonsuzluğu bitişiklik ile beraber ele alır. Aristoteles'in bahsettiği bu filozoflar Anaksagoras ve Demokritos'tur.³⁷⁴ Belli sayıda öge derken Empedokles'in ögelerini ele alabiliriz. Acaba onlar sonsuz mudur? Onlar sonsuz ise onların oluş ve bozulmaları da mı sonsuzdur? Eğer öyle olacaksa her

³⁷⁰ Aristoteles, **Gökyüzü Üzerine**, 294a 30

³⁷¹ Aristoteles, **Gökyüzü Üzerine**, 289a 19

³⁷² Aristoteles, **Gökyüzü Üzerine**, 292a 10

³⁷³ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 1066b 13

³⁷⁴ Aristoteles, **Fizik**, 203a 27

ögenin kendi içinde çözümleri vardır. Bu oluşların devam etmesi için bu çözümler de devam etmelidir. Çözümler genel anlamdaki sonsuz zaman içerisinde bunu yapamazlar. Onların çözümleri için ayrı bir sonsuz zaman olması gerekmektedir. Bu ise mümkün değildir.³⁷⁵ Aristoteles, Pythagorasçılar ve Platon'un sonsuzluğu töz olarak gördükleri. Pythagorasçılar gökyüzünün diğer kısmını sonsuz olarak görürken, Platon ise hem nesnelere hem de idealleri sonsuz olarak görür. Pythagorasçılar sonsuzu çift olarak görür. Platon ise sonsuz olanlar ikidir demektir.³⁷⁶

Aristoteles'e göre, sonsuzluğu her şeyi yöneten bir şey olarak görenler; Parmenides'in "herşeyi çepeçevre sarıp herşeyi yönetiyor" sözü ile herşeyi saran ve yönetenin Anaksagoras'ın Us'u ve Empedokles'in Kin ve Dostluğu olduğunu kastetmektedir. Sonsuzluk, onlar ve Anaksimandros'a göre ölümsüz olarak kabul edilir. Aristoteles'in düşüncesine göre onlar sonsuzluğu tanrısal bir özellik olarak görmekte oldukları için ölümsüz olarak kabul etmişlerdir.³⁷⁷ Aristoteles'e göre doğa düşünürleri, yerleri belli olan yani sınırlı olan cisimleri değil de hareket edebilen, yer değiştirebilen cisimleri sonsuz olarak alırlar. Çünkü yerleri belli olan cisimler sabittir ve hareket etmezler. Anaksagoras bu düşünürlerden farklı olarak sonsuzun kendi içinde, kendi kendine dayandığını ileri sürer. Aristoteles ise onun düşüncesini mantığa uygun bulmaz. Çünkü Anaksagoras'ın dediğine göre bir nesne nerede olması gerekiyor ise orada olması normaldir. Aristoteles bazı nesnelere olması gereken yerlerinde olmayıp onların zorla farklı yerlerde de bulunmalarının mümkün olduğundan bahsederek onun düşüncesine karşı çıkmaktadır.³⁷⁸ Platon sonsuzu bölme ve ekleme açısından "iki" kabul edip onları sayılarda kullanmaz. Çünkü o en küçük sayıyı 1 kabul ederken en büyük sayıyı 10 kabul etmektedir.³⁷⁹

Aristoteles, son için bir sınıra ihtiyaç olduğundan bahseder. Eğer bir nesnenin sonu varsa bu tam demektir. Nesne daha bitmedi ise devam ediyor, sınırı yok ise tamamlanmakta ve yarıdır. Aslında sonsuzluk da bir bakıma öyledir. Parmenides bu konuda sonsuzun bütün olduğunu söylerken Melissos ise "bütün sınırlamaktır. O (sonsuz), merkezden eş uzaklıkta olandır." demekte ve var olanların sonsuz olduğunu söylemektedir. Aristoteles, burada Parmenides'in daha yerinde konuştuğundan söz eder.

³⁷⁵ Aristoteles, **Gökyüzü Üzerine**, 305a 8

³⁷⁶ Aristoteles, **Fizik**, 203a 15

³⁷⁷ Aristoteles, **Fizik**, 203b 12

³⁷⁸ Aristoteles, **Fizik**, 205b

³⁷⁹ Aristoteles, **Fizik**, 206b 26

Parmenides' e göre varlık bir bütündür, sonsuzdur, yaratılmamıştır ve yok olmayacaktır.³⁸⁰

Aristoteles'in düşüncesi, sonsuz olanın hareketleri de sonsuz olmalıdır şeklindedir. Bu hareketlerinin yanında hızları ve ağırlıkları da sonsuz olmalıdır. Ateşe sonsuz diyenler, ateş ne kadar büyük olursa onun yukarı yönlü hareketinin de o kadar büyük olmasının, onun bir sınırı olduğunu yani sonsuz olmadığını gösterdiğini söylerler. Sonsuzun da elbette hareketi vardır. Bizim gibi küçük bir evren istediği zaman hareket edebiliyor ve durabiliyorsa bunu sonsuz olan büyük evren de yapabilir. Evreni düşünürsek onun hareketinin sonsuz olabilmesi için onun düz olmaması gerektiğini söyleyenler de vardır. Kolophonlu Ksenophanes (MÖ 570-480) ise yerin altının olup olmaması üzerine tartışmalara girmeyip, araştırma yapmadan yerin altının sonsuz olduğunu direk kabul etmiştir. Bu konuda Empedokles onu eleştirmiş ve bu durumu şu dizelerine yansıtmıştır. “Yerin derinliğinin sonsuz, *aiter*'in de fazla olması, bütünün pek azını gören kocaman ağızlardan dökülen boş sözler.”³⁸¹

Aristoteles çoğu düşünürlerden farklı düşünerek, onun anladığı anlamda sonsuz tam ve mükemmeldir. Filozoflar için sonsuzluk daima eklenmeye devam eden iken Aristoteles bahsettikleri şeylerin eksik olduğunu vurgular. Ona göre sonlu olmayan bir tek şeyde mevcuttur, o da tam ve mükemmel olan Tanrı'dır.

Sonsuzluk- sonluluk konusunda Aristoteles'in sonsuzluğa bakış açısına, doğa filozoflarının ve diğer filozofların bu konuda nasıl düşündüklerine, Aristoteles'in bu düşünceler hakkındaki değerlendirmelerine değindikten sonra imkân konusu konusunu inceleyelim.

4.5. İmkân

Aristoteles için imkân; bir şeyin var olma potansiyelidir. Bir varlık şuan mevcut değilse bile ona uygun şartlar gerçekleştirildiğinde onun ortaya çıkması beklenebilir. Mesela tohum örneğini kullanabiliriz. Tohum uygun toprak, güneş ve su görmesi durumunda fide verebilir ve onun büyümesi ile bir ağaç meydana gelebilir. Aristoteles bir şeyin imkân halinden gerçeklik haline gelmesine *energeia* demiştir.³⁸²

İmkân konusundan ne kastedilmektedir? İmkânı her düşünce sahibi farklı şekillerde yorumlamaktadır. Yukarıda bahsettiğimiz Megaralılar imkânın fiil halinde

³⁸⁰ Aristoteles, **Fizik**, 207a 15

³⁸¹ Aristoteles, **Gökyüzü Üzerine**, 294a 28

³⁸² *Energeia*; imkân, kuvve halinden var olan bir şeyin fiil haline, gerçeklik haline geçmesini ifade eden bir kavramdır. Aristoteles, **Metafizik**, çev. Y. Gurur Sev, 1045b 27; 1046b 36, 1066b 2

iken söz konusu olabileceğini söylerler. Yani bir mimar mimarlık yaptığı anda onun mimarlık yapabilme imkânı söz konusu olur. Zaten imkân fiil haline dökülmüş durumdadır. Aristoteles bunun mümkün olmadığını, mantıksal olarak da hatalı olduğunu söyler.³⁸³

Aristoteles bir şeyin hem varolmaklığı hem de varolmamaklığı taşıdığı konusunda zaman zaman bazı filozofların benzer düşüncelere sahip olduğunu söylemektedir. Protagoras'ın savı da burada ortaya çıkmaktadır. O bir şeyin hem doğru olmasının hem de doğru olmamasının bir arada bulunmasını zorunlu görür. Her şeyde biraz hem kendisinin hem de karşıtının mevcut olduğunu söylerken Anaksagoras ve Demokritos'un da böyle düşündüğü bilinmektedir.³⁸⁴ Burada bahsettiğimiz gibi imkân halinde tohumun içerisinde ağaç da çıkabilir bu aksi yönde de gerçekleşebilir.

Zaman zaman konular içinde Hermes konusu geçmektedir. Aristoteles maddenin imkân halindeki ve işlerlik halindeki hakkında konuşurken Pauson'un Hermes adlı heykelinden bahsetmektedir. Bu heykeli Aristoteles'in konunun içine dâhil etmesindeki amaç öğrenmenin ne kadar anlaşıldığını ifade etmektir. Öğretmenler öğrencilerine bir konuyu anlatmak istediklerinde amaçlarına ulaşabilmek için bilgiyi deneyimlemelerini sağladıkları. Böyle yapılmadığında onların öğrenip öğrenmedikleri, iyice kavrayıp kavramadıkları anlaşılabilir. Aristoteles, Hermes heykelinin de oyularak mı yapıldığı yoksa bir kalıp içine yerleştirilerek mi yapıldığı anlaşılacağı için bu örneği kullanmıştır.³⁸⁵

Aristoteles, var olanların imkân halinde mi yoksa fiil halinde mi ortaya çıktığı konusunda farklı görüşlerden bahseder. Bu görüş sahiplerinden Platon belki fiil halinde diyecektir ama Âlem Ruhu³⁸⁶ olarak adlandırdığı kendi kendini harekete geçiren şeyin hareketten sonra devreye girdiğini kendisi söylemektedir. O yüzden de Platon fiil halinde olmayı önceler. Aristoteles fiilin önce olduğunu savunan filozoflar olarak, Anaksagoras, Empedokles ve Leukippos'u örnek göstermiştir.³⁸⁷

İmkân konusunu kuvve fiil konusu içerisinde de geniş çaplı olarak inceledik. Burada ondan farklı olarak imkânın mı önce fiilin mi önce olduğunu, imkânın içerisinde bir maddenin hem olmasının hem de olmamasının özellik olarak bulunduğunu ve bu iki

³⁸³ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 1046b 30

³⁸⁴ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 1007b 24

³⁸⁵ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 1050a 18

³⁸⁶ Âlem Ruhu; Platon'a göre dünyadaki ruhların ölümden sonra ulaştığı ve onla birleşip Tanrı'ya gittikleri ruhtur. Bu ruh evrenin ruhudur. Canlı ve akıllıdır. Ahmet Cevizci, **İlkçağ Felsefesi**, s.213

³⁸⁷ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 1072a

ihtimalinde uygun ortam ve şartlar gerçekleştiğinde fiil olarak ortaya çıkabileceğini incelemiş olduk.

Ana konu başlıklarımızdan birisi olan “Zaman, Boşluk, Mekân, Sonsuzluk ve İmkân” konusu içerisinde bulunan tüm kavramları inleyerek verdik. Tüm bu kavramlar doğa, varlık ve hareketin mahiyetini daha iyi anlamamıza yardımcı olur. Hepsi doğa ve varlık ile iç içe kavramlardır. Bunlar bizim doğayı ve varlığı daha rahat anlayabilmemiz için oluşturulmuş kavramlar birliğidir. Her birinde devinim söz konusudur. Zaman konusunda, doğanın deviniminin bir ölçüsü olduğundan; boşluk konusunda, her bir varlığın doğada yeri olduğundan ve doğanın boşluğu sevmemiş olduğundan; mekân konusunda doğanın bir düzeni olduğundan ve bu düzenin mekânda yerini alan varlıklarda da bulunduğu bahsettik. Sonsuzluk konusunda ise evrenin bir sınırının olduğunu ve böylelikle bir düzenin sağlanabileceğini, imkân dâhilinde de varlıkların kendi kapasitesinde bulunan ihtimalleri ortaya çıkarabilen bir potansiyel taşıdıklarını ifade ettik. Zaman bir akıştır, bu akış içinde hareket vardır, zamanın akışı ile beraber hareketin akışına şahit oluruz. Boşluk insan zihninde hayal edemediği bir kavramdır ki boşluk fikri insana uygun değildir. İnsanın boşluk olarak düşündüğü her şey bir şey ile doludur. Mekânı yer olarak aldığımızda maddesi olan nesnelere yer kaplar. Yer kaplamadı ise biz var olarak alamayız. Onun için bir şey varsa bir mekâna sahip olmalıdır. Sonsuzluk fikri sonlu, değişmekte olan bu dünya için düşünülemez. Çünkü değişen şey insan vücudu gibi deforme olmaktadır. Bu da onun sonlu bir varlık olduğunu gösterir. İmkân için bir şeyin varlığa gelebilmesi için belli şartların oluşması gerekmektedir. Böylece varlık o potansiyel ortam oluşunca kendini gösterebilecektir.

Tanrı nedir? Aristoteles Tanrı kavramını nasıl ele almıştır? Nous nedir? Tanrı ve Nous arasında bir bağlantı var mıdır? Aristoteles’te Tanrı etkin bir Tanrı mıdır? Aristoteles diğer filozofların Tanrı anlayışlarını hangi açıdan eleştirir?

5. Tanrı ve Nous

Aristoteles Tanrı için genelde direk Tanrı ifadelerini kullanmaz. Bizim çalışmalarımız neticesinde karşımıza çıkan kavramlara baktığımızda genelde o; “ezeli-ebedi varlık” “ilk muharrik”, “hareketsiz hareket ettirici”, “salt fiil” gibi terimler kullanılmaktadır.³⁸⁸

³⁸⁸ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 1071b 3

Bu konuda diğer filozofların Tanrı hakkındaki düşüncelerine çok fazla yer vermez. Onları, doğru bir düşünüş içine girmedikleri için oldukça eleştirir. Bahsetmiş olduğu birkaç filozof vardır. Onları da konunun ilerleyen kısımlarında ele alacağız. Aristoteles, Tanrı konusuna eserlerinde yer verdiği gibi Tanrı konusu onun metafiziğini anlama noktasında kilit bir yer tutar. Onun için Aristoteles, nedenleri, ilkeleri, karşıtları herşeyi kabul ettikten sonra onları anlamlandıracak bir nedene ihtiyaç duymuştur. O da ilk ilke olan Tanrı'dır.

5.1. Tanrı'nın Mahiyeti ve Varlığı

Yukarıda ele aldığımız üzere Aristoteles maddenin kuvve ve fiili olduğundan bahsetmiştir. Maddedeki kuvve uygun şartlar gerçekleştiğinde fiil olarak gerçeklik halini bulacaktır. Aristoteles tüm bunlara katılır ama yeterli olmadığını söyler. Maddenin içindeki kuvve tek başına yeterli değildir. Onu harekete geçiren fiil durumuna geçmesi için ona hareket veren bir şeye muhtaçtır. Nasıl ki tahtanın masa olması için kendi içerisindeki masa olma kuvvesi yeterli değil, ona marangozun müdahale etmesi gerekiyor ise bu durum tüm varlıklar için de geçerlidir. Bu konuda Teologların herşeyi Gece'nin meydana getirdiği hakkındaki açıklamaları ya da doğa filozoflarının her şeyin bir arada olduğuna dair düşünceleri yeterli değildir.³⁸⁹

Aristoteles, Platon'un "Âlem Ruh" olarak adlandırdığı, her şeyin üstünde bir güç olan, tüm hareketin kaynağı dediği bir varlıktan bahseder. Bu varlık ona göre hareketten sonra Gök ile beraber oluşmuştur. Aristoteles'in düşüncesine yakın bir şekilde o da bahsettiği bu varlığın kendi kendini hareket ettirdiğini söyler ama düşüncelerinde bir çıkmaz³⁹⁰ vardır.³⁹¹

Aristoteles, Tanrı düşüncesinin atalarımızda da mevcut olduğunu söylemektedir. Bu insanlara yabancı bir kavram değildir. Çünkü atalar bu inancı nesillere bırakmak istemiştir. Onlar ilk tözlerin Tanrılar olduğunu söylemişlerdir. Aristoteles, Hesiodos³⁹² ve Homeros'un eserlerinde bu ifadelerin varlığından söz eder. Daha sonra bu düşüncüyü

³⁸⁹ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 1071b 27

³⁹⁰ Aristoteles, her şeye ilk hareketi veren bu hareket ettiricinin hareketten sonra olmaması, kendinden önce bir hareketin var olmaması gerektiğini bu yüzden Platon'un çıkmazının bununla ilgili olduğundan bahseder. Bkz. Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 1072a 3

³⁹¹ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 1072a 5

³⁹² Hesiodos, **İşler**, 38; 53; 100

yaymak adına efsaneleştirip, Tanrı'yı ve bu ifadeyi daha da çoğaltıp, Tanrıları insan ve hayvan³⁹³ kimlikleri ile anmaya başlamışlardır.³⁹⁴

Aristoteles, devinimler içinde en önemli devinimin dairesel hareket olduğunu ifade eder. Ona göre dairesel harekette tanrısal bir şeyler vardır. Aristoteles, dairesel hareketin ilk hareket olduğunu ve bunun da ilk kez hareketsiz hareket ettirici olan, hareketsiz hareket eden varlıktan çıktığını söylemektedir. Dairesel hareketin ilk hareket olduğu, ilk yer değiştirme olduğu böylece anlam kazanmaktadır. Dairesel hareketin ilk müsebbibi olan Tanrı, hareketlerin başlangıcı olarak zorunlu bir varlıktır. Aristoteles'e göre zorunlu varlık demek ezeli ve ebedi olan demektir. Ezeli ve ebedi varlıktan doğan dairesel hareket, doğduğu yere ithafen ezeli ve ebedi hareket olmuştur.³⁹⁵

Aristoteles'e göre, Tanrı dairesel hareketi ilk olarak sürekli onunla hareket edecek olan İlk Gök'e vermiştir. Dairesel hareket ezeli ve ebediydi. Tanrı, Gök'e de ezeli ve ebedi olma özelliğini vermiştir. Aristoteles'in Gök olarak bahsettiği Sabit Yıldızlar Küresidir. Bu küre ile temas haline giren küreler de bu özellikten almaya devam eder. Bu süreç böyle devam eder. Bu ezeli ve ebedilik özelliği aktarılarak, "İlk Varlık'taki" hükmü ve özelliği de azalarak devam etmiştir. Daha sonra dairesel hareket yerini fiziki âlemde dört ögenin döngüsünden oluşan oluş, yok oluş, değişim, büyüme ve küçülme gibi varlıkların hareketlerine bırakmıştır. Aristoteles'e göre dört ögenin kendi aralarında dönmesi İlk Hareket Ettiricinin; sürekli olması ve ezeli-ebedi olmasını yansıtmaktadır.³⁹⁶

Aristoteles, kadim şairlerin yaşadıkları dönemlerde efsane anlatımlarına yer verdiklerinden, Tanrı'yı Gök ya da Gece gibi doğaya yönelik isimler değil de Zeus olarak aldıklarından söz eder. Onlar evreni her zaman aynı Tanrıların yönettiğine inanmadıkları için yönetici Tanrı'nın değiştiğini söylemektedirler. Filozof yönü ağır basan şairlerden olan Pherikydes (MÖ 580-520) ve onun gibi düşünener ise her şeyin ilkesinin "mükemmel varlık" olduğunu söylemektedir.³⁹⁷

Aristoteles'e göre Tanrı dairesel hareketi sonsuz zamanda yaratmıştır. Sonlu bir şey sonsuz bir şeyi yaratamaz. Tanrı sonlu da olamaz. O bölünemez ve etkilenmez olduğu için sonsuz da diyemeyiz. Onun hareketi kendisi hareket etmeksizin ilk hareket

³⁹³ Yunanlılar Tanrıları hayvan figürleri ile anmamışlar. Bunu yapanlar daha çok Mısırlılardır. Aristoteles de burada sadece bir milletten bahsetmediği için bunun olabileceği kanaatindeyiz.

³⁹⁴ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 1074b 6

³⁹⁵ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 1072a 27; 1072a 23

³⁹⁶ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 1072a 27; Aristoteles, **Oluş ve Bozuluş**, 338a 18

³⁹⁷ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 1091b 9

olan yer değiştirmedir ve diğer hareketler O'nun ilk hareketinden meydana gelmiştir. Bu yzden o hiçbir Şeyden etkilenmez. Etkilenmediği için de değiştirilemez.³⁹⁸

O, hareketsiz hareket ettirendir ve aynı zamanda ilk hareketi hareket ettirendir. Onun hareketinin kuvvesi yoktur, o salt fiildir. Onun varlıklardan olan bir Őeye ihtiyacı yoktur. Aristoteles, kuvve konusunda kuvvenin mi yoksa fiilin mi ilk önce geldiği sorusuna önce gelenin fiil olduğu dūřüncesindedir. İlk önce fiil demesinin sebebi Tanrı'nın ilk hareketi salt fiil olarak yaratmasındandır.³⁹⁹

Aristoteles, Tanrı'nın olmadığını dūřünürsek o zaman Teologlar ve Doęa filozofların yaptığı gibi her ilkeden önce bir ilke olacak ve bu sonsuza kadar gidecektir. Aristoteles onların dūřüncesine de yer vererek, eęer bu varlık olmasa idi diğer ilkelerin, oluşun ve doğanın düzeninin de olmamış olacağından bahseder.⁴⁰⁰

Aristoteles, oluş ve yok oluşu meydana getirmek için bir ilke belirleyip birbirini harekete geğirsinler diye ona karşıt bir ilke getirenleri eleştirmektedir. Karşıt, ilkenin zıttı ne ise onu getirmek çözümlü değildir. Onları harekete geğirecek bir Şey bulunması gerekmektedir.⁴⁰¹

5.2. Tanrı'nın Sıfatları

Aristoteles, devindiren ile devinenin birlikte olduğundan, devinen var ise mutlaka devindirenin de olma zorunluluğunu ifade eder.⁴⁰² Tanrı daima vardır ve O ezeli ve ebedidir. Onun gerçeklik halinde olmasına engel herhangi bir Şey yoktur. Çünkü zaten evrendeki ilk hareketin sebebi O'dur. Bu sebeple evren onun sıfatları ile var olmuştur.⁴⁰³ O mükemmel, salt fiil, mutlak en iyi, her Şeye gücü yeten ve hiçbir Şeye ihtiyacı olmayan bir Tanrı'dır.

Aristoteles'e göre ilk hareketi sebebi ile o salt fiildir. Onda olasılık barınmaz. Çünkü onun olasılık, imkân ya da kuvveye herhangi bir ihtiyacı yoktur. O fiili yarattığı gibi varlıklarda oluşan kuvve ve imkânı da var etmiştir. Onun kuvveye ihtiyacı olmaması onun tamamlanmış olmasından gelmektedir.⁴⁰⁴ Aristoteles, fiziksel dünyada sonlu varlık denince onun tamamlanmış olduğunu ifade eder. Tamamlanmış çünkü bir

³⁹⁸ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 1073a 4

³⁹⁹ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 1072b 24

⁴⁰⁰ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 1075b 26

⁴⁰¹ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 1075b 32

⁴⁰² Aristoteles, **Fizik**, 241b 25

⁴⁰³ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 1071b 32; 1073a 9; 1073a 32

⁴⁰⁴ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 1071b 15

sonu vardır ve sonları olduğu için de düzeni vardır. İlk Varlık; tamamlanmıştır ama sonlu değildir. O dünyadaki varlıklara benzemez.⁴⁰⁵

Onun düşüncesi mükemmel bir düşüncedir. “Onun düşüncesi, düşüncenin düşüncesidir.”⁴⁰⁶ Aristoteles bunu bize göstermek için ihtimalleri değerlendirerek ilerlemiştir. Biz de Tanrısal akılın mahiyetini anlamak adına onun yolunu tercih edelim. Tanrı ya düşünür ya da düşünmez. Düşünmüyor ise uyku halinde olacaktır ama onun insan gibi ihtiyaçları olmadığı için uykuya da ihtiyacı yoktur. O zaman düşünüyordu. Düşünüyor ise onun olasılıkları düşünmesi onu sıradan bir varlık yapar, demek ki olasılıkları düşünmüyor. Ya kendisini düşünüyor ya da başka bir şeyi. Neden başka bir şeyi düşünsün? Demek ki kendini yani en tanrısal ve önemli şeyi düşünmektedir. O düşüncesinin konusunu da değiştirmemektedir. Onun yalnızca kendi kendini düşünmesi kendi kendine yettiğini ifade ediyor.⁴⁰⁷

Aristoteles’e göre İlk Varlık herşeyi hareket ettirir ama kendisi hareket etmez. O sabit ve mutlakdır. Hareket etmediği için hiçbir değişime uğramaz. O salt formdur. Onun formu hiçbir şeye benzemez. Nasıl ki masa marangozun elinden çıktığı halde ona benzemiyorsa, Tanrı da kendisinin hareket ettirdikleri gibi değildir.⁴⁰⁸

Aristoteles’e göre Tanrı zorunlu bir varlıktır. Diğer varlıkları, hareketlerini, sınırlarını ve ilkelerini yarattığı halde onun bir maddesi yoktur. O salt formdur maddeden bağımsızdır. Onun maddeye ihtiyacı yoktur. Kendi kendisine yetmektedir.⁴⁰⁹

Aristoteles’e göre Tanrı En Yüksek İyi’dir. Tanrı her açıdan mükemmel olduğu için varlıkların nihai hedefi odur. Her varlık ona ulaşmak ister, ulaşamasa da varlıklarda da gördüğümüz üzere onu taklit ederler. Bazı filozoflar en mükemmel ilkenin İyi olduğunu söylerler. Bu filozoflar Pythagorasçılar ve Speusippos’tur ama onlar bu ilkenin nasıl bir iyi olduğundan bahsetmezler.⁴¹⁰ Yine adı geçen filozoflara göre; biz varlıkların en güzeline fiziki âlemden rastlarız. Onların nereden geldiğine bakarken bir meni ya da bir tohum değil bu tohumların nereden geldiğine bakarız. Bu örneklerle göre bu ya bir çiçektir ya da insan. Tohumun nereden çıktığına baktığımızda

⁴⁰⁵ Aristoteles, **Fizik**, 207a 7

⁴⁰⁶ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 1074b 34

⁴⁰⁷ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 1074b 27

⁴⁰⁸ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 1072a 20; Aristoteles, **Oluş ve Bozuluş**, 323a 12; Aristoteles, **Fizik**, 202a 7

⁴⁰⁹ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 1072b 10

⁴¹⁰ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 1075a 37

karşımıza çiçek çıkar. O zaman çiçek ya da insan ilkelerden oluşur, ilkeler ise en mükemmel En Yüksek İyidir.⁴¹¹

Aristoteles'e göre; Tanrı var olan her şeyin sebebidir. Her şey ondan var olmuştur. İlk hareket onunla başlamış, her hareketin başlangıcı olmuştur. Evren onun sebebi ile düzen halindedir. O tamamlanmış varlık olduğu için ondan karışıklık çıkmaz ondan düzen çıkar. O evreni belli bir düzen içinde yaratmış, her şeyi sebep sonuç ilişkisine bağlamıştır. Doğa üzerinde bir düzen kurmuştur. Aristoteles bunu ordu-komutan örneğini vererek açıklamıştır. Ordu düzenli olduğu için mi komutan vardır yoksa komutan olduğu için mi ordu düzenlidir? Elbette her düzenli şeyin bir sebebi vardır. Bu evrendeki düzenin de her şeyin müsebbibi olan Tanrı'dır.⁴¹²

Aristoteles'e göre belki de Tanrı, saydığımız bu sıfatlardan çok fazlasıdır. Tanrı kendisinin dört ögenin beşincisidir ve o olmaz ise dört öge bir araya gelmez.⁴¹³ Şimdi ise Tanrı'nın yaratmış olduğu âlem ve insan üzerindeki etkilerini ve ilişkilerini inceleyelim.

5.3. Tanrı- Âlem- İnsan İlişkisi

Tanrı tüm evrenin hareket ettiricisi, ezeli ve ebedi bir varlıktır. O doğadaki, insandaki değişimin sebebidir. Bu değişim başka filozofların bahsettiği gibi kaos ile ya da karşıtların birbirini hareket ettirmesi, benzerlerin birbirini çekmesi ile değil Tanrı'nın ilk hareketi yaratması ile olmuştur. Bu hareket kendisi ile beraber düzeni de getirmiştir. Bu düzen; evrende her şeyin imkân çerçevesinde gerçekleşmesi ile mümkündür. Bir varlığın olması da olmaması da imkân dâhilindedir. Eğer bu imkândan bahsedilmez ise toprağa tohum ekilmeden ağacın ortaya çıkması talih ile adlandırılmış olur. Evrende böyle değildir. Tohum ekmeden ağaç çıkmaz. Meni olmaz ise insan doğmaz.⁴¹⁴

Aristoteles "Tek bir Gök'ün olduğu açıktır." demektedir.⁴¹⁵ Onun bu sözü ile gökyüzünü anlamamalıyız. "Gök" diye genelde Sabit Yıldızlar Küresini kastetse de aslında konumuz gereği Tanrı'dan bahsetmektedir. Tanrı tüm özelliklerin yanı sıra tek olandır. İlkelerin çokluğundan bahsedenler için bu çokluğun onları yöneten bir şey

⁴¹¹ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 1072b 32

⁴¹² Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 1075a 17

⁴¹³ Aristoteles yeryüzünden farklı olarak göklerin oluşmasında dört ögenin yanında bir de esir adı verilen beşinci bir maddenin etkili olduğu düşüncesindedir. Beşinci madde göklere dairesel hareket gücünü vermektedir ki bu dairesel harekette tanrısal bir harekettir. Aristoteles, **Gökyüzü Üzerine**, 270b 20

⁴¹⁴ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 1075b 30; 1073a

⁴¹⁵ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 1074a 33; çevirmenin yorumundan faydalanılmıştır.

olmadıkça bir düzen oluşturulamayacağından bahsederek Homeros'un İlyada adlı eserinde geçen bir söz ile bu durumu ifade eder; "Çok kişinin yönetimi iyi değildir, tek bir yöneticinin olması gerekir"⁴¹⁶ böylece doğada ikilik olmaz, tek Tanrı olması düzeni sağlar.⁴¹⁷

Aristoteles'e göre Tanrı her zaman bu hayatı canlandırdığı için o bu hayattır aynı zamanda onda bulunan özellikleri biz evrende ve insan olarak doğamızda da görebilmekteyiz. Tüm fiiller onun hareketi ile ortaya çıktığı için temaşa fiili de ondan çıkmaktadır. Temaşa fiili ile insan en mükemmel ve yüksek olan mutluluğa erişebilir. Bizim temaşa etmemiz bu dünyadaki güzel ve iyi olan şeyleri fark etmemizi sağlar. Bu dünyadaki iyi ve güzel olandan En Güzel ve En İyi'yi bulmamıza aracı olmuş olur.⁴¹⁸

Âlemin bir sonu vardır, sonsuz değildir, bir düzene sahiptir ve dairesel hareket etmektedir. Âlemin bir düzen içinde devam edebilmesi için Tanrı tarafından hareket ettirilmesi gerekmektedir.⁴¹⁹

Aristoteles hayvanların hareketlerini anlatırken; bir şeyin hareket edebilmesi için onun hareketsiz bir noktaya dayanması gerektiğini ifade eder. Bu hareketsiz nokta hayvanın kendisinden bir parça olmamalıdır. Bu konuda Homeros'un sözleri şöyledir;

Gökyüzünden yeryüzüne hiçbir şey indiremezsiniz

Zeus güçlüklerin en güçlüsüdür,

Sonuna kadar savaşıp yorgun düşse bile;

Bütün tanrılar ve tanrıçalar, ipleri ellerinizden bırakın⁴²⁰

Onun bu sözleri ile birlikte sadece hayvanların hareketlerini yapabilmeleri için değil, tüm evrenin hareket edebilmesi için hareketsiz bir varlığa yaslanması gerektiğini anlamalıyız.

Aristoteles'e göre insan arzulayan bir varlıktır. En güzelini, en iyisini, en mükemmelini ve mutluluğu arzulamaktadır. O bu arzuladıkları şeylere ulaşabilmek için aklını kullanmalıdır. İnsan akıllı bir varlıktır. Aklını kullanarak amacına ulaşabilir. İnsanın iki yönden isteği olabilir; bunlardan birisi arzu iken diğer akıldır. Arzu

⁴¹⁶ Homeros, **İliada**, çev. Ahmet Cevat Emre, 4.Basım, Varlık Yayınevi, İstanbul, 1971, s.30

⁴¹⁷ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 1076a 5

⁴¹⁸ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 1072b 20

⁴¹⁹ Aristoteles, **Hayvanların Hareketleri Üzerine**, 699b 25

⁴²⁰ Aristoteles, **Hayvanların Hareketleri Üzerine**, 700a

görünüşte iyi olana meylederken akıl ise gerçek iyiye meyleder. Bu ikisinin de amacı en iyiye ulaşmaktır.⁴²¹

Aslında temaşa fiili de bu yüzden önemlidir. Akıl gördüğü şeyleri kavrar ve gördüğü şeyler ile akıl yürüterek tüm varlıkların nihai hedefi olan En İyi'ye ulaşmaya çalışır. İnsan bir meniden meydana geldiğini bildiği gibi meni rahme düşmeden insanın doğmayacağını akıl yürüterek bilebilir. Marangoz örneğinde de aslında aklımız tahtanın bir hareket ettirici sayesinde bir eşya haline gelebildiğini, tahta konusunda hareket ettirici marangoz ise bu evreninde hareket etmesine sebep olan bir hareket ettirici olduğunu düşünür. İşte akıl bunları kavrar.⁴²²

İnsan ve evren birbirine benzer. İnsanı evrenden ayıran büyük bir özelliği vardır. Oda düşünmesidir. Düşünme tanrısal bir özelliktir. Tanrı'nın düşünmesi bir ihtiyaca, bir arayışa yönelik değildir. İnsan akli yani Nous; neden en yüksek iyiye arar? Çünkü en yüksek iyinin hayranlık verici özellikleri vardır. İnsan haz sahibi bir varlıktır. Tanrı'nın ihtiyacı dahi yokken tüm hazlara ve mutluluklara sahip olması sebebiyle insanın onu kendine nihai hedef olarak belirlemesi beklenebilen bir harekettir.⁴²³

Aristoteles, diğer bir özellik ise Tanrı'nın en iyi erdem sahibi olmasından bahseder. İnsan ahlaklı ve erdem sahibi bir varlıktır. İnsan en iyiye ulaşmak için erdemli bir hayat sürerek evrendeki mutluluğa ermek ve Tanrı'ya benzeyerek nihai hedefi olan en iyiye ulaşmaya çalışır. İnsan bu dünyadaki mutluluğun; para ya da sağlıkta olmadığını bilir. Bu bir yerde bilge insandır ve akli başında olan bir insandır. Aklını bedeni hazların emrine vermemiştir. O yüzden doğru düşünebilmektedir.⁴²⁴

Konumuz olan Tanrı- insan- âlem üçlemesini inceleyerek; evren ve insanın birbirlerine benzerliğinden; insanın aklını ve arzusunu yöneterek en iyiye ulaşmaya çalışmasından; bunun için de evrenden destek almasından bahsetmiş olduk. Tanrı vardır ve âlem onun hareketi ile oluşmuştur. Tanrı'nın ilk hareketi ile doğaya varlıkların yapısını gizlemiştir. İnsan aklını doğayı anlamaya kullanarak Tanrı'yı bulması, Tanrı'nın insana verdiği bir anahtar niteliğindedir.

⁴²¹ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 1072a 27

⁴²² Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 1072b 20; 1071b 29

⁴²³ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 1072a 23

⁴²⁴ Aristoteles, **Magna Moralia**, çev. Y. Gurur Sev, 4.Basım, Pinhan Yayınları, İstanbul, 2022, 1184a 15; Aristoteles, **Nikomakhos'a Etik**, 1178b 20

Tanrı yani En İyi'ye ulaşmak için Aristoteles iyi olunmasından, ahlaklı olunmasından bahseder. Peki, Ahlak nedir? Ahlaklı olmak ile erdemli olmak aynı şey midir? Ahlaklı insan bilgili insan mıdır?

6. Ahlak ve Logos

Ahlak; mutlak iyiye ulaşmak ya da belli bir yaşam anlayışının benimsenmesi ile ortaya çıkan kurallar bütünüdür.⁴²⁵ Ahlaklı olmak insanın sadece kendi duyguları ile olacak bir şey değildir. Bir kimsenin ahlaklı olabilmesi için aklının, iradesinin ve arzusu gibi birçok unsurun birlikte hareket etmesi gerekmektedir. Böylece ahlaktan bahsedebiliriz. Ahlak sadece davranışların düzeltilmesi değil bunun bir alışkanlık haline de getirilmesi gerekmektedir.⁴²⁶

Logos; birçok anlama gelmekle birlikte genellikle akıl anlamında kullanılır. Bu akıl aynı zamanda kavramak anlamındadır. Bir olayı analiz edip kavrayarak istenilen davranışa yönlendirme işini yapar. Aklın buradaki görevi insanın zafiyetlerine kanmadan, vicdanı, duyguları ile beraber insanı ahlaklı olmaya yönlendirmektir.⁴²⁷

Aristoteles'e göre insanların nihai hedefi mutluluğa ve nihai İyi'ye ulaşmaktır. Aristoteles'in mutluluğa yönelik bir ahlak anlayışı vardır. İnsan mutluluk için üç yol tercih edebilir; felsefeci bir yaşam, siyasetçi bir yaşam ya da hazza bağlı yaşam. Mutluluk için ruha bağlı bir yaşam aramalıyız. Ruh ise tam erdemli bir yaşayış ile mutlu olur.⁴²⁸ Bunu da akli ve duygularını kullanıp erdemli bir hayat sürerek yapabilir. Tek başına akıl bu iş için uygun değildir. Çünkü o tek başına iken rasyonel düşünür. O yüzden bizim duygulara da ihtiyacımız vardır. Duyguların da işin içine girmesi ile ahlaktan söz etmeye başlayabiliriz.⁴²⁹ Aristoteles'e göre logos ise; akli başında olmak, anlayış ve doğru yargılamadır.⁴³⁰

Aristoteles, ahlak ve logos ile beraber onların hareketlerini denetleyip iki uçtan uzaklaştırıp orta yol bulmasını sağlayacak ölçülülüğe de ihtiyaç olduğundan bahseder.

⁴²⁵ Ahmet Cevizci, **Felsefe Sözlüğü**, s.16; Aristoteles, **Nikomakhos'a Etik**, 1094a

⁴²⁶ Aristoteles, **Nikomakhos'a Etik**, 1103a 20

⁴²⁷ Birçok anlamını Ahmet Cevizci'nin sözlüğünde bulmaktayız. "söz, konuşma, düşünce, akıl, anlam, açıklama, bir şeyin her ne ise o olmasını sağlayan nedenler, belli bir disiplinde, fenomenleri açıklamak amacıyla kullanılan yöntem ve ilkeler, bir şeyi bizim için anlaşılır kılan, dayanak anlamına gelen sözlük," Cevizci, **Felsefe Sözlüğü**, s.442

⁴²⁸ Aristoteles, **Eudemos'a Etik**, çev. Saffet Babür, 2.Baskı, BilgeSu Yayınları, Ankara, 2020, 1219a 25

⁴²⁹ Aristoteles, **Nikomakhos'a Etik**, 1094a; 1102b 20

⁴³⁰ Aristoteles, **Nikomakhos'a Etik**, 1143b 5

Tam olarak davranışların erdeme ulaşabilmesi için orta yoldan devam etmesi gerekmektedir. Ölçülü olmak ise işte bu konuda bize yardımcı olacaktır.⁴³¹

Sayıdığımız bu kavramların birbirleri ile ilişkilerini ayrı ayrı inceleyeceğiz. İlk olarak da ahlak ve akıl nasıl bir ilişki içindeler? Akıl ahlaklı olmayı destekler mi? Bu birliktelik nasıl bir birlikteliktir? Bu sorulara cevap bulmaya çalışıp, filozofların da bu konuda görüşleri var ise aktarmaya çalışacağız.

6.1. Ahlak ve Akıl İlişkisi

Aristoteles, ahlakın iyiyi bulmak için var olduğunu, bu iyinin de insan için “en hayırlı şey” olması gerektiğini söylemektedir. Nedir bu en hayırlı şey? İnsanın doğasına uygun olan şey veya ihtiyaç halinde en iyi şey ne ise o şekilde yorumlanabilir. En hayırlı şey tüm iyiler için akli başındalıktır. Çünkü akli başında olmak erdemi de beraberinde getirir.⁴³²

Aristoteles erdem konusunda ilk konuşanın Pythagoras olduğunu belirtir. Pythagoras erdemi sayılara indirgemektedir. Erdemi sayılar ile anlatmaktadır. Onu ardından erdemler hakkında görüş ortaya atan diğer bir kişi ise Sokrates’tir. Sokrates erdemi akıl ile beraber ele almaktadır. Sokrates’e göre erdem bir bilimdir ve akıldan bağımsız olamaz. Aristoteles’e göre Sokrates’in bu düşüncesinde bir hata vardır. O, ruhun akılla beraber olan bir tarafının olduğu gibi hem de ondan bağımsız bir tarafının olduğunu söylemektedir. Sokrates, bilimi yaratmak uğruna ruhun sadece akıl ile beraber olduğu yönünü almış, akıldan bağımsız yönünü yani erdemlerin çıktığı yönü yok saymıştır. Platon ise Sokrates’in görememiş olduğu şeyi görmüş ve ruhu kısımlarına ve onlara uygun erdemleri ayırmıştır. Aristoteles’e göre Platon da buraya kadar doğru hareket etmiş, buradan sonra erdemler ile varlıkların hakikatindeki iyiyi birbirine karıştırmıştır.⁴³³

Aristoteles, Sokrates’in “erdem akıldan ibarettir” düşüncesinden bahseder. Yani erdem akılla olabileceğini eğer akıl ile beraber olmaz ise bu eylemin, hareketin hiçbir şey ifade etmeyeceğini söylemektedir. Bu düşüncesini kanıtlamak içinde yiğitlik ve

⁴³¹ Aristoteles, **Nikomakhos’a Etik**, 1105a 18

⁴³² Aristoteles, **Magna Moralia**, 1184a 30

⁴³³ Aristoteles, **Magna Moralia**, 1182a 10-15

adaletli olmanın ancak akılla olabileceğini söyler. Aristoteles ise bu erdemlerin iyi erdemler olduğunu ama yalnızca akıl ile olabilecek erdemler olmadığını ifade eder.⁴³⁴

Aristoteles'e göre Sokrates bu düşüncesinde ileriye giderek iradesizliği reddetme noktasına kadar gelmiştir. Bunu da bir kişinin kötü bir davranışı bile isteye yapmayacağını eğer o kişi kötü harekette bulunuyor ise onun bu hareketinin kötü olduğuna dair bilgisinin olmamasından kaynaklandığını söyleyerek ifade etmiştir. Eğer kişinin kusurun gerçekten kusur olduğuna dair bilgisi olduğunu bilir ve onun hala yaptığını görürsek o zaman ona kusurlu davranıştıdır diyebiliriz demektir. Aristoteles ise insanlar bile isteye iradelerine hâkim olamadıkları için birçok kusurlu davranışta bulduklarını düşünür.⁴³⁵

Aristoteles onun düşüncesini değerlendirerek; ilim için akli başında olmak şarttır, ilimlerin başı da erdemlerden geçmektedir o zaman erdemli olabilmek için akli başında olmak gerektiğinden söz eder. Bu düşünceye katılıyoruz ama Sokrates sadece bu düşünce çevresinde ilerlemektedir. Aristoteles, erdemlerin elbette akli başında insanların davranışlarında bulunacağını ama erdemler için sadece akli başında olmanın yeterli olmayacağını, Sokrates'in ise sadece bu düşünce çevresinde ilerlediğini ifade eder.⁴³⁶

Aristoteles'e göre akıl, erdemlerde orta yolu bulmayı amaçlamaktadır. Bir örnek olarak cesareti alalım. Cesaret erdeminde cesurluk onun orta halidir. Bazı davranışlar görüyoruz ki cesurluk gibi gözükse de aslında onun iki uç noktasından biridir. Aristoteles bu konuda Homeros'tan örnek vererek cesareti ele alır. Homeros; Diomedes⁴³⁷ ve Hektor'u⁴³⁸ yaptıkları eylemlerden dolayı onları cesur olarak görmez. Diomedes; Tanrı olan bir akrabasını yaralayarak kaçmıştır. Onun kaçmış olması cesurluğa girmez. Hektor ise kışkırtmaların verdiği öfke ile savaşa katılmıştır. O da akıl ve erdemleri ile savaşmamış oluyor. Erdemde kızmak da vardır ama Hektor' un kızması kızmaktan öte bir şeydir. Belki öfkelenerek onlara bedelini ödetmek uğruna yapmış olduğu bir şeydir. Sokrates ise erdem bilginin olduğunu düşündüğü için insan

⁴³⁴ Aristoteles, **Magna Moralia**, 1197b 37

⁴³⁵ Aristoteles, **Magna Moralia**, 1200b 25

⁴³⁶ Aristoteles, **Nikomakhos'a Etik**, 1144b 21

⁴³⁷ Homeros, **İliada**, s.90-96

⁴³⁸ Homeros, **İliada**, s.98; s.102

bilgili olduğu konuda cesurdur der. Ona göre bir denizci, denize çıkmaktan ve hatta fırtınalar ile yüzleşmekten korkmaz ve cesur davranır.⁴³⁹

Aristoteles akli başında olan insanın kendi kendine haksızlık yapmayacağını ifade eder. Eğer insan kendine hâkim olabiliyor ve kendinden verdiği bir şeyi aklını ve iradesini kullanarak verebiliyor ise bu eylemi akli başında olarak yapmıştır. Homeros; Glaukos'un Diomedes'e bronz yerine altın silahı isteyerek, gönüllü olarak vermesi gibi bir örnek ile bu konuya katılır.⁴⁴⁰

Aristoteles, filozoflar ve felsefe ile uğraşan insanların aklını kullanarak, herkesin ilgilenmeyeceği konular ile ilgilenip, insanları bu konuda bilgilendirmeye çalışırken bazı filozofların, özellikle sofistlerin bunun karşılığında para talep ettiklerinden söz eder. Protagoras'ın da ücret istediğini belirtir. Hâlbuki felsefe yapan kişi bu işi yaparak büyük bir onur kazanmaktadır. Bu onurun büyüklüğünü, Tanrı'nın ve anne- babanın onuruna benzeterek kıyaslar.⁴⁴¹ Yani filozoflar akıllarını burada bilgi ve ahlakı yaymak için kullandıkları gibi bunu bir yerde de onur kazanmak için yapmışlardır. Para karşılığında yapan filozoflar ise aslında yaptıkları işin mahiyetini hiç anlayamamış bu ilmin erdeminden uzak kimselerdir.

Aslında bu örneklerde ahlak ve aklın birbirini desteklediğine, tek başına akli kullanarak erdeme ulaşılamayacağına şahit oluyoruz. Eğer aksi şekilde düşünecek olursak biz de Aristoteles'e göre Sokrates'in hatasına düşmüş oluruz. Sokrates erdemlerin bir akıl yürütme olduğunu düşünürken Aristoteles sadece akıl yürütme değil aynı zamanda akılla beraber bulunur şeklinde onu düzeltir.⁴⁴²

Akıl ve erdem bir insanda birlikte bulunmak zorundadır. Erdem sadece kendi başına ruhta bulunamaz. Onu ruha işleyecek olan akıldır. İnsanın adil olması ve cesur olması gibi doğuştan gelen kazanılan şeylerdir ama bunları akılsız kullanmak kişiye zarar verebilir. İnsan cesurdur ama bu cesaret her şeye gözü kapalı girişmek onu felakete götürebilir. İşte akli kullanmaya başlayınca insan aşırılıklardan kaçarak ölçülü hareket eder.

⁴³⁹ Aristoteles, **Nikomakhos'a Etik**, 1116a 30

⁴⁴⁰ Aristoteles, **Nikomakhos'a Etik**, 1136b 18

⁴⁴¹ Aristoteles, **Nikomakhos'a Etik**, 1064a 30

⁴⁴² Aristoteles, **Nikomakhos'a Etik**, 1144b 35

6.2. Akıl ve Ölçülülük İlişkisi

Aklın ahlak üzerinde etkili olduğu gibi onun kendi içinde görevleri de vardır. Ölçülülük aklın görevlerinden bir tanesidir. Akıl doğru davranışı belirlemeli, onu bulmak ve tam olarak hedefe gitmek içinde ölçüyü koruması gerekmektedir. Aslında bu bizim akıl konusunda bahsettiğimiz orta yol kavramı ile yakından ilişkilidir.⁴⁴³

İnsan tek erdemlerde değil, ne zaman aşırıya kaçır ya da hafife alırsa zarardadır. Aristoteles'e göre insanın orta yolu takip edip ölçülü davranması, bunun için de eylemlerine ve duygularına hâkim olması gerekmektedir. Burada ölçülülük aklın hâkimiyeti ve insanın iradesi ile alakalıdır.⁴⁴⁴

Aklı başında olmak ile kendine hâkim olabilmek birbirine bağlı gibi gözüküyor. Aristoteles, aklı başında olup kendine hâkim olmayan insanlar olduğu gibi, aklı başında olmayıp kendine hâkim olamayan insanların da olabildiğinden bahseder. Aklı başında olmayanları anlayabiliriz. Aklı başında olanlar zaafı yüzünden kendine hâkim olamamaktadırlar. Kimileri para söz konusu olduğunda, kimileri ün, şan şöhret konu olduğunda bunlardan vazgeçemezler ve o saatten sonra akıllı karar veremezler. Sokrates'e göre kendine hâkim olamama durumu ancak insanın bilgisizliğinden dolayı ortaya çıkan bir durumdur, bilimin olduğu yerlerde böyle davranan insanlar ancak hazlarına kölelik etmekten başka bir şey yapmamış olurlar.⁴⁴⁵

Makedonya kralı Arkhelaos (MÖ 413-399), Sokrates'i bolluk ve rahatlık içinde yaşaması için sarayına davet etmiştir. Sokrates ise onunla görüşmeye dahi gitmemiş, ona neden gitmediğini soranlara da "Bir insanı aşağılamak için size verdiği zarara karşılık vermemek kadar size sağladığı yarara da karşılık vermemek yeterli olur." diye cevap vermiştir. Aristoteles, Sokrates'in gitmemesinin sebebini onun saraydaki yaşamı felsefi bir yaşama ve erdemli bir harekete aykırı bulması olarak açıklar. Aslında saray içerisinde yaşamak, felsefe bilimi ile uğraşırken kazanç ve geçim sıkıntısı çekmemek manasına gelmektedir. Bu insanda haz uyandıran bir şeydir. Sokrates bahsettiğimiz şekilde aklı başında olarak hazlarını dinlememiş ve teklifi reddedebilmiştir.⁴⁴⁶

Aristoteles, ölçülülük kavramı ile ilgili olarak haz ve acı konusu insanların çok zorlandıkları bir his olduğundan söz eder. İnsan acıdan kaçır ama hazza yönelmektedir.

⁴⁴³ Aristoteles, **Nikomakhos'a Etik**, 1109a 5

⁴⁴⁴ Aristoteles, **Nikomakhos'a Etik**, 1109b

⁴⁴⁵ Aristoteles, **Nikomakhos'a Etik**, 1145b 33

⁴⁴⁶ Aristoteles, **Retorik**, 1398a 35

Hazza karşı durmak, birçok filozofun hem fikir olduğu gibi oldukça zor bir durumdur. Haz çok kuvvetli bir duygudur. Belki de insanları ölçülü olmak konusunda en çok zorlayan şeydir.⁴⁴⁷ Haz ve acı konusuna burada değinelim.

Aristoteles'e göre insanlar duygularına göre hareket eden varlıklardır. İnsanlar tutku, haz, utanma gibi duyguların kendisinde yarattığı hisler sonucunda acı yahut haz hissederler. Öyle ki; insan tutku duyduğu şeyin elinden alınması sonucunda derin bir üzüntü duyar. Herakleitos tutku hakkında; "tutkuyla savaşmak güç iş, çünkü o ruhu satın alır."⁴⁴⁸ demektedir. O haz ve acıyı karşılaştırarak acıya karşı durmanın hazza karşı durmaktan daha kolay olduğuna karar vermektedir. Aristoteles, Herakleitos'un tutkunun ne kadar güçlü bir duygu olduğunu ve insanın hem aklına hem de ruhuna hitap eden bir şey olduğunu açıklamak istediğini ifade eder. Aslında haz her insanda bulunduğu gibi onu iyi haz ve kötü haz olarak da ayırmak mümkündür. İnsan hazzı iyi yöne doğru kullanırsa iyi, kötü yöne doğru kullanırsa kötü haz elde etmektedir.⁴⁴⁹

Bir kişi haz elde etmek için bazı eylemlerde bulunurken bazı eylemlerden de kaçınmaktadır. Bu durumlar gerçekleştiğinde insanın kaçtığı şey acıdır. Zor olduğundan mı kaçmaktadır yoksa zorunda olarak mı? Kimileri insanın içindeki duyguların çok güçlü olduğunu ve o duygulara engel olamadıkları için kendine haz veren o eylemi gerçekleştirmek zorunda kaldıklarını söylerler. Aristoteles bu konuda Philolaos'un "kimi düşünceler, uslamamalar bizden daha güçlü" diyerek bu durumu ifade ettiğinden söz eder.⁴⁵⁰ Yani onu yenebilecek, onu dizginleyebilecek bir gücümüzün olmadığını 'daha güçlü' diyerek anlatır.

Aristoteles, Eudokses'in hazzı iyi olarak gördüğünden söz eder. Çünkü ona göre insan en güçlü duyguları ile onu isterken sadece bir kimsenin değil tüm insanlığın onu istediğini, arzuladığını görürüz. Bu kadar talep gören ve herkesin istediği bir şey kötü olamaz. Kötü olan ise acıdır. Acıdan herkes kaçır. Acı kaçınması bir şey ise onun zıttı iyi bir şeydir. Eudokses'e göre haz mutluluktur. Övülmeye layık olandır. İnsanlar Eudokses'e güvenirlir. Çünkü o erdemli bir insan olarak bilinmektedir. Erdemli insan

⁴⁴⁷ Aristoteles, **Retorik**, 1104b

⁴⁴⁸ Aristoteles, **Retorik**, 1105a 7

⁴⁴⁹ Aristoteles, **Nikomakhos'a Etik**, 1105a 12

⁴⁵⁰ Aristoteles, **Eudemos'a Etik**, 1225a 32

aynı zamanda ölçülü bir insan demektir. O zaman Eudokses'in haz ve acı karşısında ölçülü konuşmuş olması gerekmektedir.⁴⁵¹

Platon'a göre ise yeteri kadar iyi diye bir şey yoktur. Aristoteles, onun öğrencisi Eudokses'e katılmadığını ifade eder. O iyiden daha da iyi şeyler elde edilebilir derken hazzı kullanarak daha da iyi şeyler yapılması gerektiği görüşündedir.⁴⁵² Platon küçük yaştan itibaren insanlara haz ve acı üzerine eğitim verilmesi gerektiğini düşünür. İnsan acı ve hazzı nasıl kullanılmalıdır? İnsan güzel şeylerden bunları nasıl elde edebilir? Bunlar insanlar tarafından küçük yaştan itibaren biliniyor olması gerekir.⁴⁵³

Aristoteles, Speusippos'un eğer insan hazza kötü derse ondan elde edilen bilgilerin de kötü olması gerektiği düşüncesinde olduğunu belirtir. En iyi kavramı konusunda herkes farklı farklı konuşurken Speusippos en iyinin haz olma ihtimalinin de olabileceğini söylemektedir.⁴⁵⁴ Aristoteles, bazı filozoflara göre bizim görüp duymamız bile bize acı verirken uzun zamandır onlarla yaşamaya alıştığımız için artık rahatsız etmediği görüşünde olduklarını ifade eder.⁴⁵⁵ İnsan her türden, farklı farklı hazlara ve farklı farklı acılara sahiptir.

Haz konusunun iki ayrı ucundan birisi haz düşkünü olmak iken diğer bir ucu duyarsız olmaktır. Bu iki ucun ortasında da ölçülü davranmak gelmektedir. Burada ise insan ne hazza gereğinden fazla meyletmeli ne de ondan tamamen elini eteğini çekmelidir. Ondan erdemli insan kimliğini bozmayacak şekilde faydalanabilir. Bu insan için normal olan iyi bir şeydir.⁴⁵⁶ Akıl ve ölçülü olmanın ilişkisini ve birbirleri ile bağlantılarını burada açıklamış olduk.

6.3. Erdem

Erdem; insan doğasına uygun olan ve en yüksek iyiye ulaşmayı hedefleyen yetkinliktir. Erdem bu hedefine ulaşmaya çalışırken aklın; ölçülülüğünden, iradesinden ve doğru kararlar alma noktasında yol göstericiliğinden faydalanır.⁴⁵⁷

Aristoteles, erdemliliğin orta yolu bulmak olduğunu ifade eder. Hangi durum ve duygu içerisinde olursak olalım, o andaki orta yolu bularak ve şartlar el verdiğince

⁴⁵¹ Aristoteles, **Nikomakhos'a Etik**, 1172b 11; 1101b 30

⁴⁵² Aristoteles, **Nikomakhos'a Etik**, 1172b 35

⁴⁵³ Aristoteles, **Nikomakhos'a Etik**, 1104b 14

⁴⁵⁴ Aristoteles, **Nikomakhos'a Etik**, 1153b 5

⁴⁵⁵ Aristoteles, **Nikomakhos'a Etik**, 1154b 6

⁴⁵⁶ Aristoteles, **Eudemos'a Etik**, 1231a 20; 1230b 10

⁴⁵⁷ Aristoteles, **Eudemos'a Etik**, 1218b 10; Aristoteles, **Nikomakhos'a Etik**, 1107

uygulayarak erdemli olabiliriz. Orta yolu bulmak kolay değildir. Bunun için Pythagorasçılar yanlış yapılmak istenirse onun birçok yolu var iken iyinin yalnızca bir tane yolunun olduğunu söylerler. İyi olan ise her zaman kötünün tam tersi değildir. Hatta çoğu zaman öyle değildir. İyi bulmak için yanlış olan ve onun zıddının tam ortasına bakmak gerekmektedir. Buna bir örnek olarak cömertliği verebiliriz. Cömertlik cimrilik ile savurganlığın tam ortasıdır.⁴⁵⁸

Aristoteles, orta yolun ilk örneklerine Homeros'un eserlerinde rastladığını ifade eder. Homeros'un *Odyseia*'da anlattığı Tanrıça Kalypo,⁴⁵⁹ orta yolu aramak için ilk önce karşıtlardan uzak durulması gerektiğini söyler.⁴⁶⁰

Erdemli ve ahlaklı olmak yazılı olmayan kurallar bütünüdür. Çünkü biz kibar olmaktan, ahlaklılık ve ahlaksızlıktan bahsederken bunları herhangi bir yere dayandırmıyoruz. Geçmiş filozoflar da, erdemlerin yazılı olmayan bir yasa niteliğinde olduğunun farkında olup ona göre konuşmuşlardır.⁴⁶¹

Aristoteles, Empedokles'in hayvanların öldürülmesi konusunda insanlardan kiminin bunu hayvanlara yapılan bir haksızlık olarak görürken yine aynı görüşte olan başka bir kesimin de bu davranışı doğru bulmadıklarını söylediğinden söz eder. Empedokles bunu "Her şeyi kapsayan bir yasa, gökyüzü boyunca durur ve toprağın sonsuzluğu üzerindedir." sözleri ile ifade ederek, insanlar arasında bir yasa niteliğinde olan bir şey olduğunu ifade etmektedir. Aristoteles'e göre, O aslında hayvanların öldürülmesinin doğru bulunmaması üzerine ahlak yasalarına gönderme yapmaktadır.⁴⁶²

Aynı nitelikteki konuşmayı Messenia konuşmasında Alkidemos yapmıştır;

Yapmamız ya da yapmamız gereken eylemler toplumun tamamını ya da bir kısmını etkileyen eylemler olarak ikiye ayrılır. Buradan hareketle haklı ya da haksız şeyleri toplumun tamamına ya da bir kısmına karşı yapacağımızı söyleyebiliriz. Zina gibi bir suç işleyen insan belirli bir gruba karşı suç işlerken askerden kaçan toplumun tamamına karşı suçludur.⁴⁶³

⁴⁵⁸ Aristoteles, **Nikomakhos'a Etik**, 1106b 28

⁴⁵⁹ Homeros, **Odyseia**, ss. 124-125

⁴⁶⁰ Aristoteles, **Nikomakhos'a Etik**, 1109a 31

⁴⁶¹ Aristoteles, **Retorik**, 1374a 36

⁴⁶² Aristoteles, **Retorik**, 1373b 12

⁴⁶³ Aristoteles, **Retorik**, 1373b 17

Ksenokrates (MÖ 396-314) en değerli hayatın faziletli hayat olduğunu, mesut hayat olduğunu ve bu iki kelimenin birbiri yerine kullanılabilen kelimeler ve aynı anlamlar taşıdığından bahseder. Aristoteles ise bu iki kelimenin aynı anlamda olmadıklarını ama yakın anlamlara sahip olduklarını ve birinin diğerini kapsadığını söyler.⁴⁶⁴

Pythagorasçılar ve Speusippos gibi bazı düşünürler iyi ile bir sayısını aynı görmüşlerdir. Aristoteles, Pythagoras'ın iyi ile sayıyı birbirine karıştırarak yanlış yaptığını, sayı ve iyi kavramı nitelik ve görelilik olarak uyuşmadıkları için sayılar ideasının kurulamamış olduğunu söylemektedir.⁴⁶⁵

Mutluluk herkes için farklı şeyleri ifade etmektedir. Kimine göre para, mal-mülk, sağlık mutluluğun kaynağıdır. Aristoteles, bazı filozoflara göre salt ruhun belli bir nitelikte olması iken başka filozoflara göre ise hem ruhun hem de eylemlerinde bunu gösterebilmek olduğunu ifade eder. Anaksagoras en mutlu kişinin kim olduğu sorusuna; insanların zannettikleri kişilerin, bir devlet başkanının, zengin ve varlıklı her şeye sahip bir kimsenin mutlu olmadığını söylemektedir. O adalet açısından temiz, acıdan uzak ve Tanrısal Theria'ya yakın birinin mutlu olabileceğini ifade eder.⁴⁶⁶

Buraya kadar erdemin ne olduğundan bahsettik. Şimdi ise bazı ahlaki erdemleri konu edinerek devam edeceğiz. Böylece erdem hakkında kimin nasıl düşündüğünden ve onun orta yolunun ne olduğundan bahsedebileceğiz.

Aristoteles, dostluk konusunda birçok kişinin farklı görüşlere sahip olduğundan bahseder. Bir kesim benzerler benzerleri çeker derken diğer bir kesim ise bir şey kendinde olmayana yönelir ona ihtiyaç duyar demektir. Yani karşıtlar birbirlerini çeker demektir. Benzerler birbirini çeker diyenlerden Homeros, Tanrı'nın da böyle yaptığını söyleyerek onu örnek göstermiş ve dizelerinde de yer vermiştir; "Tanrı her zaman benzeri benzerle götürür,"⁴⁶⁷ Empedokles'te bu düşünceyi savunarak, sürekli aynı seramiğe yatan köpek örneğini vermektedir. Köpeğin hep aynı seramiğe yatmasının nedeni onun köpeğe benzer bir yanının olmasıdır.⁴⁶⁸ Hesiodos da "çanakçı çanakçıya

⁴⁶⁴ Aristoteles, **Organon V Topikler**, çev. Ahmet Ragıp Atademir, 2.Baskı, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1967, ss.219-220

⁴⁶⁵ Aristoteles, **Nikomakhos'a Etik**, 1096b 12

⁴⁶⁶ Aristoteles, **Eudemos'a Etik**, 1215b

⁴⁶⁷ Aristoteles, **Eudemos'a Etik**, 1235a 5

⁴⁶⁸ Aristoteles, **Eudemos'a Etik**, 1235a 10; **Magna Moralia**, 1208b 11; **Nikomakhos'a Etik**, 1155b

kızır” sözü ile de aynı şekilde benzerlerin birbirini çekeceği düşüncesindedir.⁴⁶⁹ Aristoteles, karşıtlar konusunda Euripides’in “kurak toprağın yağmuru, yağmurun gökyüzünden düşmeyi sevdiğini” sözünden bahsederek, Herakleitos’un da “her şeyin karşıtlardan çıkacağını” düşüncesi ile bu görüşe katıldıklarını ifade eder.⁴⁷⁰

Aristoteles üç türlü dostluktan bahseder. İlki erdeme dayanan dostluktur, bu dostluk kalıcı bir dostluktur. Çünkü dostluklarını kurdukları şey bir süre sonra ortadan kalkacak geçici bir şey değildir. İkincisi yarara ve üçüncüsü ise faydaya dayanan dostluktur. Bunlar ise ortadan yararlandıkları yahut yararlanacak başka bir şey kalmadıktan sonra, birisinin diğerine fayda verecek durumu ortadan kalktıktan sonra bitecek olan dostluk türleridir. Bunun için Teognis “ bir saban öküzü gibi denemeden ne bir adamın ne de bir kadının ‘ruhunu’ tanıyabilirsin.” diyerek karşıdakinin nasıl bir dost olabileceğini anlamamanın yolunu göstermiştir.⁴⁷¹

Dostluk bir erdemdir ve iki zıttın ortasıdır, bu iki zıttan aşırılığa doğru olanı aşırı samimiyet, aşırı bağlılık iken onun zıttı ise ilgisizliktir. Dostluk bu iki şeyin ortası olup, bu konuda fikri olan filozoflar da bunun farkındadır.⁴⁷²

Aristoteles’e göre adalet konusu diğer erdemlerden farklı olarak toplumu ilgilendiren bir eylemdir. Aristoteles adalet konusunda birçok kişinin görüşlerine yer vererek açıklar. Atina’nın 7 bilgesinden biri olan Bias (MÖ 6.yy.) bu konuda “insan yerinden belli olur” demektedir.⁴⁷³ Adalet aynı zamanda bir eşitlik halidir. Eşitlik yapılan şeyin karşılığını vermek olarak anlaşılabilir. Pythagorasçılar ise yapılan şeyin aynısını yapmayı adalet olarak alırlar. Mitolojide adı geçen Rhadamanthys, adalet konusunda “Yaptığınız şeyin aynısını yaşıyorsanız adalet sağlanmıştır” demektedir.⁴⁷⁴

Adil olmak orantı ile de ilgili olup az çalışan ile çok çalışanı ayırmak, onlara çalıştığı, emek verdiği kadar karşılığını vermektir. Aristoteles, Platon’un Devlet⁴⁷⁵ kitabında kurmuş olduğu ideal devletin kurallarını belirlerken adalet kavramını kullanmıştır. İnsanlara çalıştığından daha azı kadar karşılık vermek haksızlık etmek, eksik karşılık vermek olurken, çalıştığından daha fazla bir karşılık vermek de aşırıya kaçmak

⁴⁶⁹ Aristoteles, **Eudemos’a Etik**, 1235a 18

⁴⁷⁰ Aristoteles, **Nikomakhos’a Etik**, 1155b

⁴⁷¹ Aristoteles, **Eudemos’a Etik**, 1237b 15; **Nikomakhos’a Etik**, 1156a 10

⁴⁷² Aristoteles, **Nikomakhos’a Etik**, 1158b 24

⁴⁷³ Aristoteles, **Nikomakhos’a Etik**, 1130

⁴⁷⁴ Aristoteles, **Nikomakhos’a Etik**, 1132b 30

⁴⁷⁵ Platon, **Devlet**, çev. Cenk Saraçoğlu- Veysel Atayman, Bordo-Siyah Klasik Yayınlar, İstanbul, 2006, 369d-e; 443c-e

olur. Önemli olan bu ikisinin ortasını bulmak, çalışana da çalışmayana da hakkını vermek adalet olur.⁴⁷⁶

Aristoteles, cüretli olmanın erdemli davranışı yine iki ucun ortasında kalan şeyin erdemli davranış olduğundan söz eder. Cüretliliği eksik olana korkak, cüretliliği fazla olana cüretli denir, bu kişiler hiçbir şeyden korkmazlar. En gereksiz şeylerde dahi cüretli olmaya özen gösterirler. Bu iki zıt hareketin ortasında yiğitlik vardır. Yiğit olan kimse akılla hareket eden kimsedir. Yiğit kişiler korkması gerektiği yerde korkmayı da bilirler. Sokrates' e göre ise yiğitlik bir bilgidir. Aristoteles ona itiraz ederek tehlike anında bilgili olmanın pek bir işe yaramadığı düşüncesindedir. Tehlike anında insan bildiği şeyi dahi yapamayabilir der.⁴⁷⁷

Bazı insanlar hareket ve konuşmalarında kendilerini olduğundan farklı şekilde göstermeleri konusunda ikiye ayrılır. Bunlardan birinci uça olanlar kendilerini bir şey, bir onur ya da haz uğruna farklı gösterip yalan söylerler, bunlar yalancıdır. Diğer bir uç ise kendilerini olduklarından küçük gösterip elinde olandan daha azına sahipmiş gibi davranır ki, bunlara çekingen adını alırlar. Aristoteles, Sokrates'in davranışları ve çekimser tavrı ile ikinci grup insanlara girdiği görüşündedir. Genelde ikinci grupta bulunan insanlar bunu daha mütevazı görünmek için yaparlar. Yaptıkları bu davranışı daha çok onur için yaparlar.⁴⁷⁸

Erdem ahlak ile beraber aklın kullanılması ile ortaya çıkmaktadır. Kayıtsız şartsız iyilikten ziyade erdem aklın denetiminde gerçekleştirilmeli, insanın akli başında hareket etmesi demektir. Akıl insanın belli bir seviyede hareket ettirir. Mesela; cömert olmak savurgan olmayı gerektirmez. İnsan aklını kullanmadan kazancını sevdiklerine harcaması sonucu parasal açıdan sıkıntıya düşer. Cömertlik erdemi az olan kişi de cimridir. Akıl devreye girince orta yol olan cömertlik ortaya çıkar.

6.4. Logos

Logos; akılla beraber kavramaktır. Bu kavramak erdemler için de geçerlidir. Erdemler, akli başındalık ve ruhun akıldan bağımsız kısmında bulunan iyi huylar birlikte hareket ederler. Sokrates'in "hiçbir şey akli başındalıktan daha güçlü değildir."⁴⁷⁹ sözü akli başında olmanın önemini anlatmaktadır. Aristoteles, Sokrates'in akli başında

⁴⁷⁶ Aristoteles, **Magna Moralia**, 1194a 6

⁴⁷⁷ Aristoteles, **Eudemos'a Etik**, 1230a

⁴⁷⁸ Aristoteles, **Nikomakhos'a Etik**, 1127b 25

⁴⁷⁹ Aristoteles, **Eudemos'a Etik**, 1246b 35; Aristoteles, **Nikomakhos'a Etik**, 1103

olmayı bir bilgi olarak gördüğünü ifade eder. Sokrates için dünyaya geliş amacımız da bilgidir. Aslında erdemdir ama erdem de birçok şeyi bildikten sonra elde edilen bir bilgi olduğu için ona göre amaç bilmektir. Anaksagoras ise bu konuda dünyaya gelmemizdeki amacın temaşa etmek olduğunu söyler. Öyle ki yeryüzü ve gökyüzündeki tüm güzellikleri ve düzeni fark etmek ve bizim de o düzene uyum sağlamamızdır.⁴⁸⁰

Bu bilgileri açıklığa kavuşturmak için Aristoteles'in ruhun kısımlarını ele almıştır. Aristoteles ruhu üç kısma ayırır; hesaplayan yanı yani akli başınlık, yürek yanı diğer anlamda yiğitlik, yumuşak başlılık ve arzulayan yanı ise ölçülülük ve iradedir. Platon'un da ruhun kısımlarını üçe ayırdığından bahseder; akıllı kısmı ve akılsız kısmı, akılsız kısmı ikiye ayrılır; öfkelenen kısmı ve arzulayan kısmı olmak üzere toplam üç kısımdır.⁴⁸¹ Yani erdem söz konusu olduğunda, akli başınlık, yürek ve ölçülülük kısımları rol oynar.

Aristoteles, ruh ve erdem konusu içinde akli başınlığın seçmek istediğimiz erdemi ayrıntılı düşünmekten geçtiğinden söz eder. Çünkü hangi erdem söz konusu ise onun doğru yolunu bulmak için ayrıntılı düşünerek orta yolu tercih etmeye çalışırız. Homeros eski zamanlarda kralların da böyle yaptıklarını söyler.⁴⁸² Bazı kimseler, erdemli olmak için akli bilgiler kadar kanıların da önemli bir role sahip olduğunu ifade eder. Öyle ki eğer kişi varmış olduğu bir kanı doğrultusunda hatalı davranış sergilerse o ayıplanmaz. Efesli Herakleitos da böyle düşünmektedir.⁴⁸³

Aristoteles, Anakhersis'in (MÖ 6.yy.); eğlenmenin de çalışmak için gerekli olduğunu, çalışmak için dinlenmek ve bazen de dinlenmek için eğlenmek gerektiği düşüncesinden bahseder. Aristoteles'e göre filozof kimliğini benimsemiş, felsefeyi hayat felsefesi haline getirmiş insanların eğlence ve dinlenme anlayışları diğer insanlar gibi değildir. Onlar basit hazlara sahip iken, basit şeylerle de mutlu olurlar.⁴⁸⁴ Anaksagoras'ın mutlu insanlar tuhaf insanlar olarak karşılanırsa da onların yönetici ve zengin olanlardan olmadıkları düşüncesini burada hatırlatmamız yerinde olacaktır. Bu insanlar akla uygun davranan bilge insanlardır.⁴⁸⁵

⁴⁸⁰ Aristoteles, **Eudemos'a Etik**, 1216b 11

⁴⁸¹ Aristoteles, **Magna Moralia**, 1249b

⁴⁸² Aristoteles, **Nikomakhos'a Etik**, 1113a 10

⁴⁸³ Aristoteles, **Magna Moralia**, 1201b 8

⁴⁸⁴ Aristoteles, **Nikomakhos'a Etik**, 1176b 42- 1177a 2

⁴⁸⁵ Aristoteles, **Nikomakhos'a Etik**, 1179a 13

Aristoteles'e göre erdemlerin; köleler, kadınlar, efendiler ve çocuklar arasında farklılık göstermesinin nedeni kişinin kendine saygı duymasından kaynaklanmaktadır. Bu konuda Sokrates'te kadın ve erkekler hakkında böyle düşünmektedir.⁴⁸⁶ Saygı konusu da aklın başında olması ile ilgili olup farklarda belki buradan kaynaklanmaktadır.

Aklı başınlık Aristoteles de bir erdem iken Sokrates de bilgidir. Sokrates erdemlerinden bilgiden geldiğini düşünerek insanın önce bilgi edinmesi gerekmektedir. Aristoteles ise ruha bağlı erdemler ile aklı başınlık beraber hareket etmelidir. İşte Aristoteles'in burada bahsettiği logostur. Bazı erdemler vardır ki doğuştan gelir bazıları sonradan kazanılır. Doğuştan gelen erdemleri Sokrates'in dediği şekilde bilgi ile edinmek ruhta olmayan bir şeyi ruha katmaya çalışmaktır.

Ruh bedenden hangi sebeple gitmektedir? Bu gidiş nerededir? Ruh bedenden ayrılınca yok mu olmaktadır? Yoksa ruhun yaşayacağı sonsuz bir âlem mevcut mudur? Yani ruh ölümsüz müdür? Tüm bu sorulara Aristoteles'in araştırmaları ve düşüncelerinde cevap aramaktayız.

7. Ölüm ve Sonrası

Aristoteles, ruh ve bedeni madde ve form ilişkisinde bahsetmektedir. Ruh maddeye şekil veren bir form olarak görmektedir. Form olmaz ise o zaman bedenin bir önemi yoktur. Bedeni kıymetli hale getiren ruh olmaktadır. Ruh olmazsa insanın hareket etme, düşünme ve akıl etme gibi birçok özelliği de onunla beraber gitmektedir.⁴⁸⁷ Aristoteles ölümden daha çok bedenin ve ruhun hareketlerinden bahsetmektedir. Biz de onun bahsettiklerinden çıkarımlar yaparak konumuzu aydınlatmaya çalışacağız.

7.1. Bedenin Ölümü

Bedenin yaşam fonksiyonlarından olan solunumu inceleyerek başlayalım. İnsanın hayatta kalması için gerekli olan bir şeydir. Yine görüyoruz ki Anaksagoras, Diogenes ve Demokritos gibi bazı filozoflar için solunum yaşam ölçütü olarak alınmıştır.⁴⁸⁸

⁴⁸⁶ Aristoteles, **Politika**, 1260a 34

⁴⁸⁷ Aristoteles, **Ruh Üzerine**, 414a 15

⁴⁸⁸ Aristoteles, **Parva Naturalia**, 471a- 471b-472a-472b

Aristoteles, solunum hakkında Platon'un düşüncesinin, solunumun sıcak bir hava olduğundan ve bedenimizi ağız yolu ve bedendeki gözenekler vasıtası ile terk ettiğini yine aynı yolları kullanarak geri döndüğü şeklinde olduğundan söz eder. Yani solunum ile bedene alınan şey sıcak bir havadır. Aristoteles nefes sıralamasının yanlışlığından bahsederek insan hayata ilk önce nefesi almak ile başladığını ifade eder. Buradan Aristoteles'in solunumun yaşamın başlangıcı olarak kabul ettiğini düşünüyoruz. Aynı zamanda Platon'a bir diğer eleştirisinde biz sıcak hava soluyor isek bedenimiz o havayı soğutup beden sıcaklığına getirebilmek için daha fazla yorulup her zaman nefes nefese kalıyor olmamız gerekmektedir şeklinde eleştirir.⁴⁸⁹

Aristoteles, Empedokles'in bir ifadesinde solunumun burun deliklerinden yapıldığını söylerken başka bir ifadesinde de solunum için bazı damarların olduğunu ve bu damarlarda büyüklü küçüklü parçaların varlığından, kanın aşağı yukarı hareketi ile bu damarlara hava dolmasından bahsettiğinden söz eder. Aristoteles Empedokles'in iki görüşünde de doğru bilgiler bulunmadığını söyler. Ona göre solunum, soluk borusu ve akciğerlerin olması ile mümkündür.⁴⁹⁰

Aristoteles'e göre Demokritos da canlılar için solumanın bir ihtiyaç olduğunu düşünenlerdendir. Demokritos ve Leukippos aynı düşünceleri paylaşarak solunumun canlılar için bir yaşam ölçütü olduğunu ama bunun atomlarla ilgili olduğunu söylerler. Nefes alıp vermek, atomların sıkışarak insan vücudundan çıkması ve boşluk bulan diğer atomların bu boşluktan insan vücuduna girmesi ile mümkün olur.⁴⁹¹

Aristoteles, bazı düşünürlerin solungaçlı hayvanların solunum yaptıklarını düşündüklerinden bahseder. Bu filozoflardan Anaksagoras; balıkların havayı ağızları ile alıp solungaçlarından attıklarını söylerken, Diogenes ise havayı, suyu vücutlarına solungaçlarından ya da ağızlarından alırlar ve yine suyu vücutlarından solungaçlar ile atarken havayı da onla beraber atmaktadırlar şeklinde düşünür. Aristoteles, onların düşüncelerini neden hatalı bulduğunu açıklar. Eğer bunu balıklar yapabiliyorsa insanlar da yapabilirdi, hâlbuki insanlar yapamıyor. Eğer balıkların havaya ihtiyaçları olsa idi, onlar bu ihtiyaçlarının karşılanması için soluk borusu ve akciğerleri ile beraber yaratılırdı. Aristoteles, suyun içinde hava var ise balıklar da hava ile yaşayabiliyorlarsa

⁴⁸⁹ Aristoteles, **Parva Naturalia**, 472b 17

⁴⁹⁰ Aristoteles, **Parva Naturalia**, 473b; Aristoteles, Empedokles' in damarlara havanın girmesine dair anlattığı soluma işlemini uzunca anlatmıştır. Biz çalışmamız için gerekli olan kadarı ile bahsetmekle yetindik.

⁴⁹¹ Aristoteles, **Ruh Üzerine**, 403b 32

neden karada yaşayamadıklarını sorgular. Diogenes bu konuda sudaki hava onlar için yeterli iken karadaki hava onlara fazla gelmektedir şeklindeki açıklamalar.⁴⁹²

Aristoteles, gözdeki görme duyusunun çoğu kimse tarafından ateş olarak düşünüldüğünü ifade etmektedir. Aristoteles, gözde bulunan ışınların ya da ışıkların gözden çıkarak ve nesnelere ışık ya da ışınların da nesnelere çıkarak bir yerde buluşması ile oluşan şeye görmek diyen filozofların Empedokles ve Platon olduğunu ifade eder. Platon ise bu ışınların gözden çıkmasını gözden bir şeyin yıldızlara kadar akması olarak da yorumlamaktadır.⁴⁹³

Demokritos gözün sudan meydana geldiğini, bunun nedeninin ise görme işleminin ancak bir yansımadan ibaret olduğu için saydamlığa ihtiyaç duyduğunu söylemektedir. Aristoteles onun düşüncelerinden bahsederek ona bir yere kadar katılır ve gözün saydam olması gerektiğini söyler. Bu saydamlık ya havada vardır ya da suda, hava göz olamayacağı için su olmuştur. Bu saydamlık yansıma için değil ışık için olduğunu ifade eder.⁴⁹⁴

Bu bilgiler ışığında Aristoteles varlıkların su, toprak, ateş ve havadan oluştuklarını, canlıların yapısı hangi ortama müsait ise o ortamda yaşamlarına devam ettiklerini açıklarken, Empedokles'in ateşten oluşan varlıkların ve sıcak olan varlıkların içlerindeki ateşten uzaklaşmak için suda yaşadıklarını düşündüğünü söyler. Aristoteles onu bu düşüncesinden dolayı pek çok noktada eleştirir.⁴⁹⁵

Aristoteles, Empedokles'in insan bedeninin karşıtlardan oluştuğunu düşüncesinden bahseder. İnsan bedeninin bütün parçaları karışmış öğelerin uyum ile birleşmesinden oluşmaktadır. O zaman Aristoteles her parça ayrı ayrı oluştu ise her parçanın ayrı ayrı ruhları olması gerektiğini söyleyerek karşı çıkar.⁴⁹⁶

Aristoteles, Empedokles'in büyümenin büyüme ile değil eklemeye ile gerçekleştiğini; hava havaya eklenerek, toprak toprağa eklenerek büyüme düşüncesinden söz eder. Bitkilerin kökleri toprakta olduğu ve aşağı doğru olduğu için

⁴⁹² Aristoteles, **Parva Naturalia**, 470b 24

⁴⁹³ Aristoteles, **Parva Naturalia**, 437b 9

⁴⁹⁴ Aristoteles, **Parva Naturalia**, 438a 2

⁴⁹⁵ Aristoteles, **Parva Naturalia**, 477b 1

⁴⁹⁶ Aristoteles, **Ruh Üzerine**, 408a 17

onun büyümesi aşağı doğrudur. Ateşin yeri yukarıda olduğu için onun büyümesi de yukarı doğrudur diyerek büyüme konusunda farklı bir büyümeden bahsetmiştir.⁴⁹⁷

Aristoteles'e göre bir cisim için devinime neden olan şey, devinimini değerli kılan şey ereksel nedendir. Bir canlı için ereksel neden yaşamak, yaşamak için ereksel neden ise Ruhtur. Yani yaşamak ruha bağlıdır. Bunun yanında büyüme ve nitelik değiştirme de ruha bağlıdır. Mesela duyumsamak nitelik değiştirmez. Ruh olmayan bir şey de duyumsayamaz. Büyüme için de aynı şey geçerlidir.⁴⁹⁸ Yani beden ruha bağlıdır. Eğer ruh bedenden ayrılırsa ölüm dediğimiz şey meydana gelir.

Aristoteles, Demokritos'un solunak ile bağlantı olan ölümün nasıl gerçekleşebileceği düşüncesinden söz eder. Demokritos'a göre; solunak bir ihtiyaç derken, ruhu basınçtan kurtararak bedende sıkışmasını rahatlatmaya yaramaktadır. Ruh bedenin içinde sıkışır ve bedenden kaçmaya çalışır. Asal form olan sıcaklık ve ruhtur. Aynı zamanda bu asal formlar dışarıda havada da bulunur. Nefes alırken bu asal formlar içeriye girerek ruhu rahatlatır, basıncı azaltır. Eğer ruh dışarıya çıkmış ise demek ki basınç artmış ve soluk içeriye girememiştir. Bunun sonucunda da soluyan varlık yani bedenin ölümü gerçekleşmiştir.⁴⁹⁹

Aristoteles, Demokritos'un bu görüşünü hatalı bulmaktadır. Bedenin ölümü ruhun bedeni terk etmesi ile gerçekleşir. Beden bozulabilen bir yapıdadır. Hastalık ve yaşlılık onu bozar. Beden zayıfladığı ve doğasına artık uymadığı için ruh onu terk ederek ölüm gerçekleşir.⁵⁰⁰

Aristoteles ise ruhun ne olduğu konusunda "bir cismin amacını içinde taşıma halidir"⁵⁰¹ şeklinde açıklar. Göz nasıl görme işlemi göz organında gerçekleştiriyor ve bir sebeple gözünü kaybeden insan görme yetisini de yitiriyorsa⁵⁰², bedeni kaybeden ruh da ruh olma yetisini, içinde bir amaç kalmadığı için, yitirerek yok olur.

7.2. Ruhun Ölümü

Ruh bir bedeni yöneten ve yaşamını sürdüren bir ilke, bir formdur. Canlılık kavramı da belki buradan gelmektedir. Ruha sahip olan ile olmayan arasındaki fark

⁴⁹⁷ Aristoteles, **Ruh Üzerine**, 415b 28- 416a; **Oluş ve Bozuluş**, 333a 34

⁴⁹⁸ Aristoteles, **Ruh Üzerine**, 416a 7

⁴⁹⁹ Aristoteles, **Parva Naturalia**, 472a- 472b

⁵⁰⁰ Aristoteles, **Parva Naturalia**, 472a 20

⁵⁰¹ Entelekheia; amacını içinde taşıyarak varolma

⁵⁰² Aristoteles, **Ruh Üzerine**, 412b 15

devinim ve duyumsamadır. Ruh, formu olduğu maddeyi devindirdiğine göre o devinmekte midir? Devinmeyen bir şey devindiremeyeceğine göre o devinmektedir.⁵⁰³

Aristoteles, Demokritos'un da bunları kabul ederek ruhun ya ateş ya da us olduğu görüşünde olduğunu söylemektedir. Demokritos'a göre şekiller ve bölünmeyen şeyler sonsuz olduğu için bunlar küre şeklinde olup, ancak ya ateşte ya da ruhta bulunurlar. Bunun nedeni ise bu küre biçimli ruh hem kolay hareket eder hem de her şeyin arasından girip çıkarak diğer şeyleri devindirir. Demokritos gibi Leukippos'ta böyle düşünür.⁵⁰⁴

Aristoteles, Pythagorasçılarının da Atomcular gibi düşünerek ruhun devindirici olduğu görüşünde olduklarını ifade eder. Onlara göre, ruh havadaki toz zerreciklerini dahi devindiren şeydir. Devinen her şey ruha bağlıdır. Ruhtan başka devindirici tanımazlar. Ruhun devinimi ise yine kendisine bağlıdır. Anaksagoras da böyle düşünür, diğer yandan da Us'un devindirici olduğunu söyler. Demokritos ise bu konuda Anaksagoras'ın görüşünden ayrılır. Us'u ve ruhu aynı şey olarak görür. Aristoteles, Demokritos'un bu görüşünü ifade ederken Homeros'un şu dizelerinden faydalandığından bahseder; "Hektor yere serilmişti ama akli başka yerde". Anaksagoras Demokritos'a göre belirsiz konuşmaktadır. Doğruluk ve güzelliğin nedenini bir yerde Us olarak ele alırken başka bir yerde de ruh olarak ele alır.⁵⁰⁵

Aristoteles ruhun tek ilkeden oluştuğunu söyleyenler olduğu gibi birçok ilkeden oluştuğunu söyleyenlerin de olduğundan bahseder. Bu filozoflar, birçok ilkeden oluşan ruhu, oluştuğu ilkelerin harmanı olarak değerlendirirler. Bu görüş sahiplerinden biri Empedokles olduğu gibi Platon da ona katılmaktadır.⁵⁰⁶ Aristoteles, Empedokles' in bu görüşte olduğunu onun bir pasajından örnek vererek gösterir;

Toprak ile toprağı görürüz, suyla suyu;

Aither ile tanrısal aitheri; ateş ile

Yok edici ateşi;

Sevgiyle sevgiyi, nefretle nefreti⁵⁰⁷

⁵⁰³ Aristoteles, **Ruh Üzerine**, 415a 8

⁵⁰⁴ Aristoteles, **Ruh Üzerine**, 403b 25

⁵⁰⁵ Aristoteles, **Ruh Üzerine**, 404a 27

⁵⁰⁶ Aristoteles, **Ruh Üzerine**, 404b 7

⁵⁰⁷ Aristoteles, **Ruh Üzerine**, 404b 15

Aristoteles, Thales'in demiri çeken mıknatısın dahi ruha sahip olduğunu söyleyerek ruhun devindirici özelliğinden bahsettiğini belirtir. Diogenes ise varlıklar içinde en ince yapılı şey olduğu için ruhun hava olduğunu söylemektedir. Onun hava olması ona devindirici özelliği kazandırıp, ilke olduğu için de ona bilgi katar. Herakleitos ise her şey buhardan oluştuğu görüşündedir. Çünkü buhar aktığı için devinen bir şey iken cisim olamaz. Alkmaion ise ruhun ölümsüz olduğu düşüncesini onun sürekli devinmesine bağlar. Onun gibi tanrısal olan her şey de devinir. Hippon'a göre su ruhtur, çünkü her şeyin tohumu ıslaktır ama kan ruh değildir. Aristoteles, onun kendi düşüncesinin aksi şekilde düşünenlere kanın tohum olmadığını ileri sürerek karşı çıktığından söz eder. Hippon'un aksi şeklinde düşünen Kritias (MÖ 460-403) ise duyumsamayı ruhun önemli özelliklerinden biri olarak belirlerken ruhun kan olduğunu savunur. Ksenokrates ruhu sayı olarak görür. Nedenini ise sayının bilgi vermesine bağlar.⁵⁰⁸ Ruhun sayı olduğunu düşünenlerden birisi de Platon'dur. O ruhu tarif ederken "kendi kendine hareket eden bir sayıdır" demektedir.⁵⁰⁹

Aristoteles Orpheus'un⁵¹⁰ mısralarına yer vererek onun, ruhun bir rüzgâr ile evrendeki var olanların içine girdiği görüşünden söz eder. Aristoteles'e göre bu bitkiler için mümkün olabilir, çünkü her bitki nefes alır ama her hayvan nefes almamaktadır. Onun için bu yanlış bir çıkarımdır. Thales ise ruhun bütün ile karıştığını ve her şeyin Tanrılar ile dolu olduğunu söylemektedir.⁵¹¹

Aristoteles'in konular eşliğinde görüşlerini ele aldığı düşünürlerin geneline baktığımızda ruhun hep şu üç özelliğinden bahsettiklerini görürüz; devinim, duyumsama ve cisimlerden bağımsız olması.⁵¹² Cisimlerden bağımsızdır çünkü Aristoteles'in de anlayışına göre ruh bedenin iş göremez hale geldiğini görünce bedenden ayrılıp yok olacaktır.

Ruhu kısımlara ayıran iki filozof vardır. Bunlardan birisi Aristoteles iken diğeri Platon'dur. Aristoteles'in ayırımına göre; beslenmeye ilişkin, düşünülebilen, duyumsayabilen, tartabilen ve iştah duyabilen yan olmak üzere birçok kısım vardır.

⁵⁰⁸ Aristoteles, **Ruh Üzerine**, 405a- 405b

⁵⁰⁹ Aristoteles, **Organon V**, s.173

⁵¹⁰ Aristoteles, Orpheus'un mısralarına yer vererek ondan bahsetmiştir. Mitolojik ya da gerçek bir kişi olarak var olup olmadığından söz etmemiştir.

⁵¹¹ Aristoteles, **Ruh Üzerine**, 410b 28

⁵¹² Aristoteles, **Ruh Üzerine**, 405b 11

Aristoteles, Platon'un bu kısımları arzulayan ve coşku duyan olarak yalnızca iki parçaya ayırdığını ifade eder.⁵¹³

Aristoteles'in ifade ettiğine göre devinimler dört tane idi; yer değiştirme olarak devinim, nitelik değiştirme olarak devinim, yok olma açısından devinim ve büyüme açısından devinim. Ruh bu devinimlerden biri ile devinebilir. Bu devinimlerden biri ile deviniyor ve bu devinim onda ilineksel açıdan değil de doğası gereği var ise o zaman o yer kaplamalıdır.⁵¹⁴

Aristoteles, devinim konusunda bazı filozofların görüşlerine yer vermiştir. Mesela Demokritos yapı taşları görünmez olan atomların bedeni sürüklediğini ve devindirdiğini düşünür. Platon da aynı görüşü paylaşmaktadır. O ruh ve bedenin iç içe geçmesi ile bu devinimi mümkün kılar. Hatta Tanrı devinimler uyumlu olsun diye ruhu ögelerden oluşturup uyumlu sayılara göre bölüp düz bir şekilde olan biçimi çember olarak bükümüştür. Hatta Tanrı'nın gökyüzünün devinimleri de ruhun devinimleri gibi olsun diye onu yedi çember şeklinde büküğünü anlatır. Pythagorasçılar'a göre de nasıl ki sanat araçları kullanıyorsa ruh da bedeni kullanır.⁵¹⁵

Ruhun ölümü konusunda ise Aristoteles onun ölümsüz olması hakkında bir şey söylemez. Ona göre ruhun ölümü de bedeni terk etmesi ile olmaktadır. Aynı madde-form anlayışında olduğu gibidir. Maddesini kaybeden form, madde ile kimlik bulduğu için madde olmayınca onun da mekânı kalmamıştır. Platon ise ruhun ölümsüz olduğuna inanırken, Demokritos ruhun bedenden çıkmaya çalıştığını çünkü basınç içinde olduğundan sıkıştığını anlatır. Onu bu sıkışıklıktan kurtaran solunum iken bedenin solunum gerçekleştiremediği zaman bedenin basıncından kaçtığını söyler ama ölümsüzlüğü konusunda herhangi bir bilgi vermez.⁵¹⁶

Aristoteles, ölüm durumunu beden ve ruh arasında bir ayırım yapmadan ele alıyorsa, onun anlayışında bireysel bir ruhun ölümsüzlüğünden bahsetmek mümkün müdür? Aristoteles'e göre ölümsüzlük, kim ya da ne için geçerli olabilir? Aristoteles'in görüşlerini incelediği filozoflardan ölümsüzlük hakkında görüş ortaya atan filozof var mıdır? Eğer varsa, bu filozofların ölümsüz olarak nitelendirdiği şeylere dair görüşlerini destekleyen kaynakları nelerdir?

⁵¹³ Aristoteles, **Ruh Üzerine**, 433b 4

⁵¹⁴ Aristoteles, **Ruh Üzerine**, 406a 13

⁵¹⁵ Aristoteles, **Ruh Üzerine**, 407b 21

⁵¹⁶ Aristoteles, **Ruh Üzerine**, 411a 26; 412a 14; Aristoteles, **Parva Naturalia**, 472a- 472b

7.3. Ölümsüzlük

Aristoteles madde ve form ilişkisinde de anlayışını ortaya koymaktadır. O maddenin formsuz, formun da maddesiz olmayacağını ama bu iki şeyin de bozuluşa tabii olduğuna inanmaktadır. Beden maddeden ibarettir ve deforme olma gibi bir dezavantaja sahiptir. Yıllar geçtikçe beden yaşlanır ya da hastalık nedeniyle vücut görevlerini yapamaz haline gelir. Böylece bu bedenin yok olmaya yaklaştığına işaret olur ve ölüm nedeniyle de beden ortadan kalkar. Bir bedenin yok olduğunu görmek basittir.⁵¹⁷

Ruh ise beden ile beraber vardır. Beden var ise ruh kendini onda tamamlar. Bedensiz bir ruhu göremeyiz. O zaman biz ruhun varlığına bedende bulunduğu müddetçe şahidiz. Beden ölümü gerçekleşince ruh da ölmektedir.⁵¹⁸

Aristoteles, Demokritos' un Us düşüncesinden yola çıkarak iki farklı Us'un olduğunu söylemektedir. Bu Uslardan bir tanesi her şey haline gelebilen bir Us'tur. Bu Us'u etkinlik halinde olan bir Us olarak görürüz ve nesnesi ile aynıdır. Nesnesi bozulabilir o da bozulabilir, hem etkiler hem de etkilenir. Eğer maddesi her ne ise o ölebiliyor ise bu Us da ölebilir.⁵¹⁹ Diğer Us ise etkilenmez ve maddeyi etkilemez ama "kurulan yapı olarak her şeyi yapabilen bir Us"tur. Hiçbir şey ile karışmamıştır, işte ölümsüz olan Us budur. O bengidir. Biz bu Us'un farkında değiliz çünkü hiç etkinlik haline gelmemiştir. Onun tanrısal bir yönü bulunmaktadır. Değer noktasında her şeyi yapabilen, tümüyle etkinlik halinde olan değil, daima var olduğunu bildiğimiz ama hep olanak halinde kalmış hiç etkinlik haline geçmemiş olan daha kıymetlidir.⁵²⁰

Aristoteles için bir şey daha vardır ki o ezeli ve ebedidir. O var olmak için kimsenin varlığına muhtaç değildir, devinimsizdir. Her şeyin var olmasına sebep olan ve evrene ilk hareketi veren de O'dur. Burada Aristoteles'in bahsettiği ilk devindiren, hareketsiz hareket ettirici olan Tanrı'dan bahsediyoruz.⁵²¹

Aristoteles onun var ettiği gök kürelerin ve yıldızların da ezeli ve ebedi olduğundan bahsetmektedir. Çünkü bunlar ezeli ve ebedi olan tek bir hareket ile hareket ettirenin hareket ettirmesi ile oluşmuşlardır. Bu tek hareket ise dairesel harekettir.

⁵¹⁷ Aristoteles, **Parva Naturalia**, 478b 23

⁵¹⁸ Aristoteles, **Ruh Üzerine**, 414a 4- 414a 27

⁵¹⁹ Aristoteles, **Ruh Üzerine**, 406b 27; 430a 20

⁵²⁰ Aristoteles, **Ruh Üzerine**, 430a 15

⁵²¹ Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 1072b 10; 1072b 32

Dairesel harekette de ezeli ve ebedilik mevcuttur. Çünkü bu hareket ezeli ve ebedi olan tözün hareketidir. Ezeli ve ebedi olarak saydıklarımıza gelince bunlar; gök küreler, Sabit Yıldızlar Küresi, ezeli ve ebedi olan ilk töz olan Tanrı'dır.⁵²²

Erdemler konusunda insanların en yüksek iyiye ulaşmak için mutlu olmaya çalıştığını, bunu da erdemli olarak, faziletli işler yaparak mümkün olabileceğini yukarıda yer verdik. Aristoteles'e göre, insan ölümlü bir varlık olması nedeniyle sadece insanî olanı hedeflememektedir. Onda bulunan Nous merak eder. Daha yüksek olanı, en iyi olanı, ereksel nedeni merak eder ve ona ulaşmayı hedefler. Ona ulaşmak ise ölümsüz olmak demektir. Çünkü en iyi ölümsüzdür.⁵²³

“Karakter erdemlerine uygun olan yaşamda bu yaşamdan sonra gelen yaşamdır, çünkü burada da insanî nitelikler bulunmaktadır.” sözü ile aslında Aristoteles hem aktif olan akli hem de karakter erdemlerinden bahsetmektedir. İnsan kendini, erdemlerini geliştirerek, erdemli bir yaşayış sürerek mutlu olur. Asıl mutluluk budur. Tanrı'nın nasıl bir erdeme sahip olduğunu bilmiyoruz ama mutlu olduğunu biliyoruz. Bu mutluluk ise hazza dayalı bir mutluluk değildir. Çünkü haz insana, ölümlü bir varlığa ait bir özellik ve yalancı mutluluk kaynağıdır. Hâlbuki Aristoteles'e göre Tanrı düşünsel olarak kendi kendini düşünerek mutlu olur.⁵²⁴

İnsanlar da Tanrı'nın mutluluk anlayışına yaklaşarak mutlu ve düşünsel anlamda da ölümsüz olurlar. Bu mutluluk karakter erdemleri aracılığı ile mümkün olup ölümsüz olan aktif akla bu sayede ulaşabiliriz.⁵²⁵

Ölüm, atomların parçalanma halidir. Bu ne olursa olsun dört ilkedен oluşan madde ve formdan meydana gelen bir nesnenin cisminde ölüm denilen şey gerçekleştiğinde, ruh orada bir yer edinemez. Bunu Demokritos bedende solunum kalmayarak bedenin basıncının artması ile ruhun kendini dışarı atması şeklinde ifade etmiştir. Bir şekilde ruh bedenden ayrılır. Ruhun mekânı bedendir. Mekânı olmayan şey yok olur. Aristoteles'in de ruhun, bedenin ölümünden sonra var olduğuna dair bir görüşü yoktur. Ona göre de ruh belli bir amacı taşır. Amaç ortadan kalkınca onun görevi de sonlanmış olur ve yok olur. Ölümsüzlük dört ilkedен oluşmamış madde ve formdan meydana gelmemiş yani yeryüzünde bulunan bir şey için mümkün değildir.

⁵²² Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 1073a 30

⁵²³ Aristoteles, **Nikomakhos'a Etik**, 1117a 15

⁵²⁴ Aristoteles, **Nikomakhos'a Etik**, 1178a 9

⁵²⁵ Aristoteles, **Nikomakhos'a Etik**, 1178b 30

Aristoteles'in bedeninin ölümü, ruhun ölümü ve ölümsüzlük anlayışından bahsederek, filozofların görüşlerini aktardığı ölçüde almaya çalıştık. Çıkarımımıza göre Aristoteles beden ve ruhun ölümsüzlüğünden bahsetmemektedir. Eğer bahsetmiş olsa idi kendi felsefesi ile zıt düşmüş olacaktı. Onun için o aklın ölümsüzlüğünden bahsetmektedir. Bu düşünce de onun felsefe anlayışı ile beraber olan bir anlayıştır.

SONUÇ

Aristoteles, derin bir ilmi birikime sahip bir filozoftur ve bu birikim, eserlerinde açıkça görülmektedir. O, eserlerinde ele aldığı tüm konuları belirli bir sistematik içinde işlemiştir. Bu sistematik yaklaşım, onun bilgisini etkin ve doğru bir şekilde kullanma yetisini ortaya koymaktadır.

Birçok felsefe tarihi çalışmasında Aristoteles, ilk felsefe tarihçisi olarak anılmaktadır. Genel olarak, eserlerinde ele aldığı herhangi bir konuda, öncelikle o konu hakkında görüş ortaya atan ilk filozofa değinir. Konunun girişinde bu filozofun görüşünden bahsettiği gibi, ilerleyen kısımlarda da tekrar tekrar ona atıfta bulunur. Konunun akışına ve gerekliliklerine göre, bu filozofun görüşlerini yeniden ele almaktan çekinmez.

Aristoteles, zaman zaman filozoflar arasında kıyaslamalar ve karşılaştırmalar yapmış, hatta bu filozofların çevrelerinde bıraktıkları izlenimlerden dahi söz etmiştir. Filozofların görüşlerini ele aldıktan sonra, onların çıkmazlarını tespit edip eleştirmiştir. En sonunda ise kendi düşüncelerini ortaya koymuştur.

Aristoteles, kendine özgü bir sistem kurmuş ve bu sistem çerçevesinde filozofları, onların doxalarını yani sanılarını ve görüşlerini konu edinmiştir. Asıl amacı, farklı konular ve bu konulara dair görüşlerdir. Çalışmamız doğrultusunda yaptığımız inceleme ve irdelemeler sonucunda, Aristoteles'in eserlerinde onun hem ilk felsefe tarihçisi hem de ilk doxografik felsefe tarihçisi olduğunu açıkça görmekteyiz.

Aristoteles, geçmiş uygarlıkların felsefe anlayışları hakkında kapsamlı bir görüş beyan etmemiş, eserlerinde onlardan oldukça kısıtlı bir şekilde bahsetmiştir. Özellikle felsefi konuları Thales ile başlatması, onun için felsefenin Yunan medeniyeti ile başladığını gösterir. Aristoteles felsefi konulara Thales ile başlamasının yanında Thales'ten önce yaşamış olan filozoflardan bahsetmekten de geri durmamıştır. Diğer medeniyetlere ise genellikle matematik, geometri gibi bilimler ya da yönetim şekilleri bağlamında atıfta bulunmuştur. Bu yaklaşım, Aristoteles'in Yunan medeniyetini felsefi düşüncenin merkezine yerleştirdiğini ve diğer medeniyetleri bu açıdan ikincil bir konuma koyduğunu ortaya koymaktadır,

Aristoteles kaynak olarak genelde birincil kaynaklardan faydalanmıştır. Hesiodos, Homeros ve Platon gibi birçok filozofun eserlerinden ve pasajlarından

bahsederek onlardan alıntılar yapmıştır. Birincil kaynaklardan faydalandığı gibi ikincil kaynaklardan da bahsetmiş, ele almış olduğu filozof için başka bir filozofun görüşü yahut eleştirisinden de faydalanmıştır.

Aristoteles'in, filozofların görüşlerini aktarırken yorum ve eleştirilere çok fazla yer vermesi, bahsettiği düşüncelerin anlaşılmasını zorlaştırmıştır. Bu durum, felsefe tarihçilerinin yorumlama ve eleştiri yapmaması gerektiğini savunan bazı araştırmacılar tarafından eleştiri konusu olmuştur. Ayrıca, filozoflara atıfta bulunurken lakaplar, farklı isimlendirmeler ve göndermeler kullanması, hangi filozof ve görüşten bahsettiği konusunda belirsizliklere yol açmıştır. Özellikle "beriki" ve "öteki" gibi ifadelerle filozoflara ve görüşlerine işaret etmesi, daha fazla karışıklık yaratmıştır.

Aristoteles'in filozofları kronolojik bir sıraya göre değil, konu bağlamında ele alması, geçmişten günümüze filozofların görüşlerinde nasıl bir ilerleme olduğunu anlamayı zorlaştırmıştır.

Aristoteles, kendisinden önceki filozoflar hakkında verdiği bilgiler sayesinde, bu filozofların düşüncelerini sonraki çağlara aktarılabilmiştir. Böylece, yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalan birçok filozof ve görüşü günümüze ulaşmıştır. Bu konuda, Laertli Diogenes'in de Aristoteles'in eserlerinden faydalandığı ve eserinde buna dair açıklamalarda bulunduğu görülmektedir.

Aristoteles'in tüm eserleri göz önüne alındığında, Aristoteles'in felsefe tarihçiliğinden etkilenen felsefe tarihçileri üzerine bir inceleme yapılabileceği gibi, onun ilk felsefe tarihçisi olarak kabul edilmesi temel alınarak, felsefe tarihçiliğinin günümüze kadar geçirdiği aşamalar, belirli eserler çerçevesinde ele alınabilir. Aristoteles'in felsefe tarihçiliği kapsamında diğer felsefe tarihi eserlerinden de faydalanılarak filozoflar biyografik olarak incelenebilir. Ulaşılabildiği takdirde filozofların eserleri ile karşılaştırma yapılabilir.

Aristoteles'in felsefe tarihçiliği üzerine yapmış olduğumuz çalışmamızın ülkemiz felsefe tarihçiliği alanında yapılacak olan çalışmalara ve konuya ilgisi olanlara katkı sağlamasını temenni ediyoruz.

KAYNAKÇA

A) ARISTOTELES'İN ESERLERİ

- ARISTOTELES; Metafizik**, çev. Y. Gurur Sev, 2.Baskı, Pinhan Yayıncılık, İstanbul, 2016
- ARISTOTELES; Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, 2.Baskı, Sosyal Yayınları, İstanbul, 1996
- ARISTOTELES; Fizik**, çev. Saffet Babür, 2.Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001
- ARISTOTELES; Ruh Üzerine**, çev. Saffet Babür- Lale Levin Basut, 2.Baskı, BilgeSu Yayınları, Ankara, 2020
- ARISTOTELES; Gökyüzü Üzerine**, çev. Saffet Babür, 3.Baskı, BilgeSu Yayıncılık, Ankara, 2023
- ARISTOTELES; Oluş ve Bozuluş**, çev. Y. Gurur Sev, 2.Baskı, Pinhan Yayınları, İstanbul, 2019
- ARISTOTELES; Politika**, çev. Furkan Akderin, 6.Baskı, Say Yayınları, İstanbul, 2022
- ARISTOTELES; Organon I Kategoriler**, çev. Ahmet Ragıp Atademir, 2.Baskı, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1963
- ARISTOTELES; Organon II Önerme**, çev. Ahmet Ragıp Atademir, 2.Baskı, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1963
- ARISTOTELES; Organon III Birinci Analitikler**, çev. Ahmet Ragıp Atademir, 2.Baskı, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1966
- ARISTOTELES; Organon IV İkinci Analitikler**, çev. Ahmet Ragıp Atademir, 2.Baskı, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1967
- ARISTOTELES; Organon V Topikler**, çev. Ahmet Ragıp Atademir, 2.Baskı, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1967
- ARISTOTELES; Retorik**, çev. Furkan Akderin, 3.Baskı, Say Yayınları, Ankara, 2021
- ARISTOTELES; Nikomakhos'a Etik**, çev. Furkan Akderin, 7.Baskı, Say Yayınları, Ankara, 2023
- ARISTOTELES; Hayvanların Hareketleri Üzerine**, çev. Furkan Akderin, 3.Baskı, Say Yayınları, İstanbul, 2021
- ARISTOTELES; Magna Moralia**, çev. Y. Gurur Sev, 4.Basım, Pinhan Yayınları, İstanbul, 2022
- ARISTOTELES; Eudemos'a Etik**, çev. Saffet Babür, 2.Baskı, BilgeSu Yayınları, Ankara, 2020
- ARISTOTELES; Parva Naturalia**, çev. Furkan Akderin, 1.Baskı, Say Yayınları, İstanbul, 2019
- ARISTOTELES; Poetika**, çev. Ari Çokona- Ömer Aygün, 10.Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2021

ARISTOTELES; Atinalıların Devleti, çev. Ari Çokona- Ömer Aygün, 13.Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2023

ARISTOTELES; Ekonomi, çev. Furkan Akderin, 7.Baskı, Say Yayınları, İstanbul, 2023

B) DİĞER KAYNAKLAR

AKARSU, Bedia; **Felsefe Terimleri Sözlüğü**, 9.Baskı, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1998

ARSLAN, Ahmet; **İlkçağ Felsefe Tarihi 3:Aristoteles**, 2.Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2009

ARSLAN, Ahmet, **İlkçağ Felsefe Tarihi1: Sokrates Öncesi Yunan Felsefesi**, 1.Basım, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006

ARSLAN, Ahmet; **Felsefeye Giriş**, 13.Basım, Adres Yayınları, Ankara, 2010

ASTER, Ernst Von, **İlkçağ ve Ortaçağ Felsefe Tarihi**, çev. Vural Okur, 2.Baskı, İstanbul, 2000

AYDIN, Ayhan; **Felsefe Düşünce Tarihi**, 6.Baskı, Pegem Yayınları, Ankara, 2011

BAŞDEMİR, Hasan Yücel; “Felsefi Düşünce Ve Eski Toplumlar”, **Felsefe Tarihi**, Ed. Celal Türer, 3.Baskı, Bilay Yayınları, Ankara, 2020, S.53-67

BİRAND, Kâmiran; **İlk Çağ Felsefesi Tarihi**, 3.Baskı, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1987

BOLAY, Süleyman Hayri; **Felsefi Doktrinler ve Terimler Sözlüğü**, 8.Baskı, Akçağ Yayınları, 1999

BREHIER, Emile; **Felsefe Tarihi İlkçağ ve Ortaçağ**, çev. Miraç Katırcıoğlu, Cilt 1, 1.Baskı, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1969

BURNET, John; **Erken Yunan Felsefesi**, çev. Aziz Yardımlı, 4.Basım, İdea Yayınevi, İstanbul, 2013

CEVİZCİ, Ahmet; **İlkçağ Felsefesi**, 9.Baskı, Say Yayınları, İstanbul, 2014

CEVİZCİ, Ahmet; **Felsefe Sözlüğü**, 3.Baskı, Say Yayınları, Ankara, 2012

CEVİZCİ, Ahmet; **Felsefe Sözlüğü**, 2.Baskı, Ekin Yayınları, Ankara, 1997

CEVİZCİ, Ahmet; **Felsefe Tarihi**, 11.Basım, Say Yayınları, İstanbul, 2021

CEVİZCİ, Ahmet; **Felsefe Terimler Sözlüğü**, 2. Basım, Paradigma Yayınları, İstanbul, 2003,

COPELSTON, Fredirick; **Felsefe Tarihi**, çev. Aziz Yardımlı, C.1, 3.Baskı, İdea Yayınevi, İstanbul, 2009

ÇAKMAK, Cengiz; “Mitos’tan Logos’a Geçişin Arka Planı ve Doğa Filozofları”, **Doğu’dan Batı’ya Düşüncenin Serüveni**, C.2, ed. Bayram Ali Çetinkaya, 1.Baskı, İnsan Yayınları, İstanbul, 2015, S.51-95

- DEMİR**, Necati; “Felsefe’nin Menşei Üzerine Bazı Düşünceler”, **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.2, 1998
- DIEMER**, Alwin; “Felsefe”, **Günümüz Felsefe Disiplinleri**, çev./der. Doğan Özlem, 2.Baskı, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1997, S.11-28
- ERDEM**, Hüsameddin; **İlkçağ Felsefe Tarihi**, 8.Baskı, Hü-er Yayınları, Konya, 2014
- ERKIZAN**, Hatice Nur; **Aristoteles**, 2.Baskı, Çizgi Kitabevi, Konya, 2016
- GÖKBERK**, Macit; **Felsefe Tarihi**, 17.Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2017
- HEGEL**, Georg Wilhelm Friedrich; **Felsefe Tarihi Thales’ten Platon’a Grek Felsefe**, C.1, çev. Doğan Barış Kılınç, 1.Baskı, NotaBene Yayınları, İstanbul, 2018
- HESİODOS**, **İşler**, çev. Suat Yakup Baybur, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1948
- HOMEROS**, **Odysseia**, çev. Ahmet Cevat Emre, 3. Basım, Varlık Yayınevi, İstanbul, 1971
- HOMEROS**, **İliada**, çev. Ahmet Cevat Emre, 4.Basım, Varlık Yayınevi, İstanbul, 1971
- KRANZ**, Walther; **Antik Felsefe**, Çev. Suad Y. Baydur, 2.Basım, Sosyal Yayınlar, İstanbul, 1994
- LAERTİUS**, Diogenes; **Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri**, çev. Candan Şentuna, 3.Basım, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2007
- ONGUN**, Cemil Sena; **Şark Kavimlerinde Filozof: Buda ve Konfüçyus**, 1.Baskı, Tefeyyüz Kitabevi, İstanbul, 1941
- ÖZCAN**, Muttalip; “Aristoteles’in Varlık Görüşü”, **Kaygı Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi**, 2009, S.13, s.113-131
- ÖZÖN**, Mustafa Nihat – Akarsu, Sabri Günay; “Biyo”, **Ansiklopedik Sözlük Din Ve Genel Kültür Ansiklopedisi**, 2. Basım, Milliyet Gazetecilik Basımevi, C.1, 1967
- ÖZTURAN**, Hümevra; “Sistemantik Felsefe-II (Aristoteles)”, **Felsefe Tarihi**, Ed. Celal Türer, 3.Baskı, Bilay Yayınları, Ankara, 2020, S.165-203
- PLATON**, **Devlet**, çev. Cenk Saraçoğlu- Veysel Atayman, Bordo-Siyah Klasik Yayınlar, İstanbul, 2006
- PLATON**, **Sofist**, çev. Mehmet Karasan, 2. Basım, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1967
- PLATON**; **Sokrates’in Savunması**, 2.Basım, Elips Kitap, Ankara, 2005
- PLATON**, **Timaios**, çev. Erol Güneş- Lütfi Ay, İş Bankası Yayınları, Ankara, 2001
- ROSS**, David; **Aristoteles**, çev. Ahmet Arslan, Kabalcı Yayıncılık, İstanbul, 2011
- RUSSELL**, Bertrand; **Batı Felsefesi Tarihi**, çev. Erol Esençay, 1.Basım, İlya Basım Yayın, İzmir, 2001
- TURNER**, William; **Felsefenin Tarihi**, çev. Adnan Akdağ- Merve Menekşe, 1.Baskı, Retorik Yayınları, İstanbul, 2022

TÜRER, Celal; “Felsefeye Giriş”, **Felsefe Tarihi**, Ed. Celal Türer, 3.Baskı, Bilay Yayınları, Ankara, 2020, S.19-48

ÜLKEN, Hilmi Ziya; **Felsefeye Giriş**, 3.Baskı, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2022

VORLANDER, Karl; **Felsefe Tarihi**, çev. Mehmet İzzet- Orhan Saadeddin, C.1-2, 1.Baskı, İz Yayıncılık, İstanbul, 2004

VOLTAİRE, **Felsefe Sözlüğü I**, çev. Lütfi Ay, 4.Baskı, İnkılâp ve Aka Kitabevleri, Ankara,1973

YILMAZ, Faruk; **İlkçağ Düşünce Tarihi**, 1.Baskı, Berikan Yayınevi, Ankara, 2011

WEBER, Alfred; **Felsefe Tarihi**, çev. H. Vehbi Eralp, 5.Baskı, Sosyal Yayınlar, İstanbul, 1993

“Graphie”, **Fransızca Türkçe Sözlük**, 1. Basım, Milliyet Tesisleri, 1990

C) İNTERNET KAYNAKLARI

MANSFELD, Jaap; “Antik Felsefenin Ansiklopedisi”, ed. Edward Nouri Zalta, **Stanford Felsefe Ansiklopedisi**, <https://plato.stanford.edu/entries/doxography-ancient/>,(E.T.26/11/2024)

NİŞANYAN, Sevan; **Nişanyan Sözlük**, [Nişanyan Sözlük - Türkçe Etimolojik Sözlük](#) (E.T.25/11/2024)

TAŞCI, Nuray Aladağ; “Arche”, <https://www.felsefegundem.com/2020/10/18/nedirkimdir/arkhe/>, (E.T.03/12/2024)